

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν

Πανεπιστήμιον Αθηνών

— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΠΜΣ: Δημόσιο Δίκαιο και Δημόσια Πολιτική

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η δικαστική αντιμετώπιση της θρησκευτικής
ελευθερίας σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο (ΕΣΔΑ)**

Εκπονούσα Φοιτήτρια: Τζένη Φάλο

Επιβλέπων Καθηγητής: Γιώργος Χ. Σωτηρέλης

ΑΘΗΝΑ, 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	4
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ABSTRACT	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η συνταγματική προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας

I. ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ	11
II. ΤΟ ΙΣΧΥΟΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ	14
1. Η έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας	14
2. Φορείς του δικαιώματος	15
3. Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης	17
4. Ελευθερία της λατρείας	21
A. Η έννοια της γνωστής θρησκείας	21
B. Οι περιορισμοί: δημόσια τάξη και χρηστά ήθη	23
5. Υπεροχή υποχρεώσεων έναντι του κράτους και συμμορφώσεως προς τους νόμους	24
6. Απαγόρευση του προσηλυτισμού	27
7. Θρησκευτική ελευθερία και εκπαίδευση	33
8. Ορκοδοσία	42
9. Αναγραφή του θρησκευάματος σε δημόσια έγγραφα	45
10. Ίδρυση τόπων λατρείας	49
11. Καθεστώς των θρησκευτικών λειτουργών	54

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η θρησκευτική ελευθερία στο σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	58
I. ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝ ΓΕΝΕΙ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΗ ΕΜΒΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 9	59
II. ΟΙ ΑΔ ΗΟC ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	66
1. Ο ποινικός κολασμός του προσηλυτισμού	66
2. Η απαίτηση προηγούμενης άδειας για την ίδρυση ευκτήριων οίκων και ναών	69
3. Η αναγραφή του θρησκευματος σε δημόσια έγγραφα	73
4. Διάκριση στην απόλαυση της κληρονομιάς	75
III. ΑΛΛΕΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΔΑ ΓΙΑ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ	77
1. Θρησκευτική ελευθερία και εκπαίδευση	77
2. Η ορκοδοσία	84
3. Η αναγνώριση των αντιρρησιών συνείδησης	86
4. Θρησκευτικές κοινότητες και απασχόληση	91
5. Η καταβολή εκκλησιαστικών φόρων και η φορολόγηση των εκκλησιών	92
6. Η απαγόρευση θρησκευτικών κομμάτων και αντιμετώπιση του προσηλυτισμού	93
7. Η αμφίεση ως εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων	95
8. Η άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας σε χώρους εργασίας	102
9. Επέμβαση του κράτους σε τελετουργίες θρησκευτικών κοινοτήτων	105
IV. Η επίδραση της ΕΣΔΑ στην ελληνική έννομη τάξη	107
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	110

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	114
I. Νομολογία Ανωτάτων Εθνικών Δικαστηρίων	119
1.Υποθέσεις σχετικές με την εκπαίδευση	119
2.Υποθέσεις σχετικές με τον προσηλυτισμό	125
3.Υποθέσεις σχετικές με τους αντιρρησίες συνείδησης	126
4.Υποθέσεις σχετικές με την αναγραφή του θρησκευματος σε δημόσια έγγραφα	127
5.Υποθέσεις σχετικές με την ίδρυση ευκτήριου οίκου	127
6.Υποθέσεις σχετικές με την νομική προσωπικότητα εκκλησιών	129
7. Υποθέσεις σχετικές με την ορκοδοσία	130
II. Νομολογία Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου	131
1.Υποθέσεις σχετικές με τον προσηλυτισμό	131
2.Υποθέσεις σχετικές με την ίδρυση ναού ή ευκτήριου οίκου	140
3.Υποθέσεις σχετικές με την εκπαίδευση	144
4.Υποθέσεις σχετικές με την εκκλησιαστική περιουσία	148
5.Υποθέσεις σχετικές με τους αντιρρησίες συνείδησης	154
6.Υποθέσεις σχετικές με την αναγραφή του θρησκευματος σε δημόσια έγγραφα	156
7.Υποθέσεις σχετικές με την ορκοδοσία	158
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	165
I. Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία	166
II. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	174
III. Ηλεκτρονική Βιβλιογραφία	177

ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚ : Αστικός Κώδικας

α.ν.: αναγκαστικός νόμος

ΑΠ: Άρειος Πάγος

Γνμδ: Γνωμοδότηση

Διοικ ΕφΑθ.: Διοικητικό Εφετείο Αθηνών

ΔκΠ: Δίκαιο και Πολιτική

ΔΣΑΠΔ: Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα

εδ.: εδάφιο

ΕΔΔ: Επιθεώρησης Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου

ΕΔΔΑ: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕΕ: Ευρωπαϊκή Ένωση

επ.: επόμενα

επιμ: επιμέλεια

ΕλλΔνη: Ελληνική Δικαιοσύνη

ΕΣΔΑ: Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Ευρ.ΣτΕ: Ευρητήριο καθ' ύλην των αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας

ΕφημΔΔ: Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου

ΚΠΔ: Κώδικας Ποινικής Δικονομίας

ΚΠολΔ: Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας

ν.: νόμος

ν.δ.: νομοθετικό διάταγμα

ΝοΒ: Νομικό Βήμα

ΟΔΔΑ: Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Ολ.: Ολομέλεια

παρ.: παράγραφος

ΠΚ: Ποινικός Κώδικας

ΠοινΧρ: Ποινικά Χρονικά

ΣτΕ: Συμβούλιο της Επικρατείας

Σ.: Σύνταγμα

ΤοΣ: Το Σύνταγμα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο Άρθουρ Σοπενχάουερ διατεινόταν ότι η θρησκεία είναι μια πυγολαμπίδα που φαίνεται μόνο την νύχτα. Μόλις το φως την επιστημονικής αποκάλυψης σκορπίσει το σκοτάδι της άγνοιας, οι θρησκείες θα εξαφανιστούν. Στη σημερινή εποχή της αλματώδους επιστημονικής προόδου, η ρήση του Σοπενχάουερ μοιάζει διαψευσμένη. Και τούτο διότι όχι μόνο δεν εξαφανίστηκαν οι θρησκείες αλλά η επιρροή τους διευρύνθηκε, το πάθος για την θρησκευτική αλήθεια εντάθηκε και κατά τόπους επικρατούν τα φονταμενταλιστικά κόμματα. Στη διεύρυνση της επιρροής των θρησκειών συνέτειναν τόσο οι μεταβατικές αλλαγές στην ανατολική Ευρώπη όσο και το μόνιμο πανανθρώπινο υπαρξιακό άγχος. Η θρησκευτική ελευθερία με τις επιμέρους εκφάνσεις της αποτελεί την λύδια λίθο των ελευθεριών του ατόμου. Στην Ελλάδα, ενόσω θεωρητικά κατοχυρώνεται συνταγματικώς αλλά και μέσα από μια σειρά Διεθνών και Ευρωπαϊκών Συμβάσεων, επί τω πρακτέω παρουσιάζονται νομικά και νομολογιακά κωλύματα. Έτσι, παρότι η ανεμπόδιστη άσκησή της θα έπρεπε να εξασφαλίζεται στο ακέραιο για κάθε πολίτη, ενίοτε εκπίπτει για λόγους που άπτονται είτε της διατήρησης πεπαλαιωμένων νομοθετικών διατάξεων, είτε λόγω εσφαλμένων διατυπώσεων στο γράμμα του νόμου, είτε ακόμα και λόγω εσφαλμένης δικαστηριακής εφαρμογής του. Υποδαυλίζεται λοιπόν ο ρόλος που διαδραματίζει η ελευθερία του θρησκεύματος στην καταπολέμηση της αστάθειας, των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του θρησκευτικού εξτρεμισμού. Η επισκόπηση της σχετικής νομολογίας οδηγεί στη συμπερασματική κρίση ότι οφείλει να δοθεί εντός της κοινωνίας η προσήκουσα σημασία στο διαθρησκευτικό διάλογο και στην θρησκευτική ανοχή, που προοδευτικά θα οδηγήσει σε μια ειρηνική συνύπαρξη και σε μία αμοιβαία αποδοχής των θρησκευτικών κοινοτήτων.

ABSTRACT

This paper examines the most ancient, the most controversial and the eternally contemporary human right of religious freedom, which is considered to be the root of all the individual liberties. The nature and content of this term, makes it so special that it is classified among the fundamental individual rights. Religious freedom, protecting man and his beliefs, individually and collectively, in a general and systematic way, is one of the human rights that primarily intends to ensure the proper functioning of modern society. The aim of this paper is to outline both the legal judgments' interpretation and the law application in terms of the "inviolable" right of religious freedom, as this is in line with the present requirements of the rule of law. Judicial practice could emerge the general attitude of society towards the principle of religious freedom. Judicial rulings of the Supreme National Courts and the ECtHR compose a rich case-law material corpus which offers an in depth analysis of the issue. It is a common ground that the foundations of a democratic and well-ordered state are deeply reliant on the sense of freedom, which has to underlie all the parameters of its partakers' activity.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα εργασία εξετάζεται το πιο αρχαίο, το πιο αμφιλεγόμενο, το αιώνια επίκαιρο, και ένα από τα πιο πολιτικοποιημένα ανθρώπινα δικαιώματα, αυτό της θρησκευτικής ελευθερίας. Η εννοιολογική του ανάλυση θα παρατεθεί υπό το νομολογιακό πρίσμα των *Ανωτάτων Δικαστηρίων* της ημεδαπής καθώς και του *Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*. Στόχος της εργασίας είναι να γίνει αντιληπτή η δια δικαστικών αποφάσεων ερμηνεία και εφαρμογή των νόμων σχετικά με το «απαρβίαστο» δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως τούτο συνάδει με τις σύγχρονες επιταγές του κράτους δικαίου. Η χρησιμότητα μιας τέτοιας έρευνας επί δικαστικών αποφάσεων έγκειται στο γεγονός ότι μέσα από τη δικαστηριακή πρακτική μπορεί να διαφανεί η γενικότερη στάση της ελληνικής κοινωνίας έναντι του ζητήματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Η δικαστική αντιμετώπιση δίνει σαφώς σημαντικές κατευθυντήριες γραμμές σε μια, συν τοις άλλοις, ιστορική, κοινωνική και κοινωνιολογική προσέγγιση του ζητήματος. Αφορμή για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας στάθηκε η απόφαση του Συμβουλίου Επικρατείας (ΣτΕ Ολ. 660/2018) σχετικά με τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία.

Είναι κοινός τόπος ότι τα θεμέλια μια δημοκρατικής και ευνομούμενης πολιτείας στηρίζονται βαθιά πάνω στην αίσθηση της ελευθερίας, η οποία πρέπει να διαπνέει όλες τις παραμέτρους της δραστηριότητας των κοινωνιών της. Για αυτό και η έννομη τάξη αυτών των κοινωνιών έχει αναγάγει την αρχή της ελευθερίας σε δικαϊκό θεμέλιο ενός συνόλου συνταγματικών θεσμών, εγγυήσεων και κανόνων που εξειδικεύουν την εφαρμογή της. Η κατάληξη όμως αυτή δεν αποτελεί ιστορικό αυτονόητο η *δικαιϊκό αναπόφευκτο*.

Η ιστορική πορεία της ανθρωπότητας έπρεπε να περάσει «*δια πυρός και σιδήρου*» θυσιάζοντας ακόμα και το υπέρτατο αγαθό της ζωής, προκειμένου τα δικαιώματα του ανθρώπου να καρποφορήσουν και να ωριμάσουν ως ισχυρά κεκτημένα. Μπορούμε έτσι σήμερα να τα προβάλλουμε ως ιδανικά και αξιακά θεμέλια της ειρηνικής συννυάρξεως ατόμων, λαών και πολιτισμών στη βάση του σεβασμού της *ανθρώπινης αξιοπρέπειας*. Η ιστορική τούτη εξέλιξη, οδήγησε σταδιακά στη νομική κατοχύρωση ορισμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών του ανθρώπου.

Ύψιστο ελευθεριακό αγαθό είναι η αρμονία στη δυνατότητα ανεμπόδιστης απόλαυσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι θεωρητικοί του δικαίου και η πρακτική των δικαστηρίων έτσι αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η ελευθερία ωστόσο, σε οποιαδήποτε της έκφανση, δεν είναι ούτε ανεξέλεγκτη, ούτε ανεύθυνη, ούτε ασύδοτη. Κατά τον Νίτσε άλλωστε, η ελευθερία είχε μεταφραστεί ως μια *«θέληση να είναι κανείς υπεύθυνος απέναντι στον εαυτό του»*. Γνωστή ιδέα του Διαφωτισμού είναι δε ότι τούτη, εξαντλείται εκεί που αρχίζει η ανεπίδεκτη περιορισμού ελευθερία του διπλανού σου. Ήδη άλλωστε ο Κικέρωνας, από τον πρώτο προ Χριστού αιώνα, έγραφε το περίφημο *«Legum servi sumus ut liberi esse possimus»* ήτοι πως *«είμαστε σκλάβοι του νόμου για να μπορούμε να είμαστε ελεύθεροι»*.

Η θρησκευτική ελευθερία αποτέλεσε και αποτελεί ένα πρωταρχικό και θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα, το οποίο διαφοροποιείται από τα λοιπά, επειδή ακριβώς αναφέρεται στις σχέσεις του ανθρώπου με το θείο. *«Όλες οι θρησκείες είναι πολύτιμα μαργαριτάρια κρεμασμένα στη χρυσή κλωστή της θεολογίας»* ανέφερε ο Σαμαέλ Αούν Βεόρ, καταδεικνύοντας την πολυπλοκότητα μιας υπερβατικής έννοιας που περιτυλίγεται από θρησκευτικές αρχές, δόγματα, ιερατεία, κλήρο, και πιστούς. Από την ίδια λοιπόν τη φύση και το χαρακτήρα του αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον που το κατατάσσουν ανάμεσα στα διακεκριμένα ατομικά δικαιώματα.

Η θρησκεία αποτελεί το σημαντικότερο κεφάλαιο πνευματικής και κοινωνικής ζωής στην ιστορία της ανθρωπότητας. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του *Mahatma Gandhi* για την έννοια της θρησκείας, σύμφωνα με τα οποία *«κανένας άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει χωρίς θρησκεία, η ζωή χωρίς θρησκεία είναι ζωή χωρίς αρχές και ζωή χωρίς αρχές είναι πλοίο χωρίς πηδάλιο»*. Στο ισχύον Σύνταγμα η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 Σ., ενώ σχετικές είναι και οι διατάξεις των άρθρων 3 και 16 παρ.2 Σ., καθώς και των άρθρων 9 ΕΣΔΑ και 2 εδ. β' του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου. Στην πράξη ωστόσο εμφανίζονται σοβαρά προβλήματα σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας ή και μη, όπως άλλωστε αποδεικνύεται από τις επανειλημμένες καταδίκες τις χώρας μας από το ΕΔΔΑ σε σχετικές υποθέσεις.

Το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας αποκτά ιδιαίτερη σημασία, διότι στην περίπτωση της Ελλάδας, οι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας προσλαμβάνουν μία ιδιόμορφη θεσμική διάσταση, που πολλές φορές αποτέλεσε εφιαλτήριο ζωνών

συζητήσεων, διχογνωμιών, ακόμη και συγκρούσεων. Οι δικαστικές αποφάσεις των Ανώτατων Εθνικών Δικαστηρίων και του ΕΔΔΑ αποτελούν ένα πλούσιο νομολογιακό υλικό, το οποίο συμβάλλει στην καλύτερη και πληρέστερη προσέγγιση του ζητήματος.

Με βάση τις προηγηθείσες εισαγωγικές οριοθετήσεις και επισημάνσεις, επιχειρείται μια συνολική έρευνα και ανάλυση της νομολογιακής αντιμετώπισης της θρησκευτικής ελευθερίας τόσο από τα Ανώτατα Εθνικά Δικαστήρια όσο και από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η θεωρητική αυτή επεξεργασία γίνεται σε δύο μέρη. Ειδικότερα: α. Το *Πρώτο Μέρος* πραγματεύεται το ισχύον συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής ελευθερίας καθώς και την νομολογιακή αντιμετώπιση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας από τα Ανώτατα Εθνικά Δικαστήρια (Συμβούλιο της Επικρατείας, Άρειος Πάγος). Αρχικά παρουσιάζονται οι ιστορικές καταβολές της θρησκευτικής ελευθερίας, και στη συνέχεια αναλύονται οι δύο εκφάνσεις του δικαιώματος αυτού, η *ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης* και η *ελευθερία της λατρείας*. Τα ζητήματα που θα εκτεθούν με πλούσιο νομολογιακό υλικό είναι η απαγόρευση του προσηλυτισμού, η θρησκευτική ελευθερία και εκπαίδευση, η ορκοδοσία, η αναγραφή του θρησκευόμενου σε δημόσια έγγραφα, η ίδρυση τόπων λατρείας και το καθεστώς των θρησκευτικών λειτουργών. β. Το *Δεύτερο Μέρος* είναι αφιερωμένο στην κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας μέσω του άρθρου 9 της Σύμβασης. Αφού παρατεθεί το πεδίο εφαρμογής και η εν γένει προστατευτική εμβέλεια του άρθρου 9 παρουσιάζονται οι *ad hoc* αποφάσεις για την θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα και στη συνέχεια άλλες σημαντικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ για επιμέρους πτυχές της θρησκευτικής ελευθερίας. Στο τέλος υπάρχει παράρτημα το οποίο συμπεριλαμβάνει την παρουσίαση και την ανάλυση των σημαντικότερων αποφάσεων τόσο της ημεδαπής όσο και του Δικαστηρίου του Στρασβούργου για την καλύτερη και πληρέστερη προσέγγιση του ζητήματος.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η συνταγματική προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας

Ι. ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

1. Η θρησκευτική ελευθερία λογίζεται σαν ρίζα απασών των ατομικών ελευθεριών¹. Πολύ πριν από την αναγνώριση της απαραβίαστης ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου κι από την επικράτηση του φιλελεύθερου ανθρωποκεντρισμού, η γενική αποδοχή της υπεροχής του θείου έναντι του ανθρώπινου δικαίου είχε αντιτάξει τις ατομικές θρησκευτικές υποχρεώσεις έναντι των κρατικών επιταγών. Ήδη από την αρχαιότητα, που η έννοια του ατομικού δικαιώματος ήταν ξένη, το καθήκον που επέλεξε η Αντιγόνη να αντιτάξει στην ανώτατη εξουσία την οποία ενσάρκωνε ο βασιλιάς Κρέοντας, ήταν το θρησκευτικό.

Η πρώτη εμφάνιση κατοχυρωμένης θρησκευτικής ελευθερίας σε πρωτόλειο επίπεδο, εμφανίζεται ήδη από το 313 μ.Χ. με το «Διάταγμα των Μεδιολάνων» που εκδίδουν ο Μ. Κωνσταντίνος και ο Λικίνος αναγνωρίζοντας την ανεξιθρησκία, έννοια συγγενή με τη θρησκευτική ελευθερία, που όμως διακρίνεται σαφώς². Παρόλα αυτά, η αναγνώριση της ανεξιθρησκίας θεωρείται περισσότερο ως έντεχνη πολιτική κίνηση του Μ. Κωνσταντίνου με απώτερο σκοπό την προσέγγιση του ραγδαία αυξανόμενου χριστιανικού πληθυσμού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, παρά ως ουσιαστική πρόοδος στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών. Ως εκ τούτου με την αναγνώριση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της Αυτοκρατορίας εξαπολύονται διώξεις αρχικά κατά των ειδωλολατρών και μετέπειτα κατά των αιρετικών, οι οποίοι σαφώς και απειλούν την ενότητα της πίστης που επιζητούν τόσο οι αυτοκράτορες όσο και η ίδια η Εκκλησία.

Κατά τους επόμενους αιώνες η θρησκευτική μισαλλοδοξία στην Ευρώπη κορυφώνεται και η ανοχή των μεσαιωνικών κρατών απέναντι στην θρησκευτική ετερότητα γίνεται μηδενική, επιστρέφοντας πάλι σε απύθμενα επίπεδα μίσους, απανθρωπιάς και έλλειψης σεβασμού κάθε ψήγματος ατομικής ελευθερίας, πόσο δε μάλλον της θρησκευτικής. Η επικρατούσα λογική εδράζεται σε υπερβατικές λογικές κατά τις οποίες ο σκοπός αυτής της ζωής δεν μπορεί να αναζητηθεί στα εγκόσμια

¹ Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλας ΑΕ, Αθήνα 2012, σ. 439, Μάνεσης Αρ., Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 247-250, Marie J-B., Dictionnaire encyclopedique de theorie et sociologie du droit, A.-J. Arnaud (διευθ.), Παρίσι, LGDJ, 1993 (Β' έκδοση), σ.208, στο λήμμα «Droits de l'home».

² Νάσκου – Περράκη Π., Μηχανισμοί προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, Διεθνείς πράξεις, θεωρία και πρακτική, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2014, σσ.2-6.

αλλά στο μεταφυσικό “επέκεινα”. Ακολουθώντας, βάσει του τότε εδραιωμένου “status quo”, όλες οι ανθρώπινες επιδιώξεις και θεσμοί, πρέπει να υποτάσσονται στον ηθικό νόμο της θρησκείας.

Ύστερα από μακρά περίοδο συρράξεων μεταξύ καθολικών και προτεσταντών, η θρησκευτική ελευθερία γίνεται ένα από τα πρώτα δικαιώματα που διεκδικούνται σθεναρά στον ευρωπαϊκό χώρο, οδηγώντας έτσι στην θρησκευτική μεταρρύθμιση του 16^{ου} αιώνα, η οποία ενσάρκωσε την αντίδραση έναντι του δικαιώματος του ηγεμόνα να ορίζει τη θρησκεία των υπηκόων του (*cuius region, eius religio*)³.

Κατά τον αμερικανικό αγώνα της ανεξαρτησίας, η περίφημη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων της Πολιτείας Virginia (Bill of Rights) της 12^{ης} Ιουνίου 1776, αποτελεί το πρώτο συνταγματικό κείμενο με το οποίο αναγνωρίστηκε η θρησκευτική ελευθερία ως δικαίωμα πανανθρώπινο⁴. Κατά το άρθρο 16 της Διακήρυξης *«Όλοι οι άνθρωποι δικαιούνται εξίσου να ενασκούν ελεύθερα τα της θρησκείας τους σύμφωνα με τις επιταγές της συνείδησής τους»*. Η Διακήρυξη της Virginia αποτέλεσε το επιστέγασμα των αγώνων για την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία αποτέλεσε το μέσο με το οποίο διεκδικήθηκε κατ’ουσίαν η εν γένει ελευθερία του ατόμου. Στις 4 Ιουλίου 1776, με τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας (Declaration of Independence) η θρησκευτική ελευθερία προβάλλεται πλέον ως δικαίωμα του ανθρώπου αυταπόδεικτο και αναπαλλοτρίωτο. Ύστερα δε επακολουθεί η Πρώτη Τροποποίηση του Ομοσπονδιακού Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής του 1787, στην οποία διακηρύσσεται πανηγυρικά η θρησκευτική ελευθερία.

Στην άλλη μεριά του Ατλαντικού, το 1789, με την Γαλλική Επανάσταση δεν διακηρύσσεται η θρησκευτική ελευθερία αλλά η ανεξιθρησκία, η οποία αποτελεί την προβαθμίδα της θρησκευτικής ελευθερίας⁵. Το άρθρο 10 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη της 26^{ης} Αυγούστου 1789 ορίζει ότι: *«Κανείς δεν πρέπει να ενοχλείται για τις πεποιθήσεις του ακόμη και τις θρησκευτικές υπό τον όρο ότι η εκδήλωσή τους δεν διαταράσσει την καθιερωμένη από το νόμο δημόσια τάξη»*. Όσοι αμφισβητούν την «πρωτοτοκία» της θρησκευτικής ελευθερίας

³ Μάνεσης Αρ., Συνταγματικά Δικαιώματα, Α’ Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2013, σσ.248-249, Μαρίνος Αντ., Η θρησκευτική Ελευθερία, Αθήνα 1972, σ. 20 επ.

⁴ Κονιδάρης Ι., Εγχειρίδιο εκκλησιαστικού δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 45.

⁵ Βλ. περισσότερα σε Μαρίνος Αντ., Η θρησκευτική Ελευθερία, Αθήνα 1972, σελ. 60 επ.

ως ατομικού δικαιώματος λησμονούν ότι αυτή η ίδια ίδρυση των Ηνωμένων Πολιτειών άρχισε με τον πρώτο εποικισμό των 100 πουριτανών που έφθασαν το 1620 με το πλοίο «Mayflower» στην αμερικανική ακτή για να εξασφαλίσουν την θρησκευτική ελευθερία. Ακόμα και σήμερα όμως η θρησκευτική ελευθερία εξακολουθεί να αποτελεί τη λυδία λίθο της Δημοκρατίας. Ακριβώς επειδή η θρησκεία έχει εξ' ορισμού απόλυτες αξιώσεις και δόγματα, η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί αλάνθαστο σήμα μιας ελεύθερης κοινωνίας. Αντιθέτως, σε θεοκρατικά καθεστώτα όπου δεν αναγνωρίζεται η θρησκευτική ελευθερία, εκλείπει μεταξύ άλλων κι η ίδια η ελευθερία.⁶

Ύστερα από τις διακηρύξεις στην Αμερική και τη Γαλλία, τον 19^ο και 20^ο αι. η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώθηκε από τα περισσότερα ευρωπαϊκά Συντάγματα, με πρώτο αυτό του Βελγίου το 1831 το οποίο λειτούργησε μετέπειτα και ως πρότυπο⁷. Σήμερα η θρησκευτική ελευθερία, μετά την πανηγυρική εξαγγελία της σε διεθνές επίπεδο από την Οικουμενική Διακήρυξη του 1948 (άρθ.18), προστατεύεται, ως εσωτερικό δίκαιο με ισχύ υπέρτερη από τους κοινούς νόμους, με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ (ν.δ. 53/1974), του οποίου επανάληψη σχεδόν αποτελεί το άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου του 1966 του Ο.Η.Ε για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα.

2. Η σταδιακή μετάβαση από την ανεξιθρησκία στη θρησκευτική ελευθερία χαρακτηρίζει και τα ελληνικά Συντάγματα⁸. Ήδη από την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα στις αρχές του 19^{ου} αι., όλα τα συνταγματικά κείμενα περιέλαβαν διατάξεις με τις οποίες καθιερωνόταν η θρησκεία της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας ως «επικρατούσας θρησκείας» στην ελληνική επικράτεια. Τα δύο πρώτα Συντάγματα της επαναστατικής περιόδου, ήτοι αυτό της Επιδαύρου του 1822 και του Αστρους του 1823, καθιέρωναν την ανεξιθρησκία. Το Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827 προστάτευε επιπλέον και τη θρησκευτική ελευθερία (άρθ.1). Η επιταγή του συντακτικού νομοθέτη περί ανεξιθρησκίας παρουσιάζεται επιπλέον στα Συντάγματα του 1844 και του 1864/1911. Το Σύνταγμα του 1927 καθιερώνει πια τη θρησκευτική ελευθερία, ορίζοντας στο άρθρο 1 παρ.3 ότι *«η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστη»*. Ίδια διάταξη

⁶ Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλας ΑΕ, Αθήνα 2012, σελ. 438

⁷ Άρθρα 14-16 βελγ. Σ., 4 γερμ. Σ., 67-70 δαν. Σ., 44 ιρλανδ. Σ., 16 ισπ. Σ., 8, 19 και 20 ιταλ. Σ., 19 και 20 λουξ. Σ., 6 ολλανδ. Σ., 41 πορτογ. Σ. βλ. σε Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α, σ. 441 επ.

⁸ Ράικος Α.Γ., Συνταγματικό δίκαιο, Θεμελιώδη δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ. 67-76.

υιοθετείται και στο Σύνταγμα του 1952 (άρθ.2). Στο ισχύον Σύνταγμα (1975/1986/2001/2008) η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται στο άρθρο 13Σ⁹. Η παρ.1 του άρθρου 13Σ ορίζει ότι: «*Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός*». Πρόκειται για μη αναθεωρητέα διάταξη κατά το άρθρο 110 παρ.1Σ η οποία περιβάλλεται από απόλυτη αυστηρότητα. Έμμεση αναφορά στη θρησκευτική ελευθερία παρουσιάζεται και στα άρθρα 5 παρ.2Σ και 16 παρ.2Σ. Όλα δε τα ανωτέρω άρθρα που αφορούν την κατοχυρωμένη και κεφαλαιώδη θρησκευτική ελευθερία δεν υπόκεινται στην αναστολή του άρθρου 48 παρ.1Σ.

II. ΤΟ ΙΣΧΥΟΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

1. Η έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας

Η θρησκευτική ελευθερία συνιστά προέκταση της προσωπικής ελευθερίας και μια ειδικότερη μορφή ελευθερίας της γνώμης και της εν γένει πνευματικής ελευθερίας. Με αυτήν εξασφαλίζεται ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθ.2 παρ.1Σ.), καθώς και η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθ.5 παρ.1Σ.)¹⁰.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, συγγενής προς την έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας είναι η ανεξιθρησκία. Όμως, η έννοια της ανεξιθρησκίας δεν πρέπει να συγχέεται με την έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας καθώς εμφανίζει ορισμένες σημαντικές διαφορές. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της ανεξιθρησκίας το κράτος *αναγνωρίζει* μια επίσημη θρησκεία και δείχνει «*αδιαφορία*» απέναντι στις θρησκείες που πρεσβεύουν οι πολίτες του. Πρόκειται για *θρησκευτική ανοχή*, που αφορά το

⁹ «1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός. 2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδια υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται. 3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας. 4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους. 5. Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του.»

¹⁰ Μαρίνος Αντ., Η θρησκευτική Ελευθερία, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1972..

αδιατάρακτο της (εξωτερικής) λατρείας. Από την άλλη, η θρησκευτική ελευθερία έχει ευρύτερο και θετικότερο περιεχόμενο: αναφερόμενη στην εσωτερική διάθεση των ανθρώπων, έγκειται στην ανεμπόδιστη από κρατικές επεμβάσεις διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνείδησης¹¹.

Η θρησκευτική ελευθερία, όπως καθιερώνεται στο άρθρο 13 του ισχύοντος Συντάγματος, αποτελεί ατομικό δικαίωμα που θεμελιώνει αξίωση απέναντι στην κρατική εξουσία να μη επεμβαίνει παρεμποδίζοντας ή επιβάλλοντας, είτε τη διαμόρφωση είτε την εκδήλωση σχετικών με τη θρησκεία θετικών ή αρνητικών πεποιθήσεων. Η θρησκευτική ελευθερία αναλύεται στην *ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης* και στην *ελευθερία της λατρείας*.

2. Φορείς του δικαιώματος

Φορείς αυτού του ατομικού δικαιώματος είναι κατά κύριο λόγο φυσικά πρόσωπα, και μάλιστα όχι μόνο οι Έλληνες πολίτες, αλλά και οι αλλοδαποί που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια, δεδομένου ότι το Σύνταγμα δεν διακρίνει σχετικά¹².

Το δικαίωμα των ανηλίκων ασκείται από τους γονείς. Πράγματι οι γονείς ασκούν το δικαίωμα επιλογής διατηρήσεως, αλλαγής ή εγκαταλείψεως μιας θρησκείας. Το Σύνταγμα δεν περιέχει ειδική διάταξη, αλλά οι διατάξεις του Αστικού Κώδικα (άρθρα 1512 επ.) για τη γονική μέριμνα, και ιδιαίτερα για την επιμέλεια του προσώπου του τέκνου (που περιλαμβάνει και τις αποφάσεις για τη θρησκεία του) εκπληρώνουν στο σημείο αυτό τη συνταγματική υποχρέωση του κράτους να προστατεύει την παιδική ηλικία. Πιο άμεσα προκύπτει το δικαίωμα αυτό των γονέων από τις διεθνείς διακηρύξεις της θρησκευτικής ελευθερίας που αναφέρονται ρητώς στην ελευθερία των γονέων να εξασφαλίζουν τη μόρφωση και την εκπαίδευση των τέκνων, σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές αντιλήψεις (άρθ.2 παρ.2 ΠΠΠ ΕΣΔΑ) ή να διασφαλίζουν τη θρησκευτική και ηθική τους μόρφωση κατά τις δικές τους

¹¹ Παντελής Α.Μ, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2018, σ.499-506. Πέτρου Ι., Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 181.

¹² Μάνεσης Αρ., Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2013, σ.250., Χρυσόγονος Χ.Κ., Βλαχόπουλος Σπ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017, σσ.289-290, Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλας ΑΕ, Αθήνα 2012, σσ. 469-472.

πεποιθήσεις (άρθ.18 παρ.4 ΟΗΕ)¹³. Η σχετικότητα του δικαιώματος αυτοκαθορισμού των παιδιών παύει με την ενηλικίωσή του, την απόκτηση δηλαδή της στοιχειώδους ωριμότητας. Έτσι τα παιδιά είναι σε θέση να επιλέξουν θρησκεία ή θρησκευτική πεποίθηση, ανεξάρτητα από αυτές που του έχουν εμφυσήσει οι γονείς τους¹⁴. Σύμφωνα με σύγχρονη άποψη, η λύση της υποκατάστασης του δικαιώματος του ανηλίκου από αυτό των γονέων αποτελεί λύση κατ'οικονομίαν, ενίοτε και λύση «αναγκαίου κακού». Και αυτό γιατί συχνά οι ίδιοι οι γονείς λειτουργούν ως εστία διακινδύνευσης της ελευθερίας θρησκευτικής συνείδησης, θέτοντας εν αμφιβολία τη δυνατότητα αυτοκαθορισμού των τέκνων τους. Κατά συνέπεια πρόκειται για τη λύση του «μη χείρονος», για μια ισορροπιστική επιλογή, για μια στάθμιση μεταξύ των κινδύνων του κρατικού και οικογενειακού πατερναλισμού¹⁵. Σε ειδικές δε περιπτώσεις, αντί για τους γονείς δύναται να αποφανθεί το Δικαστήριο δια του διορισμού ειδικού επιτρόπου (άρθ. 1512, 1517 ΑΚ).

Την ελευθερία της εκδήλωσης θρησκευτικών πεποιθήσεων απολαμβάνουν και τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού ή δημοσίου δικαίου, ή άλλες ενώσεις προσώπων με θρησκευτικούς σκοπούς. Συγκεκριμένα, τα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα απολαμβάνουν των δικαιωμάτων αυτών, ιδιαίτερα σε ότι αφορά τον πυρήνα της αυτοδιοίκησής τους, δεδομένου άλλωστε ότι ο τρόπος διοίκησης αναπόφευκτα

¹³ Το προαναφερθέν δικαίωμα των γονέων θεμελιώνεται νομικά πέραν των ελληνικών δικαίων και σε διεθνή κείμενα, με τα οποία κατοχυρώνονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι ατομικές ελευθερίες. Ειδικότερα, το άρθρο 26 της Οικουμενικής Διακήρυξης δικαιωμάτων ανθρώπου, που εκδόθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 10.12.1948, ορίζει ότι «οι γονείς έχουν, κατά προτεραιότητα, το δικαίωμα να επιλέγουν το είδος της παιδείας που θα δοθεί στα παιδιά τους». Ανάλογο περιεχόμενο έχει και το άρθρο 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ : « Ουδείς δύναται να στερηθεί του δικαιώματος όπως εκπαιδευθεί. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανόμενων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαίδευσως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζουν την μόρφωσιν και εκπαιδεύσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις». Επιπρόσθετα, πολύ λεπτομερέστερη και αξιοσημείωτη είναι η ρύθμιση του άρθρου 5 της Διακηρύξεως της Γενικής Συνελεύσεως των Ηνωμένων Εθνών της 25 Νοεμβρίου 1981 «για την απάλειψη κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και διακρίσεων προερχόμενων από τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις». Τέλος, το δικαίωμα των γονέων υπογραμμίζεται και στην απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, που λήφθηκε στη συνεδρίαση της 14 Μαρτίου 1984 κατά πλειοψηφία. Τα παραπάνω κείμενα έχουν κυρωθεί από την Ελλάδα και αποτελούν σύμφωνα με το Σ 28 παρ 1 αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου.

¹⁴ Δαγτόγλου Π.Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, Αθήνα 2012, σσ. 451-452.

¹⁵ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία. Τρίτη έκδοση με ευρετήριο και σχολιασμό της ΣτΕ 3356/95, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998, σσ.283-285.

συνδέεται με την όλη φυσιογνωμία και με τα «πιστεύω» κάθε θρησκευτικής κοινότητας.

3. Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης

Το Σύνταγμα πανηγυρικώς διακηρύσσει ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη (άρθ.13 παρ.1 εδ.α')¹⁶. Τούτο βεβαίως είναι τελικώς και αυτονόητο, αφού ως θρησκευτική συνείδηση νοείται η ενδιάθετη και μύχια σχέση κάθε ανθρώπου με το «θείο»¹⁷. Από μια οπτική γωνία η διάταξη αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί περιττή καθώς η ελευθερία της συνείδησης, υπό το πρίσμα της απαγόρευσης διείσδυσης στο στον χώρο του ενδιάθετου φρονήματος του ατόμου («*forum internum*»), αποτελεί ούτως η άλλως αναγκαία συνέπεια του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου κατ' άρθρο 2 παρ.1 Σ.¹⁸, και της ελευθερίας ανάπτυξης προσωπικότητας κατάρθρο 5 παρ.1Σ. Η ρητή κατοχύρωση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης φαίνεται λοιπόν ότι απλώς προσδίδει έμφαση σε μια πτυχή της γενικότερης αρχής της ελευθερίας της συνείδησης.

Το ισχύον Σύνταγμα, επιπλέον, περιλαμβάνει διάταξη σύμφωνα με την οποία η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός (άρθ.13 παρ.1 εδ. β' Σ). Εξάλλου, η απαγόρευση των διακρίσεων, μεταξύ άλλων και με βάση τη θρησκεία, προβλέπεται και ως προς τα κοινωνικά δικαιώματα που διασφαλίζονται από τον (Αναθεωρημένο) Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, ο οποίος κυρώθηκε με τον ν. 4359/2016.¹⁹ Η διάταξη αυτή, δυνάμει του άρθρου 110 παρ. 1 του Σ²⁰, ανήκει στο λεγόμενο «αιώνιο Σύνταγμα» καθώς δεν είναι αναθεωρήσιμη και περιβάλλεται με απόλυτη αυστηρότητα.

¹⁶ Μάνεσης Αρ., Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2013, σ.250-253

¹⁷ Δημητρόπουλος Α.Γ., Συνταγματικά Δικαιώματα – Γενικό Μέρος, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, σ.186

¹⁸ Χρυσόγονος Χ.Κ., Βλαχόπουλος Σπ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017, σσ. 269-275, Χ. Ανθοπούλου, Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης,, 1992, σ.27 επ

¹⁹ Κονιδάρη Ι.Μ, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σ.28

²⁰ Άρθρο 110 §1 του Συντάγματος (Αναθεώρηση του Συντάγματος): «Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, καθώς και από τις διατάξεις των άρθρων 2 παράγραφος 1, 4 παράγραφοι 1, 4 και 7, 5 παράγραφοι 1 και 3, 13 παράγραφος 1 και 26»

Το απαραβίαστο εξάλλου ισχύει τόσο για τον κοινό νομοθέτη όσο και για τα καθ' ἑκάστον ὅργανα της κρατικής εξουσίας. Το κράτος οφείλει να παραμένει θρησκευτικά ουδέτερο. Μόνο τότε μπορεί να γίνεται λόγος για πραγματική θρησκευτική ελευθερία, ενώ διαφορετικά έχουμε απλώς ανεξιθρησκία, δηλαδή ανοχή του πλουραλισμού θρησκευτικών ή αθεϊστικών πεποιθήσεων που υφίστανται στην κοινωνία, με παράλληλη όμως προώθηση της “κρατικής” θρησκευτικής ιδεολογίας. Η συνταγματική προστασία αυτής της μορφής της θρησκευτικής ελευθερίας συνεπάγεται τα εξής επιμέρους δικαιώματα²¹:

A. Το δικαίωμα να πρεσβεύει κανείς οποιαδήποτε θρησκεία θέλει, ή ακόμα και καμία θρησκεία, δηλαδή να είναι άθρησκος ή άθεος. Ως θρησκεία εννοούνται και οι αποκλίνουσες από αυτήν διδασκαλίες (αιρέσεις, σχίσματα), οι οποίες άλλωστε δεν επηρεάζουν τη νομική έννοια της θρησκείας, ακόμη δε και η αρνητική γενικώς έναντι της θρησκείας στάση.

B. Το δικαίωμα να εκδηλώνει κανείς ή ακόμα και να μην αποκαλύπτει, τις όποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις του ή την ανυπαρξία τους. Σε αυτήν την έκφανση δεν περιλαμβάνεται και το δικαίωμα των ατόμων να εκδηλώνουν το θρήσκευμα που ακολουθούν, ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις τους, με την αναγραφή αυτών, όταν το επιθυμούν, και σε κρατικά έγγραφα, όπως είναι τα δελτία ταυτότητας (άρθ. 3 αρ. 2 ν.1599/1986), διότι και στην περίπτωση αυτή από την απουσία δηλώσεως τεκμαίρεται η ύπαρξη ή η έλλειψη θρησκευτικών πεποιθήσεων (ΣτΕ 3204/2014, ΣτΕ Ολ. 2281/2001)²².

Γ. Το δικαίωμα να μεταβάλλει ή και να αποβάλλει κανείς οποτεδήποτε τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις²³, ανεξαρτήτως κατεύθυνσης και συχνότητας. Ο ισχυρισμός πάντως περί μεταβολής της θρησκευτικής πεποίθησης πρέπει, στην περίπτωση που παράγονται έννομες συνέπειες (λ.χ. αντίρρηση συνειδήσεως) να συνοδεύεται από πραγματικά περιστατικά τα οποία καθιστούν σπουδαία και

²¹ Μάνεσης Αρ., Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 250-253, Κονιδάρης Ι.Μ., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 23 επ. Κονιδάρης Ι.Μ./Ανδρουτσόπουλος Γ., Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2017, σσ. 292-294.

²² Κονιδάρης Ι.Μ./Ανδρουτσόπουλος Γ., Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2017, σ. 292.

²³ Μαρίνος Αντ., Η θρησκευτική Ελευθερία, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1972, σ. 102 επ.

πραγματική αυτή τη μεταβολή διότι, άλλως, μπορεί βασίμως να συναχθεί ότι αυτή ήταν ευκαιριακή και έγινε «κατά προσποίηση», και συνεπώς να μη ληφθεί υπόψη (ΑΠ 483/1959). Η ερμηνευτική αυτή εκδοχή του Αρείου Πάγου, μπορεί να φαίνεται «*prima facie*» ότι σχετικοποιεί το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας καθώς θέτει στην ουσία θέμα αποδείξεως των θρησκευτικών πεποιθήσεων, έχει όμως το δικαιολογητικό της έρεισμα στο γεγονός ότι αφορά σε περιπτώσεις μεταβολής των θρησκευτικών πεποιθήσεων δυνάμει των οποίων θεμελιώνονται γεγονότα που παράγουν έννομες συνέπειες²⁴.

Δ. Το δικαίωμα να διακηρύσσει και να διαδίδει κανείς τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, προφορικά, γραπτώς ή δια του τύπου και των ηλεκτρονικών μεσών, ατομικώς, ομαδικώς, ή και με δημόσιες συναθροίσεις (πρβλ. και άρθ.11Σ.). Αυτονόητη προϋπόθεση αποτελεί βεβαίως ότι με τις ενέργειες αυτές δεν θα προσβάλλονται κείμενες σχετικές διατάξεις και δεν διαπράττεται το αδίκημα του προσηλυτισμού που το οποίο απαγορεύεται ρητά στο Σύνταγμα²⁵.

Ε. Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς. Πέραν των εκ του νόμου οριζόμενων ΝΠΔΔ η σύσταση, η λειτουργία και ο έλεγχος των λοιπών θρησκευτικών κοινοτήτων διέπονται ήδη από τις διατάξεις του ν. 4301/2014 για τα *Θρησκευτικά και Εκκλησιαστικά Νομικά Πρόσωπα*.²⁶(ΜΠΡΘηβ 165/2015, ΜΠρΠειρ 2457/2015)

ΣΤ. Το δικαίωμα της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων με βάση τη συνταγματικώς κατοχυρωμένη αρχή της ισότητας (άρθ.4 Σ.). Η έκφραση αυτή του γενικότερου δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας έχει βαρύνουσα σημασία ιδίως σε θέματα που σχετίζονται με την κατάληψη επαγγελματικής θέσης ή αξιώματος. Αντίθετη προς το δικαίωμα αυτό είναι η πρακτική διορισμού *μόνον* οπαδών της επικρατούσας θρησκείας στα σώματα ασφαλείας και *μόνον* ορθόδοξων εκπαιδευτικών στη δημόσια εκπαίδευση. Αντισυνταγματική έχει κριθεί η απαγόρευση διορισμού αλλοθρήσκων ή αλλοδόξων στη μέση εκπαίδευση (ΣτΕ3533/1986) καθώς,

²⁴ Ανδρουτσόπουλος Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, 2010, σσ. 157-158.

²⁵ Σωτηρέλης Γ., «Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε» στο: Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σσ. 35-36.

²⁶ Καραμήτρου Ζ., «Ο ν. 4301/2014 περί θρησκευτικών κοινοτήτων: κριτική προσέγγιση», *Νομοκανονικά* 2016, σ. 43 επ.

επίσης και η απαγόρευση σε μη ορθόδοξο χριστιανό να σπουδάσει ορθόδοξη θεολογία στο Πανεπιστήμιο (ΣτΕ 194/1987).

Ζ. Το δικαίωμα θρησκευτικής εκπαίδευσης και μάλιστα τόσο ως δικαίωμα ανατροφής και μόρφωσης των ανηλίκων, όσο και ως δικαίωμα σύστασης και λειτουργίας θρησκευτικών εκπαιδευτηρίων²⁷. Ειδικότερα:

α) Το δικαίωμα επιλογής θρησκεύματος και θρησκευτικής εκπαίδευσης και γενικότερα μόρφωσης των ανηλίκων ανήκει στους γονείς, από κοινού, ως μέρος της γονικής μέριμνας, στα πλαίσια της άσκησης της επιμέλειας του προσώπου του ανηλίκου (άρθρ. 1518 ΑΚ). Εξαιρετικώς λεπτό είναι το ζήτημα της σύζευξης του δικαιώματος αυτού, στο οποίο προφανώς περιλαμβάνεται και η δυνατότητα της μη θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης (επιλογή λ.χ. από μέρους των γονέων της αθεΐας για το ανήλικο παιδί τους), με τη διάταξη του άρθ.16 παρ.2Σ., σύμφωνα με την οποία βασική αποστολή του κράτους είναι η παροχή παιδείας, η οποία σκοπεί στην ανάπτυξη και της θρησκευτικής συνειδήσεως. Θα πρέπει για τον λόγο αυτό να θεωρηθεί ότι το κράτος εξαντλεί την υποχρέωσή του με την πρόβλεψη θρησκευτικής διδασκαλίας, ενώ παραλλήλως οι γονείς διατηρούν πλήρες το δικαίωμά τους να αποσύρουν τα παιδιά τους από το μάθημα των θρησκευτικών, όπως και από τον εκκλησιασμό και την προσευχή (β. ΣτΕ 2176/1998)²⁸.

β) Το δικαίωμα της σύστασης και λειτουργίας ιδιωτικών θρησκευτικών εκπαιδευτηρίων από αλλοδόξους και αλλοθρήσκους, φυσικά ή νομικά πρόσωπα, το οποίο ασκείται συμφώνως με τη σχετική συνταγματική επιταγή (άρθρ.16 Σ.) και μέσα στο πλαίσιο της γενικής νομοθεσίας για την παιδεία. Είναι προφανές ότι στα εκπαιδευτήρια αυτά δεν επιτρέπεται να επιχειρείται αντιθρησκευτική ή αθεϊστική διδασκαλία ούτε να ασκείται προσηλυτισμός, ενώ παραλλήλως θα πρέπει να διασφαλίζεται το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης όλων ανεξαιρέτως των μαθητών, ανεξαρτήτως των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων.

Η. Το δικαίωμα να μην εξαναγκάζεται κανείς σε πράξεις ή παραλείψεις αντίθετες με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Απαγορεύεται συνεπώς τόσο ο εξαναγκασμός σε ενέργεια που απαγορεύεται, όσο και η παρακώλυση συμπεριφοράς που επιβάλλεται από συγκεκριμένη θρησκεία. Έτσι λ.χ. δεν επιτρέπεται να υποχρεωθούν οι αλλόθρησκοι και αλλόδοξοι μαθητές να παρακολουθήσουν το

²⁷ Σωτηρέλης Γ., «Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε» στο: Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σσ.25-33.

²⁸ Ανδρουτσόπουλος Γ., «Οι Ανεξάρτητες Αρχές για ζητήματα θρησκείας», *Νομοκανονικά* 2013, σσ.61-64.

μάθημα των θρησκευτικών ή να λάβουν μέρος στην πρωινή προσευχή ή σε υποχρεωτικό εκκλησιασμό, ή οι τρόφιμοι ενός σωφρονιστικού ή άλλου ιδρύματος ή οι κληρωτοί να λάβουν απαγορευμένη από τη θρησκεία τους τροφή.

4. Ελευθερία της λατρείας

Το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία εγγράφει στο πεδίο προστασίας του και την ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας, της οποίας η λατρεία αποτελεί τη σπουδαιότερη αναμφιβόλως εκδήλωση. Η θρησκευτική ελευθερία θα παρέμενε στην ουσία γράμμα κενό, εάν η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως δεν συνοδευόταν από τη συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της λατρείας, και ακριβέστερα της ελευθερίας εκδηλώσεως των θρησκευτικών πεποιθήσεων που απορρέουν από την ένταξη σε μια θρησκευτική κοινότητα, ιδίως δε των λατρευτικών²⁹. Συγκεκριμένα, το Σύνταγμα ορίζει ότι *«κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων»* (άρθ.13 παρ.2). Η λατρεία μπορεί να τελείται ατομικώς ή ομαδικώς, ιδιωτικός ή δημοσίως, σε ειδικούς χώρους αφιερωμένους στη λατρεία του θείου, η ονομασία των οποίων ποικίλλει κατά θρησκευτική κοινότητα (ναοί, ευκτήριοι οίκοι, τεμένη, συναγωγές κ.ο.κ.) ή ακόμα και στην ύπαιθρο (λιτανείες, υπαίθριες λειτουργίες κ.ο.κ.).³⁰

A. Η έννοια της γνωστής θρησκείας

Η προστασία της ελευθερίας της λατρείας και η εξασφάλιση της ακώλυτης διεξαγωγής της εξαρτάται από ορισμένες προϋποθέσεις. Πρέπει κατ' αρχάς να πρόκειται περί *«γνωστής θρησκείας»*³¹. Το «Ηγεμονικό» Σύνταγμα του 1832 είχε θέσει τους άξονες του εννοιολογικού προσδιορισμού της *«γνωστής»* θρησκείας, αφού, χωρίς να την προσδιορίζει σαφώς, όριζε ότι *«και πάσα θρησκεία, της οποίας αι τελεταί γίνονται πασιφανώς και δημοσίως, έχει ίσην υπεράσπισιν υπό των νόμων»* (άρθ.6 παρ.

²⁹ Μάνεσης Αρ., Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2013, σ. 253, Κονιδάρης Ι.Μ./Ανδρουτσόπουλος Γ., Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2017, σσ.20-64, Παντελής Α.Μ, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2018, σ. 502.

³⁰ Κονιδάρης Ι.Μ, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σ. 30.

³¹ Κονιδάρης Ι.Μ./Ανδρουτσόπουλος Γ., Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2017, σσ.295-296.

1 εδ. γ'), ενώ ο όρος μνημονεύεται ρητώς στο Σύνταγμα του 1844, χωρίς ωστόσο να εξειδικεύεται εκεί περαιτέρω το περιεχόμενό του. Από τους θεωρητικούς του δικαίου πρώτος ο Ν. Ι. Σαρίπολος προέβη στην ερμηνευτική σημασιοδότηση της αόριστης αυτής νομικής έννοιας, υποστηρίζοντας ότι «*ίνα θρησκεία τις γένηται γνωστή, ουδέν άλλο απαιτείται, ειμή όπως το δόγμα και η ηθική αυτής γένωνται φανερά και μη μένωσι κρύφια*»³².

Τη διδασκαλία αυτή του Ν.Ι. Σαρίπολου υιοθέτησε και διέπλασε στη συνέχεια το ΣτΕ, το οποίο απεφάνθη ότι για τον χαρακτηρισμό ενός θρησκευματος ή ενός δόγματος ως «γνωστού» δεν έχει οποιαδήποτε σημασία εάν αυτό είναι γνωστό στις αρχές, εάν πρόκειται για παλαιό ή για νέο, εάν έχει μικρό ή μεγάλο αριθμό οπαδών, εάν συνιστά αίρεση σε σχέση με άλλη, γνωστή, θρησκεία ή την επικρατούσα, ή εάν οι λειτουργοί του στερούνται ιερωσύνης, όπως αυτή νοείται στο νομοκανονικό δίκαιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας (ΣτΕ Ολ. 18/1949, ΣτΕ Ολ. 756/1952, ΣτΕ 2058/1957, ΣτΕ 4054/1973, ΣτΕ Ολ. 2105/1975, ΣτΕ 2139/1975, ΣτΕ 986/1984, ΣτΕ 2004/1991).

Επομένως «γνωστή» θρησκεία σημαίνει θρησκεία με φανερές δοξασίες, χωρίς κρυφά δόγματα και λατρεία, που δεν αποσκοπεί δηλαδή στην αθέμιτη ένωση ή στην μυστική εταιρεία ή εναλλακτικώς στην οργάνωση για παράνομους σκοπούς (γνμδΕισΑΠ 14/1959). Λογίζεται λοιπόν ως μη αντιβαίνουσα στους κανόνες ηθική και δημόσιας τάξης³³, χωρίς να είναι απαραίτητως «πλήρως γνωστή, συγκεκριμένη και σταθερή» ή να απαιτείται πράξη πολιτειακής αναγνώρισέως της³⁴ (ΣτΕ Ολ. 2106/1975, ΣτΕ 494/1997). Το ΣτΕ έχει κρίνει ως «γνωστές θρησκείες» τις θρησκευτικές κοινότητες των Μεθοδιστών, των Μαρτύρων του Ιεχωβά, των Αντβεντιστών της Έβδομης Ημέρας, των Ευαγγελιστών, της Ελληνικής Ευαγγελικής Εκκλησίας κ.λπ. Ήδη, με τον πρόσφατο ν. 4301/2014, καθιερώθηκε τεκμήριο *γνωστής θρησκείας*, εφόσον «για την άσκηση της δημόσιας λατρείας της, τελεί σε ισχύ σχετική άδεια ιδρύσεως και λειτουργίας ναού ή ευκτήριου οίκου της»³⁵. Σχετικά με τους λειτουργούς όλων των γνωστών θρησκειών, το Σύνταγμα ορίζει ότι υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις, «*ως και της επικρατούσης θρησκείας*».

³² Σαρίπολος Ν.Ι., Αγόρευση ενώπιον του Αρείου Πάγου, 1853, σσ. 11-12., Βασιλείου Κ./Τσάτσου Δ./Ράλλη Κ., γνμδ., εφημ. Ελληνικής και Γαλλικής νομολογίας 1918-1920, σσ.151-153.

³³ γνμδΕισΑΠ 1/1947 Θ 1947, 70 = Κ. Ζησιμόπουλου, Γνωμοδοτήσεις Εισαγγελίας Αρείου Πάγου των ετών 1944-1948, 1949, 113-115, γνμδΕισΑΠ 22/1970 ΠοινΧρ. 1970, 548

³⁴ Τσάτσος Θ., Μελέται Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1958, σ. 118 επ.

³⁵ Κονιδάρη Ι.Μ., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σ.31.

Β. Οι περιορισμοί: δημόσια τάξη και χρηστά ήθη

Το Σύνταγμα ορίζει ότι *«Τα της λατρείας πάσης θρησκείας τελούνται ελευθέρως υπό την προστασίαν των νόμων, εφόσον δεν αντίκεινται εις την δημόσιαν τάξιν και τα χρηστά ήθη»* (άρθ.13 παρ.2 εδ. β' Σ 1975)³⁶. Οι έννοιες της δημόσιας τάξης και των χρηστών ηθών, είναι εκ φύσεως ρευστές και υποκειμένες σε μεταβολή κατά τη διαδρομή του χρόνου και εξετάζονται από κοινού, ως ενιαίος «φραγμός» στην άσκηση της λατρείας. Κατά μια δε άποψη, η έννοια της δημόσιας τάξεως περιλαμβάνει εν τη γενικότητί της και τα χρηστά ήθη³⁷. Σε ό,τι αφορά εξάλλου τη ρήτρα *«υπό την προστασία των νόμων»*, αυτή δεν εμπεριέχει συνταγματική εξουσιοδότηση προς τη νομοθετική εξουσία θέσπιση περιορισμών πέρα από το πεδίο της προστασίας της δημόσιας τάξης και των χρηστών ηθών. Αντίθετα, όπως εύστοχα υποστηρίζεται στη θεωρία, *«επιβάλλει στον νομοθέτη να υιοθετεί εκείνους τους κανόνες που θα διασφαλίζουν την απρόσκοπτη και πληρέστερη άσκηση της λατρείας, αίροντας οποιοδήποτε εμπόδιο και εξασφαλίζοντας την ισοτιμία σε όλους τους φορείς της»*³⁸.

Στην έννοια της δημόσιας τάξης περιλαμβάνεται το σύνολο των θεμελιωδών κανόνων και αρχών, που κρατούν σε ορισμένο χρόνο στη χώρα, και απηχούν τις δικαιοσύνη, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, θρησκευτικές, ηθικές και άλλες αντιλήψεις, οι οποίες διέπουν τον έννομο βιοτικό ρυθμό αυτής³⁹. Σε αυτούς τους θεμελιώδεις κανόνες συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, τα δόγματα και οι παραδόσεις της επικρατούσας Ορθόδοξης Εκκλησίας (Ολ. ΑΠ 17/2008). Μάλιστα, ο σκοπός του περιορισμού αυτού, που το ίδιο το Σύνταγμα θέτει στην ελευθερία της λατρείας, συνίσταται στην προστασία συγκεκριμένου έννομου αγαθού, που δεν είναι άλλο από την κατάσταση *κοινωνικής ηρεμίας*, η οποία επιτρέπει σε όλα τα μέλη του κοινωνικού συνόλου να συμβιώνουν ειρηνικά (ΑΠ 58/2006). Στο πλαίσιο αυτό, ο ΑΠ έχει κρίνει

³⁶Κονιδάρης Ι.Μ./Ανδρουτσόπουλος Γ., Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2017, σσ. 35-39.

³⁷Μαρίνος Αντ., Η θρησκευτική Ελευθερία, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1972, σσ. 173.

³⁸Καμτσίδου Ι., Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως περιορισμός εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 231.

³⁹(βλ. γνμδ. ΝΣΚ 121/2008 Νομοκανονικά 2009, σ. 198 επ., σύμφωνα με την οποία στην έννοια της δημόσιας τάξεως περιλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, *«η τήρηση των κανόνων της υφιστάμενης πολεοδομικής και ρυμοτομικής νομοθεσίας που ισχύουν στην περιοχή στην οποία πρόκειται να λειτουργήσει ο ναός ή ο ευκτήριος οίκος»*).

ότι εμπαιθείς θρησκευτικές έριδες είναι ικανές να διαταράζουν τη δημόσια τάξη, από τη στιγμή που διακινδυνεύουν την ειρηνική συμβίωση των κοινωνιών (ΑΠ 202/1903). Το ποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις έρχονται σε αντίθεση με τη δημόσια τάξη κρίνεται *ad hoc* από τον δικαστή, ο οποίος καλείται, λαμβάνοντας υπόψη τα συγκεκριμένα κάθε φορά πραγματικά περιστατικά, να εξειδικεύσει αυτές τις αόριστες έννοιες και να προβεί στην προσήκουσα ερμηνευτική υπαγωγή. Κατά ταύτα, προφανώς αντίθετες στην ελληνική δημόσια τάξη θα ήταν θρησκευτικές πεποιθήσεις, οι οποίες θα περιλάμβαναν στη λατρεία τους λ.χ. ανθρωποθυσίες ή τη λήψη ναρκωτικών ουσιών ή θα υπέβαλλαν τους πιστούς τους σε σωματικές κακώσεις ή θα οδηγούσαν στην ομαδική αυτοκτονία ή την αποξένωση των πιστών από την οικογένειά τους⁴⁰.

Τα χρηστά ήθη αποτελούσαν έννοια πολυσήμαντη στους επιμέρους τομείς της νομικής επιστήμης, συνήθως με αναφορά στην κοινωνική ηθική. Ως γενικό κριτήριο των χρηστών ηθών λαμβάνονται συνήθως υπόψη οι ιδέες που, κατά τη γενική αντίληψη του «*χρηστώς και εμφορόνως*» σκεπτόμενου μέσου κοινωνικού ανθρώπου, επικρατούν σε μια δεδομένη χρονική περίοδο και αποτελούν τους άγραφου κανόνες της αρμόζουσας συμπεριφοράς του ατόμου (ΑΠ 1562/1983). Στην ερμηνευτική αυτή προσέγγιση είχε, ήδη παλαιότερα, προβεί με μελέτη του και ο τότε αντεισαγγελέας του Ανώτατου Δικαστηρίου *Α. Τούσης*, ο οποίος είχε προσδιορίσει ως χρηστά ήθη, «*την συμπεριφοράν, την δράσιν γενικώς των εντίμων, ευπρεπών και καλής πίστεως και υγιειών αρχών ανθρώπων*»⁴¹. Γίνεται μάλιστα σήμερα δεκτό πως όταν το Σύνταγμα παραπέμπει στα χρηστά ήθη, «*η παραπομπή αυτή γίνεται ως εις πηγήν δικαίου, ... το δε περιεχόμενον των χρηστών ηθών ως κανόνων δικαίου διαγιγνώσκεται τῇ βοήθειά των διδασμάτων της κοινῆς πείρας*» (ΑΠ 1562/1983).

5. Υπεροχή υποχρεώσεων έναντι του κράτους και συμμορφώσεως προς τους νόμους

Σύμφωνα με το Σύνταγμα, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογία για να απαλλαγεί κανείς από τις υποχρεώσεις του απέναντι στο κράτος

⁴⁰ *Κονιδάρης Ι.Μ.*, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σ. 37.

⁴¹ «*Η έννοια των χρηστών ηθών*», ΕΕΝ 1956, 226 επ. και ιδίως σ. 229.

(άρθ.13 παρ.4)⁴². Η διάταξη αυτή δεν σημαίνει απλώς ότι η θρησκεία δεν αποτελεί κάποιας φύσεως «*legibus soluta*». Σημαίνει επίσης, ότι οι έννομες υποχρεώσεις που ισχύουν για όλους, ισχύουν και για τους οπαδούς και οργανώσεις οποιασδήποτε θρησκείας. Όπως το κράτος δεν μπορεί να προβεί σε δυσμενείς διακρίσεις βάσει θρησκείας (άρθ.13 παρ.1 εδ. 2 και άρθ.5 παρ.2 εδ. 1 Σ.), έτσι και ο ιδιώτης δεν μπορεί να απαιτήσει ευμενείς διακρίσεις λόγω της θρησκείας που πρεσβεύει⁴³. Πάντως σε περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ των υποχρεώσεων του πολίτη απέναντι στο κράτος και των θρησκευτικών του πεποιθήσεων θα υποχωρήσουν οι δεύτερες.

Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα κάμψης των θρησκευτικών πεποιθήσεων αναφέρεται συνήθως η εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων, τις οποίες κανένας δεν μπορεί να αρνηθεί επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή το γεγονός ότι από τα έσοδα των φόρων χρηματοδοτούνται έργα ή πολιτικές αντίθετες με τη θρησκευτική συνείδηση (ΣτΕ 582/2011).

Ιδιαίτερης πρακτικής σημασίας, στην ενότητα αυτή της εκπλήρωσης των καθηκόντων απέναντι στο κράτος, συνιστά η εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων από εκείνα τα άτομα, τα οποία για λόγους θρησκευτικούς ή ιδεολογικούς, αποκρούουν είτε τη στράτευση είτε την ένοπλη υπηρεσία στο στράτευμα «*αντιρρησίες συνείδησης*»⁴⁴.

Το Σύνταγμα καθιερώνει αδιακρίτως για όλους τους Έλληνες την υποχρέωση να συντελούν στην άμυνα της πατρίδας, σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων (άρθ.4 παρ.6Σ). Αντικείμενο συνεπώς της στρατιωτικής υποχρέωσης είναι η συμβολή στην άμυνα της πατρίδας γενικώς και όχι μόνο ενόπλως (ΣτΕ 526/2001). Τούτο διευκρινίστηκε αυθεντικώς με ερμηνευτική δήλωση, που προστέθηκε στο άρθ. 4 Σ, κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος 2001, σύμφωνα με την οποία η επιταγή του άρθ.4 παρ. 6 Σ «*δεν αποκλείει να προβλέπεται με νόμο η υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών εντός ή εκτός των ενόπλων δυνάμεων (εναλλακτική θητεία), από όσους έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης για την εκτέλεση ή γενικά στρατιωτικής υπηρεσίας*».

⁴²Κονιδάρης Ι.Μ./Ανδρουτσόπουλος Γ., Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2017, σσ. 40-49.

⁴³Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλας ΑΕ, Αθήνα 2012, σσ.472-483.

⁴⁴Λιόσης Α.Σ., Αντιρρησίες Συνείδησης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004, Αλιβιζάτος Ν., Αντιρρησίες συνείδησης και στρατιωτική Θητεία, ΝοΒ 36 (1988), 519-528.

Μετά από μακρές συζητήσεις και αντιδράσεις, με τον ν. 2510/1997, καθιερώθηκε για πρώτη φορά, η «*άοπλη ή εναλλακτική θητεία*» για εκείνους που επικαλούνται τις θρησκευτικές ή ιδεολογικές τους πεποιθήσεις προκειμένου να μην εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις για λόγους συνειδήσεως. Τις ρυθμίσεις του νόμου αυτού επανέλαβε ο ν. 3421/2005 που τον αντικατέστησε με μικρές, ορολογικές κυρίως διαφοροποιήσεις, τον οποίο ακολούθως τροποποίησε ο ν. 3883/2010 και προσφάτως ο ν. 4361/2016.

Σύμφωνα με τις ρυθμίσεις που σήμερα ισχύουν, όσοι αναγνωρίζονται ότι έχουν *τεκμηριωμένη* αντίρρηση συνείδησης υποχρεούνται να εκπληρώσουν «*εναλλακτική υπηρεσία*» διπλάσια από εκείνην που θα εκπλήρωναν εάν υπηρετούσαν ενόπλως (άρθ. 60 παρ. 1 ν. 3421/2005, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθ. 78 στ' ν. 3883/2010). Η εναλλακτική υπηρεσία εκπληρώνεται σε υπηρεσίες φορέων του δημοσίου τομέα, και συνίσταται στην παροχή υπηρεσιών κοινής ωφέλειας, σε περιοχές εκτός της περιφέρειας κατοικίας των ενδιαφερομένων (άρθ.12 παρ.9 ν. 4361/2016).

Έτσι έχει κριθεί ότι εάν η απαλλαγή από την στράτευση ζητείται για θρησκευτικούς λόγους, πρέπει ο ενδιαφερόμενος να αποδείξει ότι έχει πλήρως και όχι επιλεκτικώς ενστερνισθεί τα δόγματα της οικείας θρησκευτικής κοινότητας, μεταξύ των οποίων και η μη στράτευση (ΣτΕ 4130/2015) και συνεπώς, η θέσπιση κριτηρίων για τη διαπίστωση της ειλικρίνειας και σοβαρότητας των λόγων, οι οποίοι θεμελιώνουν την αντίρρηση συνειδήσεως, είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ (ΣτΕ1075/2010). Επομένως, η προηγούμενη ένοπλη υπηρεσία στις ελληνικές ή αλλοδαπές Ένοπλες Δυνάμεις αποτελεί κώλυμα υπαγωγής στις διατάξεις του ν. 2510/1997, μόνον εάν αυτή η υπηρεσία πραγματοποιηθεί σε χρόνο κατά τον οποίον ο αιτών είχε ήδη ενστερνισθεί τις πεποιθήσεις εκείνες που τον εμποδίζουν για λόγους συνειδήσεως στην εκπλήρωση ένοπλης θητείας (ΣτΕ 178/2013).

Σύμφωνα με το Σύνταγμα, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογία και για να αρνηθεί κανείς τη συμμόρφωσή του στους νόμους (άρθ.13 παρ. 4Σ.). Είναι προφανές ότι η διατύπωση του Συντάγματος είναι εξαιρετικώς ευρεία και θα πρέπει ο όρος «*νόμοι*» να εξειδικευθεί, διότι άλλως ελλοχεύει ο κίνδυνος ο

κοινός νομοθέτης να φαλκιδεύσει στην πράξη το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας ⁴⁵.

Οι νομικές διατάξεις στις οποίες δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς τη συμμόρφωση επικαλούμενος τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις είναι οι γενικής ισχύος νόμοι, όπως λ.χ. ο Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός ή ο Κώδικας Οδικής Κυκλοφορίας. Οι «γενικοί» αυτοί νόμοι θα πρέπει όμως να αφορούν την προάσπιση σπουδαίου έννομου αγαθού, που ενδιαφέρει το κοινωνικό σύνολο και επίσης προστατεύεται από το Σύνταγμα, όπως είναι η εθνική άμυνα, η δημόσια τάξη και ασφάλεια, η δημόσια υγεία, η νεότητα, το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον, η λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών κ.λπ. ⁴⁶. Με άλλα λόγια, οι νόμοι αυτοί θα πρέπει να «προστατεύουν ιδιαιτέρως σημαντικά αγαθά της ολότητας ή των ατόμων». Έτσι λ.χ. η θρησκευτική ελευθερία υποχωρεί εάν πρόκειται υποχρεωτικός εμβολιασμός εν όψει επιδημίας ή χλωρίωση του ύδατος για την προστασία από την τερηδόνα ή τήρηση της υποχρεωτικής αργίας της Κυριακής, όπως καθορίζεται από τις διατάξεις της εργατικής νομοθεσίας.

Σαφέστερες, εν προκειμένω, είναι οι σχετικές διατάξεις των διεθνών συνθηκών για τα δικαιώματα του ανθρώπου. Χαρακτηριστικώς η ΕΣΔΑ ορίζει ότι η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενο άλλων περιορισμών εκτός από εκείνους που προβλέπονται από τον νόμο και αποτελούν αναγκαία μέτρα, μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία, για τη δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της δημόσιας τάξεως, υγείας και ηθικής ή την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων (άρθ.9 παρ. 2 ΕΣΔΑ).

6. Απαγόρευση του προσηλυτισμού

Η πιο αισθητή σχετικοποίηση στην άσκηση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας επέρχεται με την απαγόρευση του προσηλυτισμού, η οποία επιβάλλεται από τον ίδιο, μάλιστα, τον συνταγματικό νομοθέτη. Το Σύνταγμα ρητώς και

⁴⁵Κονιδάρης Ι.Μ., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σ. 40.

⁴⁶Μάνεσης Αρ., Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2013, σ. 257.

κατηγορηματικώς ορίζει ότι «ο προσηλυτισμός απαγορεύεται» (άρθ.13 παρ. 2 εδ. γ')⁴⁷. Ωστόσο, αυτή η απαγόρευση του προσηλυτισμού δεν είναι καινοφανής, δεδομένου ότι για πρώτη φορά θεσπίστηκε στο Σύνταγμα του 1844, το οποίο προέβλεπε ότι «η λατρεία κάθε γνωστής θρησκείας τελείται ακωλύτως υπό την προστασία των νόμων, απαγορευμένου του προσηλυτισμού, και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσας θρησκείας»(άρθ.1). Η βούληση αυτή του συνταγματικού νομοθέτη δεν διαφοροποιήθηκε με το πέρασμα του χρόνου, πράγμα το οποίο με ενάργεια αποτυπώνεται στα μεταγενέστερα συνταγματικά κείμενα του 1864 και 1911, τα οποία αναγνώριζαν ένα καθεστώς ανεξιθρησκείας, όχι όμως και θρησκευτικής ελευθερίας. Καθίσταται επομένως ευεξήγητο ότι ο σκοπός του θεμελιώδους νόμου του κράτους ήταν η προστασία μόνο της επικρατούσας θρησκείας, αφού απαγορεύεται όχι μόνο ο προσηλυτισμός, αλλά κάθε επέμβαση κατ' αυτής.

Με το θνησιγενές Σύνταγμα του 1925 ο συνταγματικός νομοθέτης αποδεικνύεται σαφώς προοδευτικότερος, καθώς ο προσηλυτισμός απαγορεύεται γενικώς (άρθ.9 παρ. 2 εδ. β'), ενώ γενική απαγόρευση του προσηλυτισμού καθιερώνει και το Σύνταγμα του 1927 (άρθ.1 παρ. 4 εδ. β'). Με το Σύνταγμα του 1952 επανέρχεται η διάταξη που απαγορεύει «τον προσηλυτισμό και κάθε άλλη επέμβαση κατά της επικρατούσας θρησκείας», η οποία επαναλαμβάνεται στερεοτύπως και στα δύο «συνταγματικά κείμενα» της δικτατορίας, του 1968 και του 1973.

Η σημαντική καινοτομία του ισχύοντος Συντάγματος έγκειται στη μετατόπιση της διατάξεως που απαγορεύει τον προσηλυτισμό στο χώρο των ρυθμίσεων περί θρησκευτικής ελευθερίας. Συνεπώς η απαγόρευση του προσηλυτισμού αφορά πλέον σε κάθε «γνωστή» θρησκεία, κατά την έννοια που ήδη εξηγήθηκε, και δεν περιορίζεται μόνο στον επιχειρούμενο κατά της επικρατούσας θρησκείας προσηλυτισμού, αλλά και δεν περιλαμβάνει όποια άλλη «επέμβαση» κατά τα τελευταίως.

⁴⁷ Κονιδάρης Ι.Μ./Ανδρουτσόπουλος Γ., Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2017, σσ.50-64, Χρυσόγονος Χ.Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006, σ. 280-283, Βλαχόπουλος Σπ., Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017, σσ.277-278, Μαυριάς Κ.Γ./ Παντελής Α.Μ., Συνταγματικά Κείμενα, τόμος πρώτος, δ' έκδοση, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007, σ.84., Παντελής Α.Μ, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2018.

Για την εφαρμογή της συνταγματικής απαγόρευσης κρίσιμο μέγεθος συνιστά η έννοια του προσηλυτισμού, καθεαυτήν. Στην έννοια του προσηλυτισμού δεν μπορεί να δοθεί περιεχόμενο τέτοιο που θα έχει ως συνέπεια τον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας ή της ελεύθερης αναπτύξεως της προσωπικότητας, όπως η διάδοση των θρησκευτικών πεποιθήσεων με συναθροίσεις, κηρύγματα ή ιεραποστολή (ΑΠ 271/1932, ΑΠ 840/1986, ΣτΕ 756/1952, γνμδ.ΕισΑΠ 11/1926). Δεν συνιστά επίσης προσηλυτισμό η πώληση, η αποστολή ή η απλή διανομή εντύπων και διαφημιστικών φυλλαδίων, εφόσον τούτη δεν επιχειρείται με αθέμιτα μέσα (ΑΠ 289/1953, ΠΛΕδес 25/1984, ΠΛΧαν 172/1986, ΠΛΑμαλ 98/2004).

Οι διατάξεις που περιγράφουν τη νομοτυπική υπόσταση και προσδιορίζουν την επιβολή κυρώσεων σε περίπτωση διαπράξεως του αδικήματος του προσηλυτισμού δεν βρίσκονται στον ΠΚ, αλλά σε δύο προγενέστερα νομοθετήματα, προϊόντα της δικτατορίας του Μεταξά, σκοπός των οποίων ήταν η ερμηνεία των άρθρ. 1 και 2 του τότε ισχύοντος Συντάγματος (1911)⁴⁸. Σύμφωνα με τις διατάξεις αυτές (άρθρ. 4 παρ.2 α.ν. 1363/1938 όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρ.2 α.ν. 1672/1939), οι οποίες διατηρήθηκαν σε ισχύ και μετά από την εισαγωγή του ΠΚ, προσηλυτισμός είναι *«ιδία» η «διά πάσης φύσεως παροχών ή δι' υποσχέσεως τοιούτων ή άλλης ηθικής ή υλικής περιθάλψεως, δια μέσων απατηλών, δια καταχρήσεως της απειρίας ή εμπιστοσύνης ή δι' εκμεταλλεύσεως της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή κουφότητας άμεσος ή έμμεσος προσπάθεια προς διείσδυσιν εις την θρησκευτικήν συνείδησην ετεροδόξων επί σκοπώ μεταβολής του περιεχομένου αυτής»*. Συνεπώς, ως προσηλυτισμός δεν θεωρείται η χρησιμοποίηση πειθούς αλλά *αθέμιτων μέσων* προκειμένου να διεισδύσει κανείς στη θρησκευτική συνείδηση άλλου προσώπου⁴⁹. Μόνο με αυτή την έννοια μπορεί να θεωρηθεί ότι μια διάταξη περί προσηλυτισμού, εφόσον θα εκρίνετο αναγκαία, θα ήταν δυνατό να εναρμονισθεί στο πλαίσιο των διατάξεων του ισχύοντος Συντάγματος.

Οι διατάξεις περί προσηλυτισμού έχουν δημιουργήσει σοβαρό και πολύπλευρο προβληματισμό, τόσο ως προς την ισχύ τους όσο και ως προς τη συνταγματικότητά τους, πολύ περισσότερο αφού η ένταξη της απαγόρευσης του προσηλυτισμού στο άρθρ. 13, και όχι στο άρθρ. 3 Σ, επιτρέπει την υποστήριξη της άποψης ότι η

⁴⁸ Πουλή Γ., Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και προσηλυτισμός, Υ 1997, σ.250 επ.

⁴⁹ Βλ. Αλιβιζάτος Αμ., Επιβαλλόμενες τροποποιήσεις των δύο πρώτων άρθρων του Συντάγματος, τομ.Γ', 1964, σσ.611-612.

απαγόρευση αφορά πλέον τον προσηλυτισμό που στρέφεται κατά οιασδήποτε θρησκείας και όχι μόνον κατά της επικρατούσας. Ειδικότερα:

A. Η περιγραφή του αδικήματος του προσηλυτισμού στο άρθ. 2 α.ν. 1672/1939 χαρακτηρίζεται αναμφιβόλως από μια ρευστότητα, καθώς στηρίζεται σε αξιολογικές έννοιες, όπως «αθέμιτα μέσα», «πνευματική αδυναμία και κουφότητα», «κατάχρηση απειρίας ή εμπιστοσύνης» ή «πάσης φύσεως παροχές», οι οποίες μάλιστα ενδεικτικώς («ιδία»), και όχι περιοριστικώς, απαριθμούνται στην πιο πάνω ποινική διάταξη. Αυτή η χαρακτηριστική αραιότητα και χαλαρότητα⁵⁰ είναι προφανές ότι αφήνει πολλά περιθώρια στον δικαστή να σημασιοδοτήσει ερμηνευτικώς την έννοια του προσηλυτισμού με αρκετή ευρύτητα, καθώς μπορεί να λάβει υπόψη και άλλους παρεμφερείς κατά την κρίση του τρόπους επηρεασμού των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ακόμα και εάν δεν περιγράφονται στον νόμο, κατά προφανή καταστρατήγηση της αρχής «*nullum crimen (nulla poena) sine lege certa*», γεγονός το οποίο επιτρέπει την αμφισβήτηση της συνταγματικότητας των σχετικών διατάξεων.

B. Στις περισσότερες από τις αποφάσεις του ο Άρειος Πάγος μνημονεύει απλώς τα μέσα πραγματώσεως του άρθ. 4 α.ν. 1363/1938, επαναλαμβάνοντας στερεοτύπως την οικεία ποινική διάταξη, χωρίς να τη συνδυάζει αναγκαίως με συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά, γεγονός το οποίο αποτέλεσε και την αιτία της καταδίκης της χώρας μας από το ΕΔΔΑ⁵¹ (ΕΔΔΑ, *Κοκκινάκης κατά Ελλάδας*, 25.5.1993⁵²). Κοινό χαρακτηριστικό των αποφάσεων αυτών είναι ότι αφορούν σε προσηλυτισμό σε βάρος οπαδών της επικρατούσας θρησκείας, παρόλο που καταρχήν γίνεται δεκτό ότι αυτός είναι αξιόποινος κατά οποιασδήποτε θρησκείας και αν στρέφεται (ΑΠ 704/1988, ΑΠ 480/1992)

Γ. Δεν πρέπει να αγνοείται ότι η έκδοση του α.ν. 1363/1938 δικαιολογείται από την ανάγκη να κατοχυρωθούν τα άρθ. 1 και 2 του (τότε) «εν ισχύ» Συντάγματος του 1911. Αποτελεί δηλαδή την ποινική κύρωση των εν λόγω συνταγματικών διατάξεων,

⁵⁰ Ανδρουλάκης Ν., «Το αξιόποινο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητά του», ΝοΒ 1986, (9), σ.1031-1032.

⁵¹ ΕΔΔΑ, *Κοκκινάκης κατά Ελλάδας*, 25.5.1993, ΝοΒ 1994, 528 με σημ. Ν. Φραγκάκη = Υπερ 1994, 158, ΑΠ 1453/2005 Βούλ. Νομοκανονικά 2006, 166 επ.

⁵² Ο Κοκκινάκης υπήρξε ο πρώτος Μάρτυρας του Ιεχωβά που καταδικάσθηκε με βάση τη μεταξική νομοθεσία.

οι οποίες απαγόρευαν μονομερώς τον προσηλυτισμό, ήτοι μόνον εκείνον που στρέφεται κατά της επικρατούσας και όχι και οποιασδήποτε άλλης γνωστής θρησκείας. Μπορεί βεβαίως να ισχύει ότι «*rubric legis non est lex*», ωστόσο αυτή βοηθά τον ερμηνευτή να εντάξει τη συγκεκριμένη ρύθμιση μέσα σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο και να καταλήξει, επομένως, στη διάγνωση της αληθινής βούλησης του ποινικού νομοθέτη, που δεν ήταν τότε άλλη από την προστασία της επικρατούσας και μόνο θρησκείας. Συνεπώς, είναι τουλάχιστον δυσεξήγητη η εξακολούθηση της ισχύος του εν λόγω νομοθετήματος και υπό το Σύνταγμα 1975, το οποίο διαπνέεται χωρίς αμφιβολία από μια εντελώς διαφορετική και προφανώς πιο προοδευτική φιλοσοφία.

Δεν είναι δυνατόν να αναφερόμαστε στον προσηλυτισμό και να μην μνημονεύσουμε την υπόθεση *Κοκκινάκη*⁵³. Ο προσφεύγων Μίνως Κοκκινάκης, γεννημένος στην Κρήτη το 1919, προσεταιρίστηκε τους Μάρτυρες του Ιεχωβά το 1936 και υπέστη πάνω από εξήντα συλλήψεις με την κατηγορία της ενάσκησης προσηλυτισμού, καθώς και πολυάριθμες εκτοπίσεις και φυλακίσεις για το ίδιο ζήτημα, αποκτώντας εν τέλει την ιδιότητα του πρώτου Μάρτυρα του Ιεχωβά που καταδικάστηκε βάσει της μεταξικής νομοθεσίας. Το εναρκτήριο περιστατικό της υπό εξέταση υπόθεσης υπήρξε η επίσκεψη που πραγματοποίησε με τη σύζυγό του στο σπίτι της κυρίας Κυριακάκη στη Σητεία, συζύγου του ψάλτη της τοπικής εκκλησίας, ο οποίος τελικώς ειδοποίησε και την αστυνομία, στις 2 Μαρτίου 1986 στη Σητεία της Κρήτης. Στις 20 Μαρτίου 1986 το ζεύγος Κοκκινάκη δικάστηκε στο Τριμελές Πλημμελειοδικείο Λασιθίου έπειτα από ενάσκηση ποινικής δίωξης θεμελιωμένης στο αρθ. 4 του Α.Ν.1363/1938 περί ποινικοποίησης του προσηλυτισμού. Το εν λόγω Δικαστήριο, εκδίδοντας μάλιστα αυθημερόν την απόφαση, καταδίκασε το ζεύγος για προσηλυτισμό σε 4 μήνες φυλάκιση (μετατρέψιμη σε χρηματική ποινή) και σε χρηματική ποινή 10.000 δραχμών, διέταξε δε τη δήμευση και καταστροφή τεσσάρων μικρών βιβλίων που σκόπευαν να πουλήσουν στην Κυριακάκη. Το Δικαστήριο, επίσης, απέρριψε την ένσταση αντισυνταγματικότητας του αρθ. 4 του μεταξικού νόμου βάσει του οποίου διενεργήθηκε η ποινική δίωξη. Η διαδικασία συνεχίστηκε σε δεύτερο βαθμό ενώπιον του Εφετείου Κρήτης, αφότου το ζεύγος Κοκκινάκη άσκησε έφεση, όπου απαλλάχθηκε η σύζυγος του Κοκκινάκη, αφού δεν αποδείχθηκε η συμμετοχή της στις

⁵³ Μυλωνάς Ι., Μετάφραση και σχολιασμός της ΕΔΔΑ υπόθεσης Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, «Υπεράσπιση», Αθήνα 1994.

ενέργειες του συζύγου της, τον οποίο απλώς συνόδευε, και μειώθηκε η ποινή του τελευταίου σε φυλάκιση τριών μηνών μετατρέψιμη σε χρηματική ποινή. Η εξάντληση των εσωτερικών ένδικων μέσων, που απαρτίζει μία από τις προϋποθέσεις για την προσφυγή στο ΕΔΔΑ, επήλθε μετά την εκδίκαση της υπόθεσης στον ΑΠ, στον οποίο άσκησε αναίρεση ο Κοκκινάκης με βασικό ισχυρισμό την αντισυνταγματικότητα του νόμου 1363/1938, η οποία απερρίφθη από το Δικαστήριο με το αιτιολογικό της συμφωνίας του νόμου με το αρθ.13 του Σ., το οποίο μεταξύ άλλων εμπεριέχει απαγόρευση του προσηλυτισμού και σημείωση της επαρκούς αιτιολογίας εκ μέρους του Εφετείου Κρήτης. Η άρνηση του ΑΠ να προβεί σε αναίρεση της αποφάσεως του ποινικού δικαστηρίου⁵⁴, με την οποία καταδικάστηκε ο οπαδός των «Μαρτύρων του Ιεχωβά» για διενέργεια προσηλυτισμού, τον ανάγκασε να απευθυνθεί στα διεθνή δικαιοδοτικά όργανα. Έτσι, ο καταδικασθείς προσέφυγε αρχικώς στην ΕΕΔΑ του Συμβουλίου της Ευρώπης με την υπ' αριθμό 14307/1988 αίτησή του, η οποία κηρύχθηκε «παραδεκτή» με απόφαση της Επιτροπής της 17.12.1990. Η υπόθεση όμως απασχόλησε, στη συνέχεια, και το ΕΔΔΑ, το οποίο, με την από 25.5.1993 απόφασή του «Κοκκινάκης κατά Ελλάδος» δεν έκρινε ασύμβατο τον νόμο του 1938 με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, αλλά διαπίστωσε παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας του προσφεύγοντος λόγω πλημμελούς αιτιολογίας της ποινικής αποφάσεως που τον καταδίκασε για προσηλυτισμό⁵⁵.

Η νομολογία του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Κοκκινάκης* οδήγησε σε ταχεία μεταβολή της ελληνικής νομολογίας και πρακτικής, οι οποίες εναρμονίσθηκαν με τους ευρωπαϊκούς κανόνες⁵⁶. Όπως ενημερώθηκε η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, κατά τον έλεγχο της εκτέλεσης της απόφασης *Κοκκινάκης*⁵⁷, το

⁵⁴ *Ανδρουτσόπουλος Ι.*, Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2010, σ.255.

⁵⁵ *Φραγκάκης Ν.*, Σημείωση στην απόφαση Κοκκινάκης, ΝοΒ 42 (1994).

⁵⁶ *Μυλωνάς Ι.*, Μετάφραση και Σχολιασμός της ΕΔΔΑ υπόθ. Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, «Υπεράσπιση», Αθήνα 1994, σ. 1., 158-194, *Κονιδάρης Ι.*, Σημείωση (στην Κοκκινάκη), ΝοΒ 42 (1994), σσ.538-539., *Κτιστάκης Γ.*, Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004., *Φιλίππου Δ.*, Οι συνταγματικοί περιορισμοί της θρησκευτικής ελευθερίας και το έγκλημα του προσηλυτισμού (με αφορμή την απόφαση του ΕΔΔΑ επί της υπόθεσης Κοκκινάκη), «Χριστιανός» 33 (1994), σσ. 6-38, *Valticos Ν.*, La premier arrêt de la Cour européenne des droits de l' homme en matière de liberté de religion. L'affaire Kokkinakis c. Grèce, στο: Τιμή Γεωργίου Βλάχου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα - Bruylat, Αθήνα 1995, p. 551 -567.

⁵⁷ *Σανσονέτης Ν.*, «Η εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων από τη Διοίκηση, υπό το φως της νομολογίας του Στρασβούργου» στο: *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο Επικρατείας σε διαρκή διάλογο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2013, σσ.119-128.

κείμενο της τελευταίας εστάλη, με εγκύκλιο του Υπουργείου Δικαιοσύνης, στον Πρόεδρο και τον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου και στους Προέδρους και Εισαγγελείς Εφετών και Πρωτοδικών. Στη συνέχεια της κοινοποίησης αυτής, οι εισαγγελείς και τα δικαστικά συμβούλια προσάρμοσαν την ερμηνεία της εθνικής νομοθεσίας στις απαιτήσεις της απόφασης του Στρασβούργου, με αποτέλεσμα καμία καταδίκη για προσηλυτισμό να μην έχει απαγγελθεί σε υποθέσεις ανάλογες με την υπόθεση Κοκκινάκης.

7. Θρησκευτική ελευθερία και εκπαίδευση

Η εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα άρθ. 16 παρ.1, αποτελεί ένα από τα βασικά καθήκοντα του κράτους. Ορίζεται ως υποχρεωτική εννιαετούς φοίτησης και υπηρετεί συγκεκριμένες αρχές ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγεται και η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης⁵⁸. Ενώ η ελληνική κοινωνία στο επίπεδο των θεσμών και της νομοθεσίας έχει πραγματοποιήσει σημαντικές τομές στην διαδικασία εκκοσμίκευσης και έχει υιοθετήσει κοινωνικές πρακτικές που ξεπερνούν τις θρησκευτικές προκαταλήψεις του παρελθόντος, στην θρησκευτική εκπαίδευση παραμένει σε μεγάλο βαθμό αγκυλωμένη και αμυντικά προσανατολισμένη σε ξεπερασμένα εκπαιδευτικά πρότυπα⁵⁹.

Από την νομολογία του ΕΔΔΑ απορρέει η βασική αρχή ότι το κράτος οφείλει να απέχει από οποιαδήποτε ταύτιση με ένα συγκεκριμένο θρησκευτικό δόγμα που θα μπορούσε να οδηγήσει στην επέμβαση, μέσω της εκπαίδευσης, στην διαμόρφωση των πεποιθήσεων των μαθητών για το θείο. Αυτό συνεπάγεται την οργάνωση της εκπαίδευσης με τρόπο αντικειμενικό και πλουραλιστικό. Ωστόσο, επειδή στο άρθρο 16 παρ. 2 του Σ ορίζεται ότι η εκπαίδευση πρέπει να συμβάλλει στην «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», η διοίκηση, η δικαιοσύνη και ένα μέρος της θεωρίας⁶⁰ ερμηνεύουν την διάταξη αυτή, υπό το πρίσμα της «επικρατούσας θρησκείας» του

⁵⁸ Χρυσόγονος Κ., Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006, σ. 275 επ.

⁵⁹ Βεγλερής Φ., Αποκλίσεις από την φιλελεύθερη δυτική παράδοση, σε Συνταγματικές Ελευθερίες, σ.47 επ., Pollis, Greek National Identity, JMGS 1992, σ.171 επ.

⁶⁰ Μαρίνος Α., Το Σύνταγμα, η δημοκρατία και το μάθημα των θρησκευτικών, Αθήνα 1981, σσ. 19-20, Καράκωστα Β., Το Σύνταγμα, τόμος Γ', Αθήνα 1996, σ.112.

άρθρου 3 Σ⁶¹, αναγνωρίζοντας ότι συμβατή με το Σύνταγμα είναι μόνο η επιβολή μιας κατηχητικής-μονοφωνικής εκπαίδευσης του ορθόδοξου δόγματος⁶². Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από απόφαση διοικητικού δικαστηρίου «...δεν νοείται η θρησκευολογική συνείδηση ώστε ο μαθητής να γίνεται κοινωνός όλων των θρησκευτικών ρευμάτων και μελλοντικά να επιλέξει μια θρησκεία μεταξύ πολλών, γιατί κάτι τέτοιο θα ήταν πέρα από την θέληση του νομοθέτη, αφού ο σκοπός της διάταξης αυτής (του άρθρου 16 παρ.2) είναι η διατήρηση του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος που ασπάζεται η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών»⁶³. Επίσης, σύμφωνα με την κοινή νομοθεσία, σκοπός του μαθήματος είναι να καταστήσει τους μαθητές «κοινωνούς των αληθειών της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης»⁶⁴. Οι αρχές αυτές αποτυπώνονται στον τρόπο με τον οποίο είναι διαμορφωμένο το μάθημα των θρησκευτικών στα διδακτικά βιβλία, όπου ως βασικό προαπαιτούμενο τίθεται ότι ο Έλληνας πολίτης είναι ταυτόχρονα χριστιανός-ορθόδοξος⁶⁵.

Με βάση την συγκεκριμένη επιχειρηματολογία κρίθηκε από το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο ότι είναι υποχρεωτική η διδασκαλία και η παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών, ενώ η απαλλαγή από αυτό προϋποθέτει αξιόπιστη δήλωση των γονέων των μαθητών ότι οι τελευταίοι είναι άθεοι, ετερόδοξοι ή αλλόθρησκοί. Στην ίδια λογική, το ΣτΕ έκρινε ότι το εκπαιδευτικό σύστημα οφείλει να εξασφαλίζει την διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών για ικανό αριθμό ωρών εβδομαδιαίως (ΣτΕ 3533/1986, ΣτΕ 3356/1995, ΣτΕ 2176/1998)⁶⁶. Επιπλέον η επίσημη εκκλησία θεωρεί πως οτιδήποτε βγαίνει έξω από την γραμμή του ομολογιακού-κατηχητικού μαθήματος συνιστά εχθρική πράξη για αυτό και ζητά να έχει λόγο για το περιεχόμενο όλων των βιβλίων των θρησκευτικών σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες.

⁶¹ Χρυσόγονος Χ.Κ., «Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία» στο: Παπαστάθης Χ. (επιμ.), *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2000. σ.79-124.

⁶² Σωτηρέλης Γ., « Η συνταγματική επιταγή για ελεύθερη ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» στο Μπέης Κ. (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, σ.371.

⁶³ Διοικητικό Εφετείο Αθηνών 2704/1987, ΝοΒ 1988, σ. 1509.

⁶⁴ Βλ. τις κριτικές επισημάνσεις του Μάνεση, *Η Φιλελεύθερη και Δημοκρατική Ιδεολογία*, σε Επίσημοι λόγοι, τ. 27, σ. 303 επ.

⁶⁵ Περσελής Εμ., *Σύγχρονες αλλαγές στην ελληνική κοινωνία και το μάθημα των θρησκευτικών*, «Τα εκπαιδευτικά», τ.21, Χειμώνας 1990-1991, σ. 60 επ.

⁶⁶ Μανιτάκης Α., *Μάθημα των θρησκευτικών: Μια προαναγγελθείσα δικαστική απόφαση*, «Ελευθεροτυπία», 3.6.1998, σ.10.

Η διασύνδεση της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας με την εκπαίδευση στην χώρα μας εξακολουθεί είτε λόγω *ιδεολογικού συντηρητισμού*, είτε λόγω *πελατειακού ενδοτισμού*, είτε λόγω *εθνοκεντρικού απομονωτισμού* να κινείται στα γνώριμα από το παρελθόν μονοπάτια μιας θρησκευτικής εκπαίδευσης που αποτελεί το *alter ego* του κατηχητικού σχολείου⁶⁷. Η εν λόγω οργάνωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης αποτελεί θλιβερή παραφωνία στον ευρωπαϊκό χώρο, δίνοντας έτσι το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα του *αναχρονιστικού, μονολιθικού, και εν τέλει χειραγωγικού πνεύματος*, που χαρακτηρίζει στον ένα ή τον άλλο βαθμό το όλο πλέγμα των σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας⁶⁸.

Συγκεκριμένα στο πλαίσιο του προτύπου αυτού **οι μαθητές** αντιμετωπίζονται ως παθητικοί και άβουλοι δέκτες ενός «*δογματικού διαποτισμού*» («indoctination», «endocrinement»)⁶⁹, υποκείμενοι σε έναν συνεχή καταγιισμό κατηχητικών και συχνά μισαλλόδοξων μηνυμάτων, που αιχμαλωτίζουν την σκέψη και παρεμποδίζουν τον ελεύθερο και κριτικό στοχασμό (ΣτΕ 660/2018). Οι υπαρξιακές και κοσμοθεωρητικές αναζητήσεις των μαθητών εγκοιτώνονται εξ υπαρχής σε ένα κλειστό σύστημα «καθεστωτικών» αξιών, που συνδιαμορφώνονται από το Κράτος και την επίσημη Εκκλησία και αναγορεύονται σε «εθνική ιδεολογία». Έτσι, ο ορθολογισμός, η επιστημονική γνώση και η απροκατάληπτη ενημέρωση δοκιμάζονται συνεχώς στην *προκρούστεια κλίνη της «επικρατούσας θρησκείας»*⁷⁰, και το «*όστις θέλει οπίσω μου*

⁶⁷ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία. Τρίτη έκδοση με ευρετήριο και σχολιασμό της ΣτΕ 3356/95, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998, *Χλέπας Ν.Κ./ Δημητρόπουλος Π.*, Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1997, *Χρυσόγονος Κ.*, Εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία, ΕΝΟΒΕ, 2000, Μαρίνος Αν., Η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών κατά το Σύνταγμα σε : Θρησκευτική παιδεία και σύγχρονη κοινωνία. Θέσεις και αντιθέσεις, Εν Πλω, 2006, σσ. 107-126, Μαντζούφας Π., Θρησκεία και εκπαίδευση. Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης, Book's Journal, 7/2001.

⁶⁸ Βεγλερής Φ., «Η θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα» σε: *Μετανάστες, Ρατσισμός και Ξενοφοβία*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998, σσ. 151 κ.ε., *Κονιδάρης Ι.*, Οι σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας από το 1974 έως σήμερα, σσ.115 κ.ε., *Κουμάντου Γ.*, Η δημοκρατία κρίνεται στις μειονότητες, «Η Καθημερινή», 1.2.1998.

⁶⁹ Σωτηρέλης Γ., «Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε» στο: Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σ.25.

⁷⁰ Σωτηρέλης Γ., Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης στην προκρούστεια κλίνη της «επικρατούσας θρησκείας», ΝοΒ 43 (1995).

ελθείν» δίνει τη θέση του στη νοοτροπία της πλήρους και άνευ όρων προσχώρησης σε μια προκαθορισμένη – και κατεστημένη – κοσμοαντίληψη⁷¹.

Έπειτα, οι γονείς υποχρεώνονται να συναινούν εκόντες - άκοντες σε μια τέτοια θρησκευτική εκπαίδευση, ακόμη και αν έχουν άλλες αρχές και άλλα παιδαγωγικά πρότυπα για το λεπτό και ευαίσθητο θέμα του θρησκευτικού προσανατολισμού των παιδιών τους. Η μόνη τους διέξοδος, αναγκαστικά δε και των παιδιών τους, είναι να ζητήσουν απαλλαγή τόσο από την κύρια θρησκευτική διαπαιδαγώγηση όσο και από τις συμπληρωματικές μορφές της (ΣτΕ Ολ. 4079/1977, ΣτΕ 2176/1998, ΣτΕ3356/1995, ΣτΕ Ολ. 660/2018, ΑΠ 728/1983)⁷². Στην περίπτωση όμως αυτή πρέπει υποχρεωτικά να κάνουν δήλωση, με αποτέλεσμα να υφίστανται συνειδησιακά διλλήματα, αναλογιζόμενοι την τυχόν απομόνωση των δακτυλοδεικτούμενων παιδιών τους, και αφ' ετέρου αμεσότερους συνειδησιακούς καταναγκασμούς, αποκαλύπτοντας, ως μη όφειλαν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις⁷³.

Τέλος, το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας δεν τίθεται μόνο ως προς τους μαθητές αλλά και ως προς τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς οι οποίοι γίνονται αντικείμενο διακρίσεων για λόγους θρησκευτικών πεποιθήσεων⁷⁴(ΣτΕ 3533/1986).

⁷¹ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία. Τρίτη έκδοση με ευρετήριο και σχολιασμό της ΣτΕ 3356/95, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998, σσ.388-389.

⁷² Το προαναφερθέν δικαίωμα των γονέων θεμελιώνεται νομικά πέραν των ελληνικών δικαίων και σε διεθνή κείμενα, με τα οποία κατοχυρώνονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι ατομικές ελευθερίες. Ειδικότερα, το άρθρο 26 της Οικουμενικής Διακήρυξης δικαιωμάτων ανθρώπου, που εκδόθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 10.12.1948, ορίζει ότι «οι γονείς έχουν, κατά προτεραιότητα, το δικαίωμα να επιλέγουν το είδος της παιδείας που θα δοθεί στα παιδιά τους». Ανάλογο περιεχόμενο έχει και το άρθρο 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ : « Ουδείς δύναται να στερηθεί του δικαιώματος όπως εκπαιδευθεί. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζουν την μόρφωσιν και εκπαιδεύσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις». Επιπρόσθετα, πολύ λεπτομερέστερη και αξιολογική είναι η ρύθμιση του άρθρου 5 της Διακηρύξεως της Γενικής Συνελεύσεως των Ηνωμένων Εθνών της 25 Νοεμβρίου 1981 «για την απάλειψη κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και διακρίσεων προερχόμενων από τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις». Τέλος, το δικαίωμα των γονέων υπογραμμίζεται και στην απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, που λήφθηκε στη συνεδρίαση της 14 Μαρτίου 1984 κατά πλειοψηφία. Τα παραπάνω κείμενα έχουν κυρωθεί από την Ελλάδα και αποτελούν σύμφωνα με το Σ 28 παρ 1 αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου.)

⁷³ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία. Τρίτη έκδοση με ευρετήριο και σχολιασμό της ΣτΕ 3356/95, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998, σσ.389., Σωτηρέλης Γ., Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης στην προκρούστεια κλίνη της επικρατούσας θρησκείας, ΝοΒ Τόμος 43, σ. 982 επ.

⁷⁴ Κουκιάδης Χ., Τρωιάνος Σ., Παπαστάθης Χ., Κυριαζόπουλος Κ., Κονιδάρης Ι., Χρυσογόνος Κ., Ακανθόπουλος Πρ., «Ζητήματα Εκκλησιαστικής Ελευθερίας», σσ.79-124., Χλέπας Ν.Κ./

Εν πρώτοις με την απαγόρευση του διορισμού τους στα δημόσια σχολεία, εάν δεν είναι ορθόδοξοι, και μάλιστα παρά την ρητή νομοθετική πρόβλεψη και την σαφή νομολογιακή θέση περί του αντιθέτου. Κατά δεύτερον δε με την άσκηση του ιδεολογικού εκφοβισμού, ενίοτε δε και πειθαρχικών διώξεων από μέρους του Υπουργείου Παιδείας ως προς την εκτέλεση του έργου τους. Η μεταχείριση αυτή επιφυλάσσεται εξ άλλου τόσο στους μη ορθοδόξους, που τυχόν έχουν παρεισφρήσει στην εκπαίδευση, όσο και στους ορθοδόξους, που αντιδρούν στα κατηχητικά και χειραγωγικά στερεότυπα της θρησκευτικής αγωγής και γενικότερα αρνούνται να συμμορφωθούν προς τις υποδείξεις, διεκδικώντας και καλλιεργώντας ένα κλίμα ελευθερίας και ανοιχτού πνεύματος και μια κουλτούρα διαλόγου και ανεκτικότητας⁷⁵.

Η συνταγματικότητα της ως άνω διαπλοκής θρησκείας και εκπαίδευσης θεωρείται δεδομένη και οιονεί αυτονόητη. Η διάταξη του άρθρου 16 παρ.2 Σ για την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», παρά την ουδέτερή της διατύπωση, θεωρείται αρκετή ως θέση υποδοχής μιας θρησκευτικής εκπαίδευσης που να βασίζεται στα δόγματα και τις διδασκαλίες της επικρατούσας θρησκείας⁷⁶. Τούτο όμως επιτυγχάνεται κυρίως με μια εν πολλοίς αυταποδεικτική αντιστροφή της φυσιολογικής πορείας του ερμηνευτικού συλλογισμού: με την ανάγνωση, δηλαδή, των κανονιστικών δεδομένων του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ μέσω της παραδεδομένης και κατεστημένης νομοθετικής και διοικητικής τους εξειδίκευσης.

Όπως προκύπτει από μεγάλο μέρος της νομολογίας των πολιτικών δικαστηρίων, ιδίως σε ζητήματα κατανομής της επιμέλειας του ανηλίκου (άρθρο 1511 ΑΚ) που μοναδικό κριτήριο απόφασης θα πρέπει να αποτελεί το συμφέρον του τέκνου (ΑΠ 283/1986) – τίποτα δεν θεωρείται ότι έχει αλλάξει ουσιαστικά, υπό το ισχύον Σύνταγμα, στο ζήτημα της θρησκευτικής αγωγής (ΑΠ 1326/1948, ΑΠ 612/1974, ΑΠ 245/1986, ΑΠ 1128/1986)⁷⁷. Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης ταυτίζεται ευχερώς και χωρίς ενδοιασμούς με την κατηχητική και μονοφωνική επιβολή των «ιδεολογικών

Δημητρόπουλος Π., Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1997, σ.28.

⁷⁵ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία. Τρίτη έκδοση με ευρετήριο και σχολιασμό της ΣτΕ 3356/95, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998, σσ.389.

⁷⁶ Σωτηρέλης Γ., Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης στην προκρούστεια κλίνη της επικρατούσας θρησκείας, ΝοΒ Τόμος 43, σ. 982 επ.

⁷⁷ Βλ. ιδίως Τρωϊάνος Σ., Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, σε «Χαριστήριο», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1989, σ. 288-289, και πρβλ. την – ενταγμένη σε περισσότερο προωθημένη θεώρηση – θέση του Κουμάντου Γ., Οικογενειακό Δίκαιο, τ. ΙΙ., εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1988, σ.206.

κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», που εκλαμβάνονται και γενικότερα ως η λύδια λίθος των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας. Και τούτο παρά την συνειδητή απόρριψη αυτής της διατύπωσης από το συντακτικό νομοθέτη του 1975, τόσο λόγω της πλαστότητας και των εγγενών αντιφάσεων αυτής όσο και λόγω του ευτελισμού και της ανυποληψίας που την σημάδεψαν καθ' όλη την διάρκεια της μετεμφυλιοπολεμικής περιόδου, με αποκορύφωμα την περίοδο της χούντας.

Το ερμηνευτικό κύρος που απουσιάζει από την «παραδοσιακή» υπεράσπιση του καθιερωμένου προτύπου θρησκευτικής εκπαίδευσης, επιχειρεί να το αναπληρώσει η ισορροπιστική νομολογία των διοικητικών δικαστηρίων καθώς και οι γνωμοδοτήσεις του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους. Η εκδοχή αυτή, άλλοτε ρητά και άλλοτε κατά συνεπαγωγή, φαίνεται εκ πρώτης όψεως να αντιμετωπίζει το όλο ζήτημα εκκινώντας από διαφορετική ερμηνευτική αφετηρία, καθώς απομακρύνεται από τις παραδοσιακές προσλαμβάνουσες παραστάσεις του παρελθόντος και υιοθετεί μια σύγχρονη κατ' αρχήν ανάγνωση των συνταγματικών δεδομένων. Η ανάγνωση αυτή ερείδεται ιδίως στην «διαπιστωτική» ερμηνεία της «επικρατούσας θρησκείας», ως θρησκείας της «συντριπτικής πλειοψηφίας» ή (και) ως τύποις επίσημης θρησκείας, σε καμία όμως περίπτωση ως επιβλητέας κρατικής ιδεολογίας. Συνακόλουθα, και η προστατευτική εμβέλεια της θρησκευτικής ελευθερίας προσδιορίζεται με ευρύτερα κριτήρια κι κατ' αρχήν χωρίς ερμηνευτικές προκαταλήψεις.

Ωστόσο και η σύγχρονη αυτή θεώρηση δεν φθάνει τελικά στην αμφισβήτηση της ερμηνευτικής προτεραιότητας της «επικρατούσας θρησκείας» ως προς τον προσδιορισμό του κανονιστικού περιεχομένου της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης» και ειδικότερα ως προς την ταύτισή της με την διαμόρφωση ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης. Αντίθετα καταλήγει, έστω και από άλλο δρόμο, στην πλήρη συνταγματική δικαιολόγηση – ενίοτε δε και στην μαχητική υπεράσπιση – της κατηχητικής μονοφωνίας της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Απλώς η ratio παραλλάσσει. Στην θέση του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» υποκαθίσταται η τεκμαιρόμενη θέληση της «συντριπτικής πλειοψηφίας» των γονέων, προς την οποία οφείλει να ανταποκρίνεται ο προσανατολισμός της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Πρόκειται όμως και πάλι για ratio με ιδιαίτερα ασθενή θεμελίωση, καθώς η αρχή της πλειοψηφίας, υπό την όποια εκδοχή της, είναι αναλυτική κατηγορία άκριτα μεταφερόμενη από τον χώρο της οργάνωσης του κράτους. Και εν πάση περιπτώσει η «συντριπτική πλειοψηφία» δεν συνιστά επ' ουδενί αποδεκτό επιστημονικό κριτήριο

για την ερμηνευτική αντιμετώπιση των ατομικών δικαιωμάτων – και ιδίως της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης των γονέων και των μαθητών – η ελλιπής προστασία των οποίων αποδεικνύεται και εδώ η «αχίλλειος πτέρνα» των σχετικών δικαιολογητικών επιχειρημάτων⁷⁸.

Ο πυρήνας μιας εναλλακτικής προσέγγισης των σχέσεων θρησκείας και εκπαίδευσης – όπως προκύπτει από πολλές και αξιόλογες επεξεργασίες της θεωρίας και της νομολογίας (ιδίως των δικαιοδοτικών οργάνων της ΕΣΔΑ) – είναι η αντιμετώπιση του κατεστημένου προτύπου θρησκευτικής εκπαίδευσης όχι μόνον ως ιστορικά ξεπερασμένου αλλά και ως ευρισκομένου, στο σύνολό του, σε πλήρη αντίθεση με τα ισχύοντα συνταγματικά και συμβατικά δεδομένα. Αφετηριακό σημείο μιας τέτοιας αντιμετώπισης είναι η ανατροπή, υπέρ της ελευθερίας των ερμηνευτικών προτεραιοτήτων του νομικού συλλογισμού. Με βάση τα κριτήρια που διέπλεσε η νομολογία των δικαιοδοτικών οργάνων της ΕΣΔΑ, η ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης συνεπάγεται κυρίως την εφαρμογή της *«αρχής της πολλαπλότητας»*. Τούτο δε επιτυγχάνεται με την οργάνωση της εκπαίδευσης, σύμφωνα με τις νομολογιακές επεξεργασίες της ΕΣΔΑ, κατά τρόπο που να αποκλείει τον *«δογματικό δεσποτισμό»* των μαθητών και να διασφαλίζει την *«πολυφωνική, κριτική και αντικειμενική μετάδοση των σχολικών γνώσεων»*. Μια τέτοια εκπαίδευση διασφαλίζει πράγματι απέναντι σε εξουσιαστικές παρεμβάσεις όλους τους εμπλεκομένους, αμέσως ή εμμέσως, στην εκπαιδευτική διαδικασία, οι οποίοι και αντλούν από την ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης επί μέρους δικαιώματα, αλληλένδετα μεν πλην διακριτά και εσωτερικώς ιεραρχημένα.

Συνεπώς, προτιμότερο είναι το θρησκευσιολογικό πρότυπο, δεδομένου μάλιστα ότι εφαρμόζεται *«mutatis mutandis»* σε χώρες που παρουσιάζουν πολλές συνταγματικές αναλογίες με τη δική μας (όπως είναι η Αγγλία, η Σουηδία και εν μέρει η Δανία). Στο πλαίσιο ενός τέτοιου προτύπου η οργάνωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης γίνεται κατά τρόπον ώστε να παρέχεται στους μαθητές – χωρίς να αποκλείεται η δυνατότητα εξαίρεσης – μια σφαιρική, αντικειμενική ουδέτερη και απροκατάληπτη ενημέρωση

⁷⁸ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία. Τρίτη έκδοση με ευρετήριο και σχολιασμό της ΣτΕ 3356/95, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998, σ.393.

για το θρησκευτικό φαινόμενο και τις διάφορες εκφάνσεις του⁷⁹. Ο θεματοφύλακας όμως και η έσχατη εγγύηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι αναμφίβολα τα Δικαστήρια. Και από αυτά, ιδίως δε από τα ανώτατα, θα περίμενε κανείς μεγαλύτερη τόλμη και αποφασιστικότερη αντιμετώπιση τόσο της «ελληνοχριστιανικής» όσο και της «πλειοψηφικής» παραφθοράς της ελευθερίας της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν η νομολογία των δικαιοδοτικών οργάνων της ΕΣΔΑ έχει ήδη ανοίξει τον δρόμο, υποδεικνύοντας με την πλούσια νομολογία και «οδηγητική» επεξεργασία των σχετικών ζητημάτων τα πρόσφορα για μια σύγχρονη συνταγματική προβληματική ερμηνευτικά κριτήρια⁸⁰.

Το πρωταρχικό δικαίωμα που απορρέει από την ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι αναμφισβήτητο το δικαίωμα συνειδησιακού αυτοκαθορισμού⁸¹ των μαθητών. Αυτοί, δεν αποτελούν ούτε ευθεία προέκταση της προσωπικότητας των γονέων τους ούτε παθητικά φερέφωνα της όποιας κρατικής ή «πλειοψηφικής» ιδεολογίας όπως τους αντιμετωπίζουν «ελαφρά τη καρδία» οι δικαιολογητικές πλευρές της κρατούσας άποψης. Αντίθετα οι μαθητές, ανεξαρτήτως κατ'αρχήν ηλικίας, είναι *αυτόνομα υποκείμενα δικαιωμάτων*. Οι προπαρασκευαστικές εργασίες και οι νομολογιακές επεξεργασίες της ΕΣΔΑ, καθώς και οι σύγχρονες επί του θέματος εξελίξεις στο Διεθνές Δίκαιο, δεν αφήνουν επί του θέματος καμία αμφιβολία, καθώς όχι μόνον έχουν θέσει στο επίκεντρο του παγκόσμιου ενδιαφέροντος τα «αναδυόμενα δικαιώματα του παιδιού», αλλά επιπλέον τα έχουν αναγάγει σε κριτήριο για την αξιολόγηση της ποιότητας, του εύρους και της αντοχής της σύγχρονης ελευθερίας⁸². Η ανάδειξη της σημασίας του δικαιώματος συνειδησιακού αυτοκαθορισμού των μαθητών ούτε υποβαθμίζει ούτε πολύ περισσότερο αναιρεί το αντίστοιχο δικαίωμα των γονέων να έχουν τον πρώτο λόγο στο ζήτημα της θρησκευτικής εκπαίδευσης των τέκνων τους. Απλώς τα τοποθετεί στην σωστή τους

⁷⁹ Χλέπας Ν.Κ., Δημητρόπουλος Π., Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1993, σσ. 41-42, Ζουμπουλάκης Σ., Χριστιανοί στο δημόσιο χώρο. Πίστη ή πολιτιστική ταυτότητα;, εκδ. ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 2010, σ. 140.

⁸⁰ Βεγλερής Φ., Η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Σύνταγμα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1982, σ.84 επ., 119 επ., Norgaard, Il sistema europeo di protezione dei diritti dell'uomo de fronte alla sfida della sua efficacia, RivIntDu 1991, σ. 9 επ.

⁸¹ Τασόπουλος Γ.Α., Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα 2001, Τσάτσος Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1988, σσ.323-324.

⁸² Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία. Τρίτη έκδοση με ευρετήριο και σχολιασμό της ΣτΕ 3356/95, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998, σ.398.

διάσταση. Πρόκειται πράγματι για σπουδαιότατα δικαιώματα, που προβλέπονται μάλιστα ρητά στην ΕΣΔΑ (και εν γένει στο Διεθνές Δίκαιο) και παράλληλα εξειδικεύονται στον Αστικό Κώδικα (κατά τρόπο πλέον σύμφωνο με το Σύνταγμα). Αυτά όμως τα δικαιώματα των γονέων είναι κατά βάση *λειτουργικά*, καθώς συνδέονται με την εκπλήρωση των καθηκόντων επιμέλειας, και συνάμα διαμεσολαβητικά, καθώς στην πραγματικότητα τα ασκούν για λογαριασμό των παιδιών τους. Έτσι αφ' ενός μεν υπόκεινται σε πολλαπλούς περιορισμούς, με κριτήριο το συμφέρον του ανηλίκου, αφ' ετέρου δε υποχωρούν, στο μέτρο που τα παιδιά τους έχουν την ηλικιακή ωριμότητα να τα ασκήσουν αυτοτελώς στον χώρο του σχολείου.

Παρά το φιλελεύθερο και δημοκρατικό πνεύμα που χαρακτηρίζει τη νομολογία του ΕΔΔΑ, η πρόσφατη απόφαση του ΣτΕ (ΣτΕ 660/2018) σχετικά με το μάθημα Θρησκευτικών δείχνει ότι «το Δικαστήριο ανέλαβε επιτέλους να υλοποιήσει, με πάνω από δύο δεκαετίες καθυστέρηση, το «όπισθεν ολοταχώς» του Μακαριστού Χριστόδουλου, υποδύόμενο τον ρόλο των φρουρών της Επανάστασης στο μακρινό Ιράν»⁸³. Η συγκεκριμένη απόφαση αποτελεί το χειρότερο παράδειγμα διασυρμού της χώρας μας καθώς το ΣτΕ αισθάνεται την Εκκλησία σαν μια εκδοχή του βαθέος κράτους που δεν πρέπει να θίξει. Είναι τραγικό να βλέπει κανείς να επαναλαμβάνονται από ένα Ανώτατο Δικαστήριο μιας σύγχρονης ευρωπαϊκής χώρας απόψεις που αποπνέουν θρησκευτικό ολοκληρωτισμό παλαιάς κοπής, όπως αυτός που επικρατούσε στο πρώην ανατολικό μπλοκ, με την υποχρεωτική αθεϊστική προπαγάνδα, ή στην δική μας χούντα, του «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών»⁸⁴. Ποιο είναι το βασικό πρόβλημα της απόφασης; Ότι ανατρέπει εντελώς, ετσιθελικά και αυθαίρετα, την φυσιολογική πορεία του ερμηνευτικού συλλογισμού. Παρά ταύτα ελπίζουμε σύντομα να γίνει το μεγάλο βήμα που θα είναι ταυτόχρονα και το μεγάλο «ΟΧΙ» στον κατηχητισμό και το μεγάλο «ΝΑΙ» στην πολυφωνία. Και το βήμα αυτό δεν είναι άλλο από την αμφισβήτηση της συνταγματικότητας όχι μόνον κάποιων

⁸³ Σωτηρέλης Γ., Θεοκρατικός Κατηχητισμός ή Δημοκρατική Πολυφωνία; Το «όπισθεν ολοταχώς» της πρόσφατης απόφασης της «Ολομέλειας» του ΣτΕ, (σε <http://www.constitutionalism.gr> [καταχώρηση: 27-05-2018]), Σταυρόπουλος Γ., Το μάθημα των θρησκευτικών υπό το φως της πρόσφατης απόφασης 660/2018 του Συμβουλίου της Επικρατείας, (σε <http://www.constitutionalism.gr> [καταχώρηση: 10-06-2018])

⁸⁴ Σωτηρέλης Γ., «Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε» στο: Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σ.21.

μεμονωμένων συνειδησιακών καταναγκασμών αλλά και του ίδιου του εκπαιδευτικού προτύπου που τους γεννά, διαποτίζοντας την μάθηση με δογματισμό και αναπαράγοντας χειραγωγημένες και *a priori* ετεροκαθορισμένες συνειδήσεις.

8. Ορκοδοσία

Έκφανση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, και ειδικώς της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, αποτελεί η ελευθερία επιλογής, διατηρήσεως, αλλαγής ή εγκαταλείψεως της θρησκείας, στην οποία αντίκειται καταρχήν κάθε είδος εξαναγκασμού σε πράξη ή παράλειψη που είναι αντίθετη στις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου⁸⁵.

Άρρηκτη είναι συνεπώς η σχέση του δικαιώματος τούτου με το ζήτημα του όρκου⁸⁶, καθώς για όποιον πρεσβεύει θρησκεία που δεν επιτρέπει τον όρκο ή δηλώνει άθεος ή άθρησκος, η υποχρεωτική ορκοδοσία συνιστά αναμφιβόλως εξαναγκασμό σε πράξη που έρχεται σε σύγκρουση με τις θρησκευτικές ή αγνωστικιστικές του πεποιθήσεις⁸⁷. Ο όρκος, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί κι ως θεσμός «*αμφιβόλου αξίας ή μάλλον εκδήλου απαξίας*»⁸⁸, είναι η επίσημη και πανηγυρική βεβαίωση με την επίκληση του θείου ή γενικότερα του θρησκευόμενου ενδιαφερομένου, που αφορά στην αλήθεια ή αναλήθεια ορισμένου γεγονότος ή την ακριβή εκτέλεση ορισμένης υπηρεσίας⁸⁹.

Ο καθορισμός των περιπτώσεων που η ορκοδοσία είναι υποχρεωτική, καθώς περαιτέρω και ο προσδιορισμός του τύπου του όρκου αφήνεται από το Σύνταγμα στον κοινό νομοθέτη. Το Σύνταγμα ορίζει ότι «*κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς*

⁸⁵ Μαρίνος Αντ., Η θρησκευτική Ελευθερία, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1972, σ. 102 επ., Μάνεσης Αρ., Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2013, σ. 250 επ., Φιλίππου Δ., Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η υποχρέωση της ορκοδοσίας, ΔτΑ (1999), σ. 409 επ.

⁸⁶ Κονιδάρης Ι.Μ./Ανδρουτσόπουλος Γ., Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2017, σσ.68-76.

⁸⁷ Κρουσταλάκης Κ., Η υποχρέωση ορκοδοσίας εκείνων που πρεσβεύουν τη χριστιανική θρησκεία, ιδίως μετά το Σύνταγμα του 1975, Δίκη 11 (1980), σσ.3-25. Για την ορκοδοσία κατά τους τύπους της ισλαμικής θρησκείας, βλ. Μηναιδης Σ., Η θρησκευτική ελευθερία των Μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1990, σσ.214-238.

⁸⁸ Δεσποτόπουλος Κ., Περί όρκου, ΝΔικ 1962, σ. 530 επ.

⁸⁹ Ανδρουτσόπουλος Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, 2010, σ. 172 επ.

νόμο, ο οποίος να καθορίζει και τον τύπο του» (άρθ.13 παρ.5Σ.). Η διάταξη αυτή σημαίνει αφενός, ότι ο κοινός νομοθέτης μπορεί να καταργήσει κάθε είδους όρκο και να τον αντικαταστήσει με άλλες διαβεβαιώσεις ή εγγυήσεις της αξιοπιστίας του μάρτυρα και αφετέρου, ότι η πρωτοβουλία για την επιβολή ορκοδοσίας είναι κρατική και όχι θρησκευτική ή εκκλησιαστική⁹⁰. Η συνταγματικότητα της ορκοδοσίας, ιδίως δε της θρησκευτικής καθομολογήσεως, και η πιθανή αντίθεσή της με το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, τέθηκε, για πρώτη φορά, ενώπιον της Ολ. ΑΠ το 1982, όταν ο εισαγγελέας του Ανώτατου Δικαστηρίου Κ. Φαφούτης διατύπωσε με την αγόρευσή του τον σχετικό προβληματισμό του, με αφορμή την υπόθεση του καθηγητή Κων. Δεσποτόπουλου, ο οποίος παραπέμφθηκε σε δίκη διότι αρνήθηκε, ως δικηγόρος, να ορκιστεί, όταν κλήθηκε να καταθέσει ως μάρτυρας τον ανακριτή. Το ερώτημα που ζητούσε επιτακτικώς απάντηση ήταν εάν η διάταξη της παρ. 5 του άρθ. 13 Σ συνιστά περιορισμό της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως, που επίσης, υπό την ευρύτερη έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας, κατοχυρώνεται από το Σύνταγμα στο άρθ. 13 παρ. 1.

Κατά μια άποψη, ο όρκος λογίζεται ως περιορισμός της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως⁹¹. Αφενός η συγκεκριμένη διάταξη (άρθ.13 παρ. 5), αν και θα μπορούσε να είναι μεθοδολογικά αυτοτελής, εμπεριέχεται όχι τυχαίως στο άρθ. 13 Σ, το οποίο κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία και περιλαμβάνει στην παρ. 2 αυτού, τους λοιπούς συνταγματικούς περιορισμούς της ασκήσεως της θρησκευτικής ελευθερίας, Αφετέρου δε, οι σχετικές συζητήσεις ενώπιον της Βουλής κατά την ψήφισή του Συντάγματος του 1975 θα ήταν άνευ αντικειμένου εάν δεν ήταν κοινή η συνείδηση ότι η υποχρεωτικότητα του θρησκευτικού όρκου συνιστούσε περιορισμό, συνταγματικώς μάλιστα επιβαλλόμενο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως.

Σύμφωνα πάντως με την ορθότερη εκδοχή, η πιο πάνω συνταγματική διάταξη δεν επιβάλλει αυτή καθ' εαυτήν τη δόση του όρκου, αλλά θεσπίζει την αρχή της νομιμότητας του όρκου, εννοώντας ότι κανένας όρκος δεν μπορεί να επιβληθεί, είτε από διοικητικά είτε από δικαστικά όργανα, αδιακρίτως χωρίς νόμο, που να έχει προβλέψει προηγουμένως πρώτον, συγκεκριμένες κι επαρκώς προσδιορισμένες

⁹⁰Βενιζέλος Ε., Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, εκδ. Παρατηρητής 2000, σσ.130-131.

⁹¹Φαφούτης Κ., ΠοινΧρ 1982, σσ. 310-311.

περιπτώσεις επιβολής του και δεύτερον, τον ακριβή τύπου του. Από την ως άνω διάταξη δεν προκύπτει ότι εξουσιοδοτείται ο κοινός νομοθέτης να προβλέψει υποχρεωτικό θρησκευτικό όρκο, που θα ήταν άλλωστε αντίθετος με το Σύνταγμα, αφού δεν αποκλείει αυτόν που έχει λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως από το να δώσει αντί θρησκευτικού όρκου μια απλή διαβεβαίωση. Και τούτο διότι η διάταξη αυτή ορίζει απλώς ότι απαιτείται νόμος που θα επιβάλλει τον θρησκευτικό όρκο για αυτούς που τον δέχονται, ο οποίος θα καθορίζει μάλιστα και τον τύπο του, και προδήλως δεν πρέπει να συνιστά ανατροπή της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως που συνταγματικώς κατοχυρώνεται για εκείνους οι οποίοι μπορούν να δώσουν ισότιμη διαβεβαίωση στην τιμή και τη συνείδησή τους (ΣτΕ 2601/1998). Άλλωστε, εάν η διάταξη του άρθ.13 παρ.5 Σ ερμηνευθεί ως περιορισμός της διατάξεως του άρθ.13 παρ.1 εδ. α', δηλαδή του «*απαραβιάστου*» της θρησκευτικής συνειδήσεως, τότε το προστατευτικό πεδίο του δικαιώματος αυτού συρρικνώνεται σημαντικά, αφού το υποκείμενο του δικαιώματος εξαναγκάζεται να ενεργήσει κατά τρόπο που παραβιάζει τη θρησκευτική του συνείδηση⁹².

Σήμερα πλέον τόσο στην πολιτική (άρθ. 47-408 ΚΠολΔ) όσο και στην ποινική δίκη (άρθ. 217-218 ΚΠΔ), ο μάρτυρας δεν υποχρεούται πριν εξετασθεί να δηλώσει τη θρησκεία του. Ερωτάται εάν προτιμά να δώσει θρησκευτικό ή πολιτικό όρκο. Εάν ο μάρτυρας επιλέξει τον θρησκευτικό όρκο και πιστεύει σε θρησκεία ή σε δόγμα που ορίζει άλλον τύπο όρκου πέραν του χριστιανικού, δίνει τον όρκο σύμφωνα με τον τύπο αυτόν. Εάν απεναντίας επιλέξει τον πολιτικό όρκο, δίνει διαβεβαίωση με επίκληση της τιμής και της συνειδήσεώς του. Ανάλογες ρυθμίσεις προβλέπονται και για τον όρκο των διερμηνέων, πραγματογνωμόνων και μαρτύρων σε ένορκες βεβαιώσεις στην πολιτική δίκη (άρθ. 252 παρ.3, 385 παρ. 1 και 423 παρ.1 ΚΠολΔ), καθώς και των πραγματογνωμόνων, διερμηνέων και ενόρκων σε ποινική δίκη (άρθ. 194 παρ. 1, 236, και 398 παρ. 3 ΚΠΔ).

Εξαιρέσεις βεβαίως επιτρέπονται όπου τούτο ορίζεται ρητώς από το Σύνταγμα. Ζήτημα δημιουργείται ειδικώς για την ανάδειξη του Προέδρου της Δημοκρατίας από το γεγονός ότι ο όρκος τον οποίον αυτός δίνει πριν από την ανάληψη των καθηκόντων του (άρθ.33 παρ.2 Σ) είναι «*εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και*

⁹² Φιλίππου Δ., Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η υποχρέωση της ορκοδοσίας, ΔΤΑ 1999, σσ. 418-419, πρβλ. Ανδρουτσόπουλος Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, 2010, σσ.179-180.

Αδιαιρέτου Τριάδος», παρότι μεταξύ των προσόντων του Ανωτάτου Άρχοντα δεν αναφέρεται πλέον η ιδιότητα του ορθόδοξου χριστιανού⁹³. Από τη διατύπωση του όρκου, μια άποψη υποστήριξε ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας οφείλει να είναι ορθόδοξος χριστιανός, άλλη ότι θα πρέπει να είναι απλώς χριστιανός (όχι αναγκαίως ορθόδοξος), και μία τρίτη ότι δε ότι θα μπορούσε να εφαρμοσθεί αναλογικώς η διάταξη που προβλέπει τον όρκο αλλόθρησκων ή αλλόδοξων βουλευτών (άρθ.59 παρ.2 Σ). Η άποψη ότι η διάταξη του άρθ. 33 Σ θα πρέπει να «υποχωρήσει» ενώπιον των άρθ.4 και 13 παρ.1 Σ προϋποθέτει αποδοχή της θεωρίας των «αντισυνταγματικών διατάξεων του Συντάγματος», η οποία δεν γίνεται καταρχήν δεκτή.

9. Αναγραφή του θρησκευματος σε δημόσια έγγραφα

Ένα ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο ζήτημα, το οποίο αναζωπύρωσε τη διαμάχη μεταξύ κοσμικής και θρησκευτικής εξουσίας, κατά τις αρχές του 2000, απετέλεσε αυτό περί της αναγραφής ή όχι του θρησκευματος στα δελτία της αστυνομικής ταυτότητας⁹⁴ καθώς και σε άλλα δημόσια έγγραφα⁹⁵. Αφορμή ήταν η εκδοθείσα από την Αρχή

⁹³ *Κονιδάρης Ι.Μ.*, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σ.25.

⁹⁴ Ο Ν. 87/1945 αναφορικά με τον υποχρεωτικό εφοδιασμό όλων όσων διαμένουν στην Ελλάδα με δελτία ταυτότητας, προέβλεψε για πρώτη φορά την υποχρεωτική αναγραφή του θρησκευματος με σκοπό τη διευκόλυνση των ελέγχων ταυτότητας. Το Ν.Δ. 127/1969 επανέλαβε την ίδια ρύθμιση. Ο Ν. 1599/1986 για τις σχέσεις του κράτους με τους πολίτες, άλλαξε τα μέχρι τότε δεδομένα με την καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας, δηλαδή το θρήσκευμα θα καταχωρείται μόνο εφόσον ζητηθεί από τον ενδιαφερόμενο, νόμος που δεν εφαρμόστηκε όμως ποτέ λόγω της παράτασης ισχύος του Ν.Δ. 127/1969. Ο Ν. 1988/1991 επανέφερε την υποχρεωτική αναγραφή του θρησκευματος στα δελτία ταυτότητας. Με την υπ' αριθμ. 510 της 15ης Μαΐου 2000 απόφασή της, η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (εφεξής «η Αρχή») εκτίμησε ότι η αναγραφή του θρησκευματος συνιστά επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, η οποία αντίκειται στις διατάξεις του Ν. 2472/1997 και στην Ε.Σ.Δ.Α. για την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Είχε μάλιστα αντιρρήσεις και για την προαιρετική αναγραφή.

⁹⁵ *Κονιδάρης Ι.*, Η διαμάχη για την αναγραφή των θρησκευτικών πεποιθήσεων, η προστασία των προσωπικών δεδομένων και οι αντιμαχόμενες απόψεις, ΤοΣ 4-5(2000), *Παπαδοπούλου Λ.*, περί του θρησκευματος των ταυτοτήτων, το Σ2000, σσ.676-678, *Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδύρος Δ./Καρατζά Λ.*, Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.242-248, *Σωτηρέλης Γ.*, Οι ταυτοσοφιστές της Ιεραρχίας, ΤοΣ 2000. *Μανιτάκης Α.*, «Συγχύσεις, αντιπαραθέσεις και διαχωρισμοί στις σχέσεις της θρησκευτικής, εθνικής και πολιτικής ταυτότητας των Ελλήνων», στο: *Πολιτιστικές «ταυτότητες» & «παγκοσμιοποίηση»*, Κείμενα Συνεδρίου, εκδ. Εταιρεία Παιδείας και Πολιτισμού «Εντελέχεια»-Εκπαιδευτήρια Γείτονα & Κωστέα - Γείτονα, Αθήνα 2003., *Νικολόπουλος Π.*, Προβληματισμοί για την απάλειψη του θρησκευματος από τις ταυτότητες (με αφορμή τις ΟλΣτΕ 2279-2286/2001), ΤοΣ 27 (2001), σ. 1015-1024., *Παπαδοπούλου Λ.*, Περί του θρησκευματος των ταυτοτήτων, ΤοΣ 26 (2000), σ.675-723.

Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα απόφαση υπ' αριθμ. 510 της 15^{ης} Μαΐου 2000, βάσει της οποίας η θρησκεία του ατόμου αποτελεί προσωπικό δεδομένο, και μάλιστα ευαίσθητο, που χρήζει ιδιαίτερης προστασίας από την Πολιτεία και κατά συνέπεια, δεν θα έπρεπε να αναφέρεται στα δημόσια έγγραφα. Η Εκκλησία από τη μεριά της, ξεσηκώθηκε, καθώς θεώρησε πως με αυτόν τον τρόπο οι Έλληνες θα χάσουν την (εθνική) ταυτότητα τους, και ξεκίνησε τη συλλογή υπογραφών σκοπεύοντας στην διεξαγωγή δημοψηφίσματος επί του θέματος. Συνολικά μαζεύτηκαν πάνω από 3 εκατομμύρια υπογραφές, οι οποίες και παραδόθηκαν στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, Κ. Στεφανόπουλο, ο οποίος δεν τις δέχτηκε, υποστηρίζοντας πως οφείλεται από όλους ανεξαιρέτως συμμόρφωση στους νόμους του κράτους. Η ολομέλεια του ΣΤΕ, που επιλήφθηκε του ζητήματος, με την υπ' αριθμ. 2281/2001 απόφαση της έκρινε κατά πλειοψηφία ότι η υποχρεωτική αλλά και η προαιρετική αναγραφή του θρησκειώματος στο δελτίο της ταυτότητας συνιστά παραβίαση του άρθ. 13 Σ⁹⁶. Την απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας για τη μη αναγραφή του θρησκειώματος στο δελτίο της ταυτότητας δικαιώνει τελικά η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στις 12 Δεκεμβρίου 2002, για την υπόθεση «Σοφιανόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδος»⁹⁷.

Ειδικότερα, έγινε δεκτό ότι (ΣτΕ Ολ. 2281/2001, σκ. 9,10) η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης διακηρύσσεται ως απαραβίαστη, χωρίς να τάσσεται κανένας περιορισμός, υποκείμενη συνεπώς μόνον στους περιορισμούς της παραγράφου 4 του άρθρου αυτού, ενώ η ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ειδικότερη μορφή της οποίας αποτελεί η άσκηση λατρείας, υπόκειται επί πλέον στους περιορισμούς που επιβάλλονται από τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, με την οποία προστατεύεται προεχόντως το ενδιαθέτο φρόνημα του ατόμου αναφορικά με το θείο από κάθε κρατική επέμβαση περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, και το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει το θρήσκευμα που ακολουθεί ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του⁹⁸.

⁹⁶ Σωτηρέλης Γ., «Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε» στο: Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σ.34.

⁹⁷ Κτιστάκης Γ., *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σσ.373-383.

⁹⁸ Δρόσος Ι., Σχόλιο στη ΣτΕ 2281/2001 ΟΛΟΜ., *Νομοκανονικά Α'1* (2002), σσ.214-218.

Κανένας δεν μπορεί να εξαναγκαστεί με οποιονδήποτε τρόπο, να αποκαλύψει είτε αμέσως, είτε εμμέσως, το θρησκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του υποχρεούμενος σε πράξεις ή παραλείψεις από τις οποίες θα τεκμαίρεται η ύπαρξη ή η ανυπαρξία τους⁹⁹. Και καμία κρατική αρχή ή κρατικό όργανο δεν επιτρέπεται να επεμβαίνουν στον απαραβίαστο, κατά το Σύνταγμα, χώρο αυτό της συνείδησης του ατόμου και να αναζητούν το θρησκευτικό του φρόνημα, πολύ δε περισσότερο να επιβάλλουν την εξωτερίκευση των όποιων πεποιθήσεων του ατόμου αναφορικά με το θείο. Συνεπώς, η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκευάτος στα δελτία ταυτότητας συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 του Συντ¹⁰⁰.

Υπέρ της μη αναγραφής του θρησκευάτος φαίνεται να συνηγορεί η «πολιτική φύση» και ο σκοπός της ταυτότητας¹⁰¹. Ο σκοπός έκδοσης του δελτίου αυτού είναι η εξατομίκευση του εικονιζόμενου προσώπου, προς αποφυγήν πλαστοπροσωπίας¹⁰². Με την έκδοση της ταυτότητας, δημιουργείται αρχείο προσωπικών δεδομένων, μοναδικό για κάθε πολίτη. Τα καταγραφόμενα στοιχεία είναι συγκεκριμένα και πρέπει να κατατείνουν στην εξατομίκευση του ατόμου ως πολίτη. Η υποχρεωτική αναγραφή του στοιχείου του θρησκευάτος στα δελτία ταυτότητας αντιβαίνει κυρίως στο θεμελιώδες δικαίωμα της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως (άρθ.13 παρ.1 Σ.), όπως επίσης στα δικαιώματα του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου (άρθ.2 παρ.1 Σ.), της ισότητας και απαγορεύσεως των διακρίσεων (άρθ.4 Σ.), της ελεύθερης αναπτύξεως της προσωπικότητας (άρθ.5 παρ.1 Σ.) και του απαραβίαστου της ιδιωτικής ζωής (άρθ.9 Σ.)¹⁰³. Συνεπώς συνιστά προφανή αντισυνταγματικότητα.

⁹⁹ Σαρίπολου Ν., Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Αθήνα 1918, σ. 235επ., Σβώλου Α./Βλάχου Γ., Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τόμ. Α', Αθήνα 1954, σ. 68, Μάνεσης Α., Συνταγματικά Δικαιώματα Α. Ατομικές Ελευθερίες, σ. 251.

¹⁰⁰ Η πρακτική της δήλωσης του θρησκευάτος στις ταυτότητες, η οποία παραπέμπει συνειρμικά στην αντίστοιχη των Αμερικανών κτηνοτρόφων του Far West, που «μάρκαραν» ανεξίτηλα τα ζώα που ανήκαν στην ιδιοκτησία τους, καθιστά τη χώρα μας όχι μόνο θλιβερή αλλά και γραφική εξαίρεση στο χώρο των σύγχρονων δημοκρατικών κρατών. Χαρακτηριστικές είναι οι επί του θέματος αντιδράσεις τόσο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, όσο και του ειδικού Εισηγητή της Επιτροπής των Δικαιωμάτων του ΟΗΕ Α.Αμορ.

¹⁰¹ Α. Δημητρόπουλος, «Συνταγματικά Δικαιώματα», Παν. Παραδόσεις 2004, σελ. 195.

¹⁰² Ανάλογη ισχύ, μπορεί, με απόφασή του, να δώσει ο νομοθέτης και σε άλλα έγγραφα, όπως το διαβατήριο, το δίπλωμα οδήγησης, κοκ.

¹⁰³ Κονιδάρης Ι.Μ., Θρήσκευμα με ή χωρίς ταυτότητα, Το Βήμα 14/5/2000, σ. Α48, ο οποίος τονίζει ότι "Περισσότερα στοιχεία δεν χρειάζεται να υπάρχουν ούτε όμως και πρέπει να υπάρχουν, διότι

Υπέρ της αναγραφής του θρησκευάτος στα δελτία ταυτότητας υποστηρίζεται¹⁰⁴ ότι υπάρχει δικαίωμα του ατόμου να αναγράφει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις στην ταυτότητά του, το οποίο απορρέει από τη θρησκευτική ελευθερία στη θετική διάστασή της και από το παρεπόμενο αυτής δικαίωμα του ατόμου να εκδηλώνει και να δηλώνει τις θρησκευτικές, όπως εξάλλου και τις πολιτικές, φιλοσοφικές ή άλλες απόψεις του. Τα ατομικά, ωστόσο, δικαιώματα, όπως είναι το απαραβίαστο της θρησκευτικής και εν γένει συνείδησης, είναι καταρχήν αμυντικά δικαιώματα¹⁰⁵, εγγυητικά, δηλαδή, της ελεύθερης από παρεμβάσεις του κράτους ατομικής δραστηριότητας, η οποία αναπτύσσεται στα πλαίσια της κοινωνίας. Θετικά μέτρα του κράτους, και άρα ανάμιξή του, επιτρέπονται ή / και απαιτούνται για την εξασφάλιση της ανεμπόδιστης άσκησης των δικαιωμάτων αυτών¹⁰⁶, όταν αυτή δυσχεραίνεται λόγω των κοινωνικών συνθηκών. Τα μέτρα αυτά αποσκοπούν στην αποκατάσταση της εγγυητικής της ελευθερίας κανονιστικής ισχύος των εν λόγω δικαιωμάτων, στη διασφάλισή τους δηλαδή στο φυσικό χώρο άσκησής τους, την κοινωνία. Η υποχρέωση συνεπώς του κράτους δε φτάνει μέχρι το σημείο να επιβάλλει το ίδιο την άσκησή τους στα πλαίσια της κρατικής δραστηριότητας, την οποία θα συνεπαγόταν η αναγραφή σε δημόσια έγγραφα των θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων. Συμπερασματικά, από την ελευθερία της θρησκευτικής και της εν γένει συνείδησης και την παρεπόμενη αυτής ελευθερία έκφρασης των αντίστοιχων πεποιθήσεων, δεν παράγεται δικαίωμα του πολίτη να δηλώνει τις πεποιθήσεις του αυτές σε κρατικά έγγραφα όπως οι ταυτότητες, ούτε, αντίστροφα, υποχρέωση του Κράτους να τις αποτυπώνει σε τέτοια¹⁰⁷.

τότε η ταυτότητα κινδυνεύει να μεταβληθεί σε βιογραφικό σημείωμα στο οποίο ο καθένας θα μπορεί να προσθέσει εντελώς αδιάφορα για την πολιτεία στοιχεία, όπως οι παντός είδους προτιμήσεις του, οι επιδόσεις του, η σταδιοδρομία του κ.ο.κ.”.

¹⁰⁴ *Μαρίνος Α.*, Το θρήσκευμα, το δελτίο ταυτότητας και η ιδιωτική ζωή, Εκκλησία 15/3/2000, σ. 153, αντίθετα *Σωτηρέλης Γ.*, Θρησκεία και Εκπαίδευση, ό.π., σ. 114, του ιδίου, Οι ταυτο-σοφιστές της Ιεραρχίας, Τα Νέα 7/6/2000, σ. 10, *Αλιβιζάτος Ν.*, Με κρατική ανοχή παραβιάζονται θρησκευτικές ελευθερίες, Τα Νέα 26/5/2000, σ. 12.

¹⁰⁵ *Μάνεσης Α.*, Συνταγματικά Δικαιώματα Α. Ατομικές Ελευθερίες, ό.π., σσ. 10-11.

¹⁰⁶ *Μιχαηλίδου Χ.*, Οι θρησκευτικές μειονότητες στην Ελλάδα, ιδίως κατά την έκθεση του ειδικού εισηγητή της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ, σε: Κ. ΜΠΕΗ, Η θρησκευτική ελευθερία, Αθήνα 1997, σ. 162.

¹⁰⁷ *Σωτηρέλης Γ.*, Οι ταυτο-σοφιστές της Ιεραρχίας, Τα Νέα 7/6/2000, σ. 10, ότι: «...το μόνο σχετικό δικαίωμα που μπορεί να επικαλεσθεί κανείς έχει αρνητικό χαρακτήρα: να ζητήσει την ελαχιστοποίηση ή την κατάργηση όχι όμως και την αύξηση των εν λόγω στοιχείων».

Κατά της αναγραφής του θρησκειώματος σε κρατικά έγγραφα, όπως είναι οι ταυτότητες, συνηγορεί το απαραβίαστο της συνείδησης και δη της θρησκευτικής. Μια τέτοια θεσμοποιημένη και υποχρεωτική δήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων όχι μόνον δεν επιβάλλεται από τη θρησκευτική και συνειδησιακή ελευθερία αλλά αποτελεί σαφή παραβίασή της, καθώς αυτή συνεπάγεται, όπως ήδη επισημάνθηκε, το δικαίωμα του ατόμου να αποσιωπά τις θρησκευτικές ή τις περί θρησκείας φιλοσοφικές πεποιθήσεις του. Η υποχρέωση αναγραφής στις ταυτότητες του θρησκειώματος είναι, συνεπώς, πρόδηλα αντίθετη προς την ελευθερία της συνείδησης και θρησκείας¹⁰⁸.

10. Ίδρυση τόπων λατρείας

Η ελευθερία ανέγερσης και λειτουργίας ναών, ευκτήριων οίκων και άλλων κτισμάτων με θρησκευτικούς σκοπούς, έχει ιδιαίτερη πρακτική σημασία για την άσκηση της λατρείας. Η μέριμνα φυσικά για την εξεύρεση ή/και ανοικοδόμηση και την λειτουργία των χώρων αυτών ανήκει σε κάθε θρησκευτική κοινότητα. Στην Πολιτεία ανήκει η εξασφάλιση των ίσων όρων για την ίδρυση των αναγκαίων χώρων και γενικώς για το ακώλυτο της λατρείας.

Τούτο, παρά τη συνταγματική πρόβλεψη, δεν εξασφαλίζεται απολύτως στη νομοθεσία και την πράξη. Οι σχετικές ρυθμίσεις χρονολογούνται από την εποχή της μεταξικής δικτατορίας¹⁰⁹ και η χρόνια εφαρμογή τους, υποβασταζόμενη από την «αόρατη χείρα» της ορθόδοξης εκκλησιαστικής τάξης, συνεπικουρήθηκε από την εγχώρια διοικητική πρακτική και, κατά κανόνα, επικυρώθηκε από την ελληνική δικαιοσύνη. Όπως παραστατικά έχει λεχθεί, *«Πουθενά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η θρησκεία δεν αντιμετωπίστηκε σαν κρατική ιδεολογία που (πρέπει) να επιβάλλεται με τα δεκανίκια της δημόσιας εξουσίας (...). Πουθενά δεν απαγορεύεται ετσιθελικά η θρησκευτική λατρεία γνωστών θρησκειών, πουθενά τα πολιτιστικά μνημεία, όπως η «Ροτόντα», δεν παραδίδονται βορά στον εγχώριο φονταμενταλισμό με τις ευλογίες υπουργών και*

¹⁰⁸ Χρυσόγονος Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σ. 220, Καράκωστας Κ., Τα συνταγματικά θεμέλια της θρησκευτικής ελευθερίας και η δυνατότητα αναθεώρησης των σχετικών διατάξεων, σε: Μπέης Κ.(επιμ.), Η θρησκευτική ελευθερία, σ. 80.

¹⁰⁹ Χαλαλαμπάκης Α., Η ελευθερία θρησκευτικής συνειδήσεως κατά την ΕΣΔΑ, το Σύνταγμα και τους νόμους, ΔτΑ 21/2004, σ. 23 επ.

βουλευτών και πουθενά δεν συναντώνται ιεράρχες που θυμίζουν μεσαιωνικά απολιθώματα της ιεράς τάξης»¹¹⁰.

Συγκεκριμένα, αφενός μεν ισχύουν διαφορετικά συστήματα κανόνων για την ίδρυση ναών της επικρατούσας θρησκείας και όλων των άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων, αφετέρου δε για την ίδρυση και λειτουργία ναών και ευκτήριων οίκων αλλοδόξων και αλλοθρήσκων τίθεται μια σειρά προϋποθέσεων για την χορήγηση ειδικής άδειας της διοικήσεως¹¹¹.

Η ανέγερση των ναών της επικρατούσας θρησκείας διέπεται αποκλειστικώς από το εσωτερικό δίκαιο (άρθ.47 παρ.2 ν. 590/1997), σύμφωνα με το οποίο, με την έγκριση του επιχώριου Μητροπολίτη, την άδεια χορηγεί η *Υπηρεσία Δομήσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος* (άρθ.2 παρ.2 ν. 4030/2011, που προστέθηκε με το άρθρ 53 παρ. 1 ν. 4178/2013) και η *Υπηρεσία Δομήσεως της Εκκλησίας Κρήτης και Ιερών Μητροπόλεων Δωδεκανήσου* (άρθ.12 ν. 4258/2014) αντίστοιχα, οι οποίες έχουν χωρική δικαιοδοσία στις οικείες εκκλησιαστικές δικαιοταξίες¹¹².

Αντιθέτως, η ίδρυση τόπων λατρείας των λοιπών θρησκευτικών κοινοτήτων υπάγεται σε σειρά προϋποθέσεων που καθορίζονται από νόμους, οι οποίοι εκδόθηκαν υπό το διαφορετικό συνταγματικό πλαίσιο του Συντάγματος του 1911 (άρθ. Α α.ν. 1363/1938 όπως τροποποιήθηκε με το άρθρ. 1 α.ν. 1672/1939, άρθρ. 41 α.ν. 1369/1938 και άρθρ. 1 β.δ. της 20.5/2.6.1939) και δεν είναι συνεπώς, σύμφωνοι με το ισχύον Σύνταγμα. Οι διατάξεις αυτές κάνουν διάκριση μεταξύ «ναών» και «ευκτήριων οίκων», διάκριση η οποία, παρότι δεν ανταποκρίνεται σε εννοιολογική διαφορά αλλά σχετίζεται μόνο με το μέγεθος του κτίσματος (ΑΠ 1107/1985, Ολ. ΑΠ 20/2001), έχει εντούτοις έννομες συνέπειες, καθώς διαφοροποιούνται οι προϋποθέσεις παροχής άδειας λειτουργίας¹¹³.

¹¹⁰ Σωτηρέλης Γ., «Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε», σε: Δ.Χριστόπουλου (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κριτική-ΚΕΜΟ, Αθήνα 1999, σ. 19 επ. (70-71)

¹¹¹ Ανδρουτσόπουλος Γ., *Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2010, σ. 195 επ., Κονιδάρης Ι.Μ., *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σ. 33 επ.

¹¹² Κονιδάρης Ι.Μ./Ανδρουτσόπουλος Γ., *Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2017, σσ.27-33.

¹¹³ Ανδρουτσόπουλος Γ., *Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2010, σελ.200-203, Κονιδάρης Ι.Μ., *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σελ.33 επ.

Για την ίδρυση ναών όλων των άλλων θρησκειών πλην της επικρατούσας, απαιτείται¹¹⁴: α') αίτηση 50 τουλάχιστον γειτονικών μεταξύ των οικογενειών, η οποία αφού υπογραφεί από τους προστάτες των οικογενειών, υποβάλλεται στην οικεία εκκλησιαστική αρχή, στον ορθόδοξο δηλαδή Μητροπολίτη, β') η περιφέρεια στην οποία διαμένουν οι αιτούντες να βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από άλλο ομόδοξο ναό, γ') βεβαίωση του γνήσιου των υπογραφών από την αστυνομική αρχή, δ') «άδεια» του επιχώριου ορθόδοξου Μητροπολίτη, η οποία έχει πλέον καταργηθεί (άρθ.27 ν.3467/2006) και ε') έγκριση από τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Για την ίδρυση ευκτήριου οίκου ή θρησκευτικού εντευκτηρίου απαιτείται: α') αίτηση των ενδιαφερομένων, η οποία, «*δια του ποιμένου αυτών*», υποβάλλεται απευθείας στο Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, β') βεβαίωση του γνήσιου της υπογραφής των αιτούντων, κατά τις γενικώς ισχύουσες διατάξεις και γ') άδεια του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων, όπως οι προϋποθέσεις αυτές έχουν διαμορφωθεί από τη νομολογία του ανώτατου διοικητικού δικαστηρίου (ΣτΕ Ολ. 4202/2012). Εφόσον συντρέχουν οι προϋποθέσεις αυτές, η χορήγηση της άδεια είναι υποχρεωτική για τη Διοίκηση, τυχόν δε άρνησή της πρέπει να είναι ειδικώς αιτιολογημένη, ώστε να είναι δυνατός ο ακυρωτικός έλεγχος ενώπιον του ΣτΕ.

Το νομοθετικό αυτό πλαίσιο είναι πρόδηλα αντισυνταγματικό¹¹⁵. Αρχικά, είναι αντισυνταγματική η παρεμβολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη διαδικασία ανέγερσης ναού άλλης θρησκείας ή δόγματος, διότι η Εκκλησία αυτή ασκεί πραγματική εξουσία πάνω στις άλλες, κατά διαστροφή της έννοιας του άρθρου 3 παρ. 1 Σ. και κατά παραβίαση της θρησκευτικής ισότητας. Αντισυνταγματική είναι επίσης η απαίτηση συγκέντρωσης υπογραφών, διότι έτσι τα συγκεκριμένα άτομα υποχρεώνονται να αποκαλύψουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους, αντίθετα προς ό,τι επιτάσσει το άρθρο 13 παρ. 1 εδ. α' Σ. Παράλληλα, αντισυνταγματική είναι και η απαίτηση προηγούμενης άδειας έστω και του Υπουργού Παιδείας, διότι μια τέτοια απαίτηση θίγει τον πυρήνα του ατομικού δικαιώματος άσκησης λατρείας.¹¹⁶ Οι διατάξεις αυτές

¹¹⁴ Αποστολάκης Γ., Οι προϋποθέσεις ιδρύσεως ναών και ευκτήριων οίκων ετεροδόξων και ετεροθρήσκων κατά τη νομολογία, Αρμ 2002, σ. 1262 επ.

¹¹⁵ Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλας ΑΕ, Αθήνα 2012, σ. 380-381.

¹¹⁶ Χρυσόγονος Χ.Κ., Βλαχόπουλος Σπ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017, σσ.285-286.

κρίθηκαν συνταγματικές υπό αυστηρές προϋποθέσεις, από την Ολομέλεια τόσο του Αρείου Πάγου (ΑΠ Ολ 20/2001), όσο και του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ Ολ 4202/2012).

Σύμφωνα με την πρώτη απόφαση (ΑΠ Ολ 20/2001), η απαίτηση από τον νόμο προηγούμενης άδειας της διοίκησης για την ίδρυση ή τη λειτουργία ναού ή ευκτήριου οίκου συνάδει με το άρθρο 13 παρ. 2 του Συντάγματος και το άρθρο 9 ΕΣΔΑ, εφόσον έχει διαπιστωτικό απλώς χαρακτήρα και χορηγείται πάντοτε, εκτός αν συντρέχουν οι προβλεπόμενες στο Σύνταγμα εξαιρέσεις. Αντιθέτως, αντιβαίνει στις ανωτέρω διατάξεις η απόλυτη διακριτική ευχέρεια της Διοίκησης να μην χορηγήσει την άδεια εφόσον κρίνει ότι η ανέγερση του ναού ή του ευκτηρίου οίκου δεν εξυπηρετεί στη συγκεκριμένη περίπτωση πραγματική ανάγκη των αιτούντων.

Με τη δεύτερη απόφαση (ΣτΕ Ολ 4202/2012), η Ολομέλεια του ΣτΕ έκρινε ότι η απαίτηση προηγούμενης διοικητικής αδείας δεν αντίκειται στο Σύνταγμα, αρκεί η άδεια αυτή να χορηγείται από όργανο της Διοίκησης κατά δέσμια αρμοδιότητα, αφού διαπιστωθεί επί τη βάση αντικειμενικών στοιχείων, ότι οι ενδιαφερόμενοι τελούν θρησκευτική λατρεία υπό τους όρους του Συντάγματος (εάν πρόκειται περί γνωστής θρησκείας, οι πράξεις λατρείας δεν προσβάλλουν τη δημόσια τάξη και δεν ασκείται αθέμιτος προσηλυτισμός).

«Η πραγματική ίαση θα επέλθει μόνο αν η πολιτεία «αντί της ταρίχευσης πολιτειακών υποκατάστατων και της στεγανοποίησης παραδεδομένων στατιστικών αναλογιών, εξασφαλίσει την ακώλυτη εκδήλωση κάθε ενδιάθετου φρονήματος και συμφιλιωθεί με την ύπαρξη αντίστοιχων οργανωτικών μορφωμάτων στους κόλπους του κοινωνίας υπό όρους ελευθερίας. Από την άλλη, οσοδήποτε ταχύς και πλήρης, ο νομοθετικός εκσυγχρονισμός θα έχει περιορισμένο κανονιστικό αντίκτυπο, εφόσον δεν συνδυαστεί με σταδιακή, έστω, μετάλλαξη των ιδιότυπων θρησκευτικών παραμέτρων που στοιχειώνουν την ελληνική περί έθνους αντίληψη»¹¹⁷.

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου φάνηκε λιγότερο πρόθυμο από τα ελληνικά δικαστήρια να δικαιολογήσει τις «εκπτώσεις» στην προστασία της θρησκευτικής

¹¹⁷ Τσαπόγας Μ., «Ανοχή και επιτήρηση υπό τη σκιά της επικρατούσης θρησκείας», σε: Δ.Χριστόπουλου (επιμ.), *Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων*, σ. 84 επ.

ελευθερίας (ΕΔΔΑ, *Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδα*, 26.09.1996)¹¹⁸. Έτσι κρίθηκε ότι η καταδίκη οπαδών ορισμένου θρησκευτικού δόγματος, επειδή εγκατέστησαν και λειτουργούσαν ευκτήριο οίκο για τις ιεροτελεστίες τους χωρίς την απαιτούμενη διοικητική άδεια, προσβάλλει τη θρησκευτική τους ελευθερία, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 ΕΣΔΑ. Ειδικότερα έγινε δεκτό ότι «*το σύστημα της αδειάς δεν συμβιβάζεται με το άρθρο 9 της Συμβάσεως παρά μόνο στο μέτρο που αποσκοπεί να εξασφαλίσει έναν έλεγχο του Υπουργού για τη συνδρομή των τυπικών προϋποθέσεων που απαιτούνται από τούτα τα νομοθετήματα*». Παράλληλα διαπιστώθηκε ότι «*το κράτος επιδιώκει να χρησιμοποιεί τις δυνατότητες των παραπάνω διατάξεων κατά τέτοιο τρόπο ώστε να επιβάλλει προϋποθέσεις αυστηρές ή και απαγορευτικές στην τέλεση της λατρείας ορισμένων μη ορθόδοξων δογμάτων*». Καθίσταται συνεπώς ήδη επιτακτική η νομοθετική ρύθμιση του θέματος σε κατεύθυνση σύμφωνη προς τις απαιτήσεις τόσο του άρθρου 13 Σ, όσο και του άρθρου 9 ΕΣΔΑ¹¹⁹. Θεμιτοί θα μπορούσαν να θεωρηθούν μόνο περιορισμοί στην άσκηση λατρείας οι οποίοι επιβάλλονται από άλλες, ισοδύναμες προς την προστασία της θρησκευτικής λατρείας, συνταγματικές διατάξεις, όπως η επιταγή του άρθρου 24 παρ. 2 Σ. για ορθολογική πολεοδόμηση (ΣτΕ 904/1997, Εφαρμ.1998,103).

Η νομολογιακή αποκαθήλωση του μεταξικού καθεστώτος επήλθε ως απότοκος της σταδιακής επεξεργασίας των ερμηνευτικών αρχών που διέπλεσε το Δικαστήριο του Στρασβούργου. Οι τελευταίες είτε ενσωματώθηκαν στον έλεγχο συνταγματικότητας, εμπλουτίζοντας ερμηνευτικά το κανονιστικό πεδίο του άρθρου 13 παρ.2 Σ, είτε εκφράστηκαν υπόρρητα στο πλαίσιο διακριτής άσκησης τόσο ελέγχου συνταγματικότητας όσο και συμβατικότητας της επίμαχης νομοθεσίας.

Μια συνολική ανάγνωση των δικαστικών αποφάσεων καταδεικνύει το κοινό τους σημείο, το οποίο δεν είναι άλλο από τη, μερική ή εν συνόλω, διαβαθμισμένη αποσύνθεση των επιμέρους νομοθετικών προϋποθέσεων του καθεστώτος ανέγερσης και λειτουργίας ναών, ευκτηρίων οίκων ετεροθρήσκων και ετεροδόξων. Η βασική δικανική διαφωνία αφορά στη δυνατότητα προληπτικού ελέγχου των περιορισμών που θέτει η ίδια η συνταγματική διάταξη (δημόσια τάξη και χρηστά ήθη). Με άλλα

¹¹⁸ Φίλιου – Πατσαντάρα Α., Υπόθεση Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδα, Απόφαση ΕΔΔΑ της 26.9.1996, ΤοΣ 1997, σ. 1013., Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004, σσ.311-327.

¹¹⁹ Κονιδάρης Ι.Μ, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σ.56.

λόγια, το ζήτημα δεν είναι πια η συμβατότητα του νομοθετικού καθεστώτος με συνταγματικής περιωπής κανόνες αλλά αυτή καθ' εαυτήν η ερμηνεία του τρόπου διακρίβωσης των συνταγματικών όρων. Η Ολομέλεια του ΑΠ απονέμει στη διοίκηση την εξουσία προεξακρίβωσης των συνταγματικών αλλά και συμβατικών περιορισμών, η δε Ολομέλεια του ΣτΕ συντάσσεται με τη βασική αρεοπαγίτική γραμμή, αποπειρώμενη να περιορίσει τη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης, παρέχοντας στην τελευταία κατευθυντήριες γραμμές για την εξειδίκευση των συνταγματικών όρων. Από την άλλη πλευρά, το Δ' Τμήμα του ΣτΕ, παραμένοντας πιστό στη σαφή λεκτική διατύπωση της συνταγματικής διάταξης, απορρίπτει καθ' ολοκληρίαν τον προληπτικό έλεγχο. Με τον τρόπο αυτό, ερμηνεύει δεοντολογικά τη συνταγματική επιταγή περί προϋποτιθέμενης άσκησης της λατρείας, αναβαθμίζοντας τα νομολογιακά πορίσματα του ΕΔΔΑ σε ερμηνευτικό επιχείρημα για την πρόταξη της εφαρμογής της προστατευτικότερης ρύθμισης του ελληνικού Συντάγματος.

11. Καθεστώς των θρησκευτικών λειτουργιών

Σύμφωνα με το Σύνταγμα, οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας (άρθ.13 παρ.3 Σ). Η διάταξη για υπαγωγή των λειτουργών και στις ίδιες υποχρεώσεις, η οποία προστέθηκε για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1975, επικρίθηκε σφόδρα καθώς οι υποχρεώσεις δεν αντιστοιχούν και σε ίδια δικαιώματα με εκείνα των λειτουργών της επικρατούσας θρησκείας. Όπως γίνεται νομολογικά δεκτό, το άτομο είναι ελεύθερο όχι μόνο να επιλέγει τη θρησκεία της προτίμησής του, αλλά και να διαδραματίζει ενεργό ρόλο για την επιτυχία των σκοπών της αντίστοιχης Εκκλησίας ή θρησκευτικής κοινότητας, ιδιαίτερα με την ανάληψη του έργου του θρησκευτικού λειτουργού. Συνεπώς, κάθε περιορισμός ως προς το ζήτημα αυτό, εφόσον περιάγει το άτομο σε δίλημμα συνείδησης και δεν δικαιολογείται κατ' εφαρμογή άλλης διάταξης του Συντάγματος, είναι ανεπίτρεπτος.

Στο πλαίσιο της εποπτείας της Πολιτείας στους λειτουργούς όλων των γνωστών θρησκειών ρυθμίζονται και οι όροι για την είσοδο αλλοδαπών θρησκευτικών

λειτουργών στη χώρα¹²⁰. Συγκεκριμένα, με απόφαση της αρμόδιας Υπηρεσίας της Αποκεντρωμένης Διοικήσεως του τόπου κατοικίας του ενδιαφερομένου, επιτρέπεται η χορήγηση άδειας διαμονής για εργασία ειδικού σκοπού, σε λειτουργούς γνωστών θρησκειών, πολίτες τρίτων χωρών, διετούς ή ίσης διάρκειας με την προβλεπόμενη περίοδο διαμονής τους στην Ελλάδα, η οποία ανανεώνεται ανά τριετία, εφόσον έχουν λάβει ειδική θεώρηση εισόδου.

Η ειδική θεώρηση εισόδου χορηγείται εφόσον προσκομισθεί στην αρμόδια ελληνική προξενική αρχή βεβαίωση του οικείου Μητροπολίτη, εάν πρόκειται για λειτουργό της επικρατούσας θρησκείας, άλλως βεβαίωση του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων ή του οικείου εκπροσώπου της συγκεκριμένης εκάστοτε γνωστής θρησκείας στην Ελλάδα, ότι ο λειτουργός θα ασκήσει αποκλειστικώς ιερατικά καθήκοντα (άρθ.17 ν. 4251/2014). Προκειμένου για την είσοδο πολιτών κρατών-μελών της ΕΕ και τους όρους διαμονής τους στην Ελλάδα, εφαρμόζονται οι ισχύουσες εκάστοτε γενικές διατάξεις¹²¹.

Πέρα από την ιδιότητα του οπαδού, ούτε εκείνη του λειτουργού γνωστής θρησκείας μπορεί ν' αποτελέσει προϋπόθεση ή κώλυμα διορισμού σε δημόσια θέση ή κώλυμα της διατήρησής της¹²². Έτσι κρίθηκε αντισυνταγματική η νομοθετική πρόβλεψη περί κωλύματος των ιερέων που κατέχουν οργανική θέση εφημερίου της Εκκλησίας της Ελλάδος, να διατηρούν παράλληλα και την τυχόν θέσης τους στην πρωτοβάθμια ή τη μέση εκπαίδευση (ΣτΕ 4045/1983). Η νομολογία πάντως δέχεται ότι είναι συνταγματικός ο νομοθετικός περιορισμός των αποδοχών από τη δεύτερη θέση, με την προϋπόθεση βέβαια ότι ο περιορισμός δεν θα είναι τέτοιας έκτασης ώστε να αναιρεί κατ' ουσία το δικαίωμα του κληρικού να επιλέξει ελεύθερα και το επάγγελμα του εκπαιδευτικού (ΣτΕ 2753/1988). Θεμιτή είναι και η απαγόρευση διορισμού κληρικού ως δικηγόρου (άρθ. 26 Κώδ. Δικηγόρων) (ΣτΕ 1090/1989), αφού η σε μόνιμη βάση συμμετοχή σε αντιδικίες δεν συνάδει προς την ιδιότητα του κληρικού, όπως και το κώλυμα εκλογιμότητάς του σε θέση δημάρχου ή κοινοτάρχη (άρθ. 6

¹²⁰ Κονιδάρης Ι.Μ./Ανδρουτσόπουλος Γ., Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2017, σσ. 65-67.

¹²¹ Κονιδάρης Ι.Μ., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 31-32

¹²² Χρυσόγονος Χ.Κ., Βλαχόπουλος Σπ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017, σσ. 287-288

παρ.2 ν.2240/1994), προκειμένου να προστατευθεί η ελευθερία του φρονήματος των εκλογέων πιστών (ΣτΕ 3703/1995).

Συνταγματικά επιβεβλημένη είναι εξάλλου η συστατική ερμηνεία του άρθρου 175 παρ. 2 ΠΚ, που ποινικοποιεί την αντιποίηση της άσκησης υπηρεσίας λειτουργού γνωστής θρησκείας. Συνεπώς, υφίσταται αδίκημα ακόμα και στην περίπτωση απόπειρας άσκησης διοικητικών ή τυχόν και δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων ανατεθειμένων κατά το νόμο στον αντίστοιχο θρησκευτικό λειτουργό (π.χ. τέλεση γάμων κ.λπ.) (ΑΠ 1045/2002). Αντίθετη ερμηνεία θα οδηγούσε σε τιμώρηση του φρονήματος του προσώπου το οποίο απλώς εμφανίζεται ως θρησκευτικός λειτουργός, απευθύνοντας π.χ. μηνύματα και ομιλίες σε οπαδούς. Τέτοια τιμώρηση θα παραβίαζε τα άρθρα 7 παρ. 1 και 13 παρ. 1 Σ., όπως βέβαια και το άρθρο 9 ΕΣΔΑ (ΕΔΔΑ, *Σερίφ κατά Ελλάδος*, 14.12.1999).

.

Δεύτερο Μέρος

Η θρησκευτική ελευθερία στο σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας είναι ένα από τα πλέον κλασικά δικαιώματα του ανθρώπου και κατέχει περίοπτη θέση στο αξιακό σύστημα της ΕΣΔΑ¹²³. Μέχρι το 1993 η σχετική νομολογία των οργάνων της ΕΣΔΑ ήταν εξαιρετικά περιορισμένη, απόρροια, ίσως της καθολικής αναγνώρισης της σημασίας της θρησκευτικής ελευθερίας στα τότε κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης. Χρειάστηκε να περιμένουμε την απόφαση *Κοκκινάκης* για να διαμορφώσουμε μια πρώτη εικόνα της προσέγγισης που επρόκειτο να ακολουθήσει το Δικαστήριο εν προκειμένω. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε μια πρώτη περίοδο, ένα μεγάλο μέρος της νομολογίας αφορούσε υποθέσεις κατά της Ελλάδας, οι οποίες έδωσαν στο ΕΔΔΑ την ευκαιρία να αναδείξει την ανάγκη προστασίας όσων δεν μοιράζονται τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της μεγάλης πλειονότητας του πληθυσμού¹²⁴.

Οι σχετικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ είχαν μια άκρως σημαντική επίδραση στην εσωτερική έννομη τάξη, οδηγώντας σε μια βαθμιαία προσαρμογή της πρακτικής των εθνικών και δικαστικών αρχών με τους ευρωπαϊκούς κανόνες¹²⁵. Σταδιακά το Δικαστήριο ανέδειξε τη σημασία της ακώλυτης και νομικά αποτελεσματικής

¹²³ Κτιστάκης Γ., Η ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας, στο: Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, εκδ. Κριτική & ΚΕΜΟ, Αθήνα 1999, σ.228 επ., Καστανάς Η./Κτιστάκης Γ., *Επισκόπηση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1997-1998)*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου & Κέντρο Δικανικών Μελετών, εκδ. Αντ. Ν. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σ.117.

¹²⁴ Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.436-437., Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σ.54 επ..

¹²⁵ Μαρίνος Αντ., Το Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, ΕΔΔΔ 52 (2008), σσ. 286-289, Ζολώτας Τ., Η δέσμευση του εθνικού δικαστή από το νομολογιακό προηγούμενο και το δεδικασμένο των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, ΕφημΔΔ (2010), σ. 102., Κρουσταλάκης Ε., «Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: μοχλός ανανέωσης της νομολογίας των δικαστηρίων» επιμ. Κτιστάκης Γ. στο: *Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην ερμηνεία και εφαρμογή του ελληνικού δικαίου*, Εθνική Σχολή Δικαστών, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2002, σσ.85-91., Κτιστάκης Γ., Η εφαρμογή της ΕΣΔΑ από το Συμβούλιο της Επικρατείας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2009, *Πρεβεδούρου Ευγ.*, Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στη δίκη ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, στο: Χ. Χρυσανθάκης (επιμ.), Συμβούλιο της Επικρατείας, Εφαρμογές Διοικητικού Ουσιαστικού & Δικονομικού Δικαίου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2012, *Τσαπραζή Γ.Δ.*, Διάλογος μεταξύ ελληνικών δικαστηρίων και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΔτΑ (2011), σ. 572., *Χρυσόγονος Χ.Κ.*, «Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Μισό αιώνα μετά» στο: *Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην ερμηνεία και εφαρμογή του ελληνικού δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2002, σσ.31-75.

οργάνωσης και ελεύθερης εσωτερικής λειτουργίας των θρησκευτικών κοινοτήτων, της οργανωμένης δηλαδή άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας, τονίζοντας την υποχρέωση *ουδετερότητας του κράτους*.

Όπως ήταν αναμενόμενο, το Δικαστήριο απασχόλησαν οι σύγχρονες προκλήσεις των ολοένα και περισσότερο θρησκευτικά ποικιλόμορφων κοινωνιών, ιδίως δε ο συγκερασμός της προσβολής της θρησκευτικής ετερότητας με τη διαφύλαξη της κοινωνικής συνοχής και το σεβασμό των αντιλήψεων και αξιών που επικρατούν σε μια κοινωνία. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι υποθέσεις που αφορούν τη θρησκευτική ελευθερία είναι συχνά, δύσκολες και ευαίσθητες. Είναι προφανής ο σύνδεσμος της ελευθερίας αυτής τόσο με τη βαθύτερη υπόσταση του προσώπου όσο και με την ιστορική πορεία και τις παραδόσεις των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο καλείται να αναδείξει τις κοινές πανευρωπαϊκές αρχές και αξίες, διαμορφώνοντας ένα *δεσμευτικό ελάχιστο επίπεδο προστασίας* της θρησκευτικής ελευθερίας, που βασίζεται στη βαθύτερη ουσία μιας δημοκρατικής κοινωνίας, δηλαδή την ανεκτικότητα απέναντι στο διαφορετικό. Από την άλλη όμως πλευρά, καλείται να σεβαστεί τις *εθνικές ιδιαιτερότητες, την ξεχωριστή φυσιογνωμία των δημοκρατικών κρατών*, αναγνωρίζοντας σε αυτά ένα περιθώριο άσκησης κυριαρχικού δικαιώματος προκειμένου να αποφανθούν για την ύπαρξη και την έκταση της ανάγκης ενός περιορισμού στην άσκηση της ελευθερίας.

I. ΤΟ ΠΕΛΙΟ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝ ΓΕΝΕΙ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΗ ΕΜΒΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 9

Η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας αποτελεί ένα από τα θεμέλια της δημοκρατικής κοινωνίας¹²⁶. Στη θρησκευτική της διάσταση συγκαταλέγεται μεταξύ των πλέον ουσιωδών στοιχείων της ταυτότητας και της κοσμοαντίληψης των πιστών, ενώ, συγχρόνως, συνιστά πολύτιμο αγαθό και για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές ή τους αδιάφορους¹²⁷. Από αυτήν

¹²⁶ Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.437-441.

¹²⁷ Andrysek O., The position of non – believers in national and international law with special reference to the European Convention on Human Rights (A study prepared under the council of

εξαρτάται ο ίδιος ο πλουραλισμός, που κατακτήθηκε με θυσίες στη διάρκεια των αιώνων, και συνιστά την πεμπτουσία της δημοκρατικής κοινωνίας.

Μια προσπάθεια ορισμού της «θρησκείας» ή των «πεποιθήσεων» θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να καταλήξει σε ασφαλείς και γενικά αποδεκτές λύσεις¹²⁸. Τα όργανα της ΕΣΔΑ ορθώς δεν επιχείρησαν να ακολουθήσουν την προσέγγιση αυτή, η οποία θα οδηγούσε αναπόφευκτα στον περιορισμό του πεδίου εφαρμογής του άρθρου 9. Όπως ήταν αναμενόμενο, δεν αμφισβητήθηκε ποτέ η εφαρμογή του εν λόγω άρθρου στις καθιερωμένες, παραδοσιακές θρησκευτικές κοινότητες. Αμφιβολίες εγείρονται ως προς κάποια κινήματα, ο θρησκευτικός χαρακτήρας των οποίων θεωρείται, από ορισμένες πλευρές, αλλά και στο πλαίσιο εθνικών έννομων τάξεων, ότι προβάλλεται καταχρηστικά. Το Δικαστήριο αναγνωρίζει ότι οι νέες θρησκευτικές ομάδες υπάρχουν στο άρθρο 9, χωρίς να παραγνωρίζει τυχόν κινδύνους για τα δικαιώματα των μελών τους (ΕΔΔΑ, *Leela Forderkreis E.V. κ.ά. κατά Γερμανίας*, 6.11.2008, παρ. 98-99).

Δεν λείπουν, πάντως, και οριακές περιπτώσεις. Έτσι, σε υπόθεση που αφορούσε την «Εκκλησία της Σαηεντολογίας», το Δικαστήριο παρατήρησε ότι, στα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, αμφισβητείται το κατά πόσον η Σαηεντολογία¹²⁹ μπορεί να θεωρηθεί ως θρησκεία. Το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν μπορεί να αποφανθεί «*in abstracto*» εάν ένα σύνολο πεποιθήσεων και πρακτικών εμπίπτει στην έννοια της θρησκείας κατά το άρθρο 9. Σε περίπτωση απουσίας consensus σε ευρωπαϊκό επίπεδο

Europe Directorate of Human Rights fellowship scheme for studies and research in the field of human rights), Rijswijk 1989, σ. 72 επ.

¹²⁸ Οι έννοιες αυτές («σκέψη», «συνείδηση», «θρησκεία» και «πεποιθήσεις») εμφανίζονται συνδεδεμένες στην ίδια διάταξη για πρώτη φορά στην ΟΔΔΑ (1948) και έκτοτε η διατύπωση αυτή επαναλαμβάνεται κατά τρόπο αυτόματο θα έλεγε κανείς στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ (1950), στο άρθρο 5 (δ) (vii) της Διεθνούς Σύμβασης περί καταργήσεως πάσης μορφής φυλετικών διακρίσεων (1965), στο άρθρο 18 του ΔΣΑΠΔ και στο άρθρο 1 της Διακήρυξης του ΟΗΕ για την εξάλειψη κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και διάκρισης με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις (1981). Στο άρθρο 12 της Αμερικανικής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (1969) περιλαμβάνεται η φράση «ελευθερία συνείδησης και θρησκείας». Τέλος, η φράση «ελευθερία σκέψης, συνείδησης, θρησκείας ή πεποιθήσεων» συμπεριελήφθη στην Αρχή VII της Τελικής Πράξης της Διάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (Ελσίνκι I, 1975) και στη Χάρτα των Παρισίων για μια νέα Ευρώπη της ΔΑΣΕ (1990).

¹²⁹ Η Σαηεντολογία ήταν το πρώτο νομικό πρόσωπο που αναγνώρισε η Επιτροπή ως υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. ΕΕΔΑ, *Pasteur X and Church of Scientology κατά Σουηδίας*, αρ. Προσφυγής 7805/77, D&R 16, σ. 68 (Απόφαση επί του παραδεκτού, 5.5.1979). Μετά το 1997 η Επιτροπή άρχισε να τις προσδιορίζει ως «παγκόσμια οργάνωση που έχει έδρα της στο Λος Άντελες των ΗΠΑ» (ΕΕΔΑ, *Scientology Kirche Deutschland e V. κατά Γερμανίας*, 7.4.1997) χωρίς όμως σοβαρές επιπτώσεις για το ατομικό δικαίωμα των Σαηεντολόγων στην εκδήλωση των πεποιθήσεών τους. (ΕΕΔΑ, *Keller κατά Γερμανίας*, 4.3.1998). Κυριαζόπουλο Κ., «Σαηεντολογία: γνωστή θρησκεία ή ψευδοθρησκεία;», Αρμ ΝΓ (2002), σσ. 1429-1451.

ως προς το θρησκευτικό χαρακτήρα των διδασκαλιών μιας οργάνωσης, το ΕΔΔΑ εξαρτά την εφαρμογή του άρθρου 9 από τη στάση που τηρούν εν προκειμένω οι αρμόδιες εθνικές αρχές. Με το σκεπτικό αυτό, το άρθρο 9 κρίνεται εφαρμοστέο όταν, στο εθνικό επίπεδο, οι αρχές έχουν εκφράσει σταθερά την άποψη ότι οι ενδιαφερόμενες ομάδες έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα (ΕΔΔΑ, *Church of Scientology Moscow κατά Ρωσίας*, 5.4.2007).

Σε ό,τι αφορά τον ορισμό των *πεποιθήσεων*, θα πρέπει κανείς να παρατηρήσει ότι οι τελευταίες θα πρέπει να διακρίνονται από τις εν γένει «απόψεις» ή «ιδέες», οι οποίες, ούτως ή άλλως προστατεύονται από το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ¹³⁰. Ένα ασφαλές κριτήριο το οποίο ανέπτυξε το Δικαστήριο στο πλαίσιο του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου είναι η ύπαρξη ενός βαθμού δύναμης, σοβαρότητας, συνεκτικότητας και σπουδαιότητας (ΕΔΔΑ, *Campbell και Cosans κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, 25.2.1982, παρ.36). Θεωρήθηκαν έτσι «πεποιθήσεις» ο φιλειρηνισμός (ΕΕΔΑ, *Arrowsmith κατά Ιρλανδίας*, 12.10.1978)¹³¹, η τήρηση διατροφικών συνηθειών, όπως η χορτοφαγία, ως άμεση έκφραση θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων (ΕΔΔΑ, *Jakobski κατά Πολωνίας*, 7.12.2010) και η αντίθεση στη σωματική τιμωρία στα σχολεία (υπό το φως του άρθρου 2 του ΠΠΠ) ή στο κυνήγι. Αντιθέτως, δεν θεωρήθηκε προστατευόμενη πεποίθηση η επιθυμία του ενδιαφερόμενου να διασκορπισθούν μετά θάνατον οι στάχτες του στο οικόπεδό του, στο μέτρο που η επιθυμία αυτή δεν εξέφραζε εν προκειμένω μια συνεκτική άποψη επί θεμελιωδών προβλημάτων (ΕΕΔΑ, *X. κατά Γερμανίας*, 10.3.1981).

Σε κάθε πάντως περίπτωση, και ανεξαρτήτως του ορισμού της έννοιας των *πεποιθήσεων*, το Δικαστήριο δεν είναι διατεθειμένο να υπαγάγει στο άρθρο 9 όλες τις πρακτικές με τις οποίες θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εκφράζονται οι κατά τα ανωτέρω πεποιθήσεις. Πράγματι, τα όργανα της ΕΣΔΑ έχουν κρίνει ότι δεν προστατεύεται οιαδήποτε πράξη που δικαιολογείται ή εμπνέεται από μια θρησκεία ή πεποίθηση (ΕΔΔΑ, *Calaş κατά Τουρκίας*, 1.7.1997). Έτσι, η διανομή αντιπολεμικών φυλλαδίων δεν συνιστά προστατευόμενη από το άρθρο 9 έκφραση πεποιθήσεων

¹³⁰ *Broglio F.M.*, La protezione internazionale della libert  religioza nella Convenzione Europea dei Diritti dell'Uomo, Giuffr , Milano 1967, σ.102 επ., *Fawcett J.E.S.*, The application of the European Convention on Human Rights, Clarendon Press, Oxford 1987 [2^η εκδ.], σ. 415, *Dijk P. van./Hoof G.J.H van*, Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, Kluwer Law and Taxation Publishers, Deventer/Boston 1990 [2^η εκδ.], σ. 171 επ. και ιδίως 472-473.

¹³¹ Γ. Κτιστάκης, Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004, σσ. 105-109.

(ΕΕΔΑ, *Arrowsmith κατά Ιρλανδίας*, 12.10.1978, παρ.75), ούτε συνιστά περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας η υποχρεωτική συμμετοχή σε σχολικές παρελάσεις (ΕΔΔΑ, *Βαλσάμης κατά Ελλάδας*, 18.12.1996 και *Ευστρατίου κατά Ελλάδας*, 18.12.1996)¹³². Το ίδιο ισχύει με την απουσία από την εργασία για την τήρηση μιας θρησκευτικής αργίας ή την παρακολούθηση θρησκευτικής εκδήλωσης. Εξάλλου ο προσδιορισμός δικασίμου σε ημέρα αργίας για τη θρησκεία την οποία ακολουθεί ο ενδιαφερόμενος, καθώς και η άρνηση χορήγησης αναβολής, δεν συνιστούν περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας. Αλλά και αν ακόμα κάτι τέτοιο θεωρούνταν περιορισμός, θα ήταν δικαιολογημένος και δεν θα παραβίαζε το άρθρο 9 (ΕΔΔΑ, *Francesco Sessa κατά Ιταλίας*, 3.4.2012, παρ. 37-38). Στην υπόθεση *Pretty*, η επιδίωξη της προσφεύγουσας να επιτραπεί η υποβοηθούμενη από τον σύζυγό της αυτοκτονία (άποψη που υποστήριζε με μεγάλο βαθμό σθεναρότητας) κρίθηκε ότι δεν συνδέεται με κάποια μορφή εκδήλωσης θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων μέσω της λατρείας, της διδασκαλίας ή της άσκησης και τήρησης θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών. Στο μέτρο που οι απόψεις της ενδιαφερόμενης αντανakλούσαν την αφοσίωσή της στην αρχή της προσωπικής αυτονομίας, ενέπιπταν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ (ΕΔΔΑ, *Pretty κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, 29.4.2002, παρ.82).

Εξυπακούεται ότι η θρησκευτική ελευθερία αφορά τόσο το εσωτερικό φρόνημα («*forum internum*»), την ατομική δηλαδή συνείδηση, όσο και την ελευθερία της εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων («*forum externum*»), είτε ατομικά είτε συλλογικά και δημόσια¹³³. Η εκδήλωση μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, όπως τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων ή τις τελετουργίες, η τέλεση των οποίων από ιερωμένους εξουσιοδοτημένους για το σκοπό αυτό με βάση τους κανόνες της θρησκευτικής κοινότητας έχει πρωταρχική σημασία για τους πιστούς. Συμπεριλαμβάνει δε, τουλάχιστον προς το παρόν, και την άσκηση επιρροής μέσω της διδασκαλίας, προκειμένου ένα τρίτο πρόσωπο να αλλάξει τη θρησκεία του.

¹³² Σωτηρέλης Γ., *Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση*, 1993., Σιγάλας Τ., *Μαθητικές παρελάσεις και θρησκευτική ελευθερία*, ΤοΣ 23 (1999), σ.995 επ., Τρωϊάνος Σπ., *Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας*, Χρηστήριον Παπαχατζή, σ. 285., Κτιστάκι Γ., *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004.

¹³³ *Evans C.*, *Freedom of religion under the European Convention on Human Rights*, Oxford Univ. Press, N. York 2001, σσ. 284-286. *Gonzalez G.*, *La Convention européenne des droits de l'homme et la liberté des religions*, Economica, Paris 1997, σσ. 25-31., Sicilianos, «*La liberté de diffusion des convictions religieuses*» στο: Flauss J.-F. (επιμ), *La protection internationale de la liberté religieuse*, Bruylant, Bruxelles 2002, σσ.205-209.

Σημαντική είναι η παραδοχή ότι η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μπορεί να περιορισθεί, σε αντίθεση με την εσωτερική θρησκευτική ελευθερία η οποία περιλαμβάνει την ελευθερία της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας και έχει απόλυτη προστασία. Και τούτο γιατί στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες συνυπάρχουν περισσότερες θρησκείες, με αποτέλεσμα να τίθεται ζήτημα συμβιβασμού των συμφερόντων των διάφορων ομάδων και διασφάλισης του σεβασμού των πεποιθήσεων όλων των προσώπων (ΕΔΔΑ, *Κοκκινάκης κατά Ελλάδος*, 25.5.1993, παρ. 33)¹³⁴. Περιορισμοί στην ελευθερία κίνησης των πιστών, οι οποίοι παρεμποδίζουν την πρόσβαση σε τόπους λατρείας εκτός του τόπου κατοικίας των πιστών και τη συμμετοχή σε άλλες πτυχές της θρησκευτικής ζωής μπορεί να παραβιάσουν τη θρησκευτική ελευθερία (ΕΔΔΑ, *Κύπρος κατά Τουρκίας (Ευρεία Σύνθεση)*, 10.5.2001, παρ. 245).

Η θρησκευτική ελευθερία προστατεύεται τόσο στη θετική όσο και στην αρνητική της μορφή, δηλαδή ως δικαίωμα να ανήκει κανείς ή να μην ανήκει σε μια θρησκεία, να την ασκεί ή να μη (ΕΔΔΑ, *Κοκκινάκης κατά Ελλάδος*, 25.05.1993, ό.π., ΕΔΔΑ, *Buscarini κατά Αγίου Μαρίνου (Ευρεία Σύνθεση)*, 18. 2.1999, παρ.34)¹³⁵.

Κατά την επιβολή περιορισμών ή τη ρύθμιση αυτή, το κράτος οφείλει να παραμένει *ουδέτερο και αμερόληπτο* (ΕΔΔΑ, *Hassan και Tchaouch κατά Βουλγαρίας*, 26.10.2000, παρ.78). Έτσι, οι εθνικές αρχές δεν μπορούν να ελέγχουν τη «νομιμότητα» των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή του τρόπου με τον οποίο αυτές εκφράζονται. Τούτο όμως, δεν εμποδίζει κατ' αρχήν το κράτος να ενημερώνει και να προειδοποιεί τους πολίτες για φαινόμενα τα οποία θεωρεί ανησυχητικά, όπως η εμφάνιση πολυάριθμων νέων θρησκευτικών κινημάτων και η έλξη που ασκούν στη νεολαία, ακόμα και όταν τίγονται θρησκευτικές οργανώσεις που προστατεύονται από το άρθρο 9. Γενικότερα, ρόλος των εθνικών αρχών δεν είναι να αντιμετωπίσουν τις γενεσιουργές αιτίες των ενδεχόμενων συγκρούσεων καταργώντας την πολυφωνία,

¹³⁴ *Valticos N.*, Le premier arrêt de la CEDH en matière de liberté de religion. L'affaire Kokkinakis c. Grèce, in *Melanges G. Vlachos*, p. 551, ed. Ant. N. Sakkoulas, Athènes 1995

¹³⁵ *Κτιστάκης Γ.*, Σχόλιο στην απόφαση *Buscarini* και λοιποί του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, NoB 47 (1999), σσ. 1496-1497.

αλλά να διασφαλίσουν ότι οι αντιτιθέμενες ομάδες θα σέβονται και θα ανέχονται η μία την άλλη (ΕΔΔΑ, *Σερίφ κατά Ελλάδος*, 14.12.1999, παρ.53)¹³⁶.

Η ελεύθερη εσωτερική λειτουργία και η δημιουργία ενός πλαισίου που διασφαλίζει την αποτελεσματική δράση των θρησκευτικών κοινοτήτων προστατεύονται από το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Το δικαίωμα των πιστών στη θρησκευτική ελευθερία, που συμπεριλαμβάνει το δικαίωμα συλλογικής εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, προϋποθέτει το σεβασμό του δικαιώματος συνένωσης των πιστών, χωρίς αυθαίρετες επεμβάσεις του κράτους. Η αυτονομία των θρησκευτικών κοινοτήτων είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη διασφάλιση του πλουραλισμού σε μια δημοκρατική κοινωνία (ΕΔΔΑ, *Hassan κ. Tchaouch κατά Βουλγαρίας*, ο.π., παρ.62). Σε περίπτωση εσωτερικών διενέξεων, όταν δηλαδή μια θρησκευτική κοινότητα εμφανίζεται διχασμένη, το κράτος δεν δύναται να λαμβάνει μέτρα που να ευνοούν τη μια πλευρά ή να επιβάλει ενιαία ηγεσία. Επίσης, υπό το πρίσμα του άρθρου 6 (δικαίωμα στη δίκαιη δίκη) θα πρέπει να αναγνωρίζεται στις θρησκευτικές κοινότητες η δυνατότητα δικαστικής προστασίας των ιδίων, των μελών τους και της περιουσίας τους (ΕΔΔΑ, *Καθολική Εκκλησία των Χανίων κατά Ελλάδας*, 16.12.1997, παρ. 40-42)¹³⁷.

Σε κάθε όμως περίπτωση, η Σύμβαση δεν επιβάλλει κάποια συγκεκριμένη μορφή θεσμικών σχέσεων Κράτους και Εκκλησιών. Στο πλαίσιο αυτό, δεν είναι αντίθετη η αναγνώριση επικρατούσας θρησκείας, ακόμα και κρατικής εκκλησίας, αρκεί αυτό να μην συνεπάγεται αδικαιολόγητες διακρίσεις. Ο σεβασμός της θρησκευτικής ελευθερίας ενδέχεται να απαιτεί τη λήψη *θετικών μέτρων*, όπως ειδικές διευθετήσεις για τη διατροφή κρατουμένου σύμφωνα με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, ακόμη και αν κάτι τέτοιο συνεπάγεται την οικονομική επιβάρυνση του κράτους. Η έκταση των διευθετήσεων αυτών συναρτάται από τη στάθμιση των διαφόρων συμφερόντων. Στο πλαίσιο αυτό, διαταράσσεται η δίκαιη ισορροπία όταν δεν γίνονται δεκτά τα αιτήματα του ενδιαφερομένου, παρά το γεγονός ότι δεν δυσχεραίνεται η διοίκηση

¹³⁶ Τσιτσελίκη Κ., Η προσφυγή Σερίφ κατά Ελλάδος ενώπιον του ΕΔΔΑ, ΔτΑ (2001), σ. 947., Κυριαζόπουλου Κ., Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Δεύτερο Τμήμα, Περίπτωση Σερίφ εναντίον Ελλάδας, ΤοΣ 26 (2000), σ. 347., Κτιστάκι Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004.

¹³⁷ Καστανάς Η./Κτιστάκις Γ., *Επισκόπηση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του ανθρώπου (1997-1998)*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου & Κέντρο Δικανικών Μελετών, εκδ. Αντ. Ν. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σσ.123-126.

υπηρεσιών ή ιδρυμάτων, όπως οι φυλακές, ούτε θίγεται το επίπεδο μεταχείρισης των τρίτων (ΕΔΔΑ, *Jakobski κατά Πολωνίας*, 07.12.2010, παρ. 48-54).

Το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, εξάλλου προστατεύει από πράξεις των εθνικών αρχών όπως η απόλυση από το σχολείο δασκάλας για τις θρησκευτικές της πεποιθήσεις, στο πλαίσιο, μάλιστα, μιας γενικότερης πολιτικής κατά της κοινότητας στην οποία ανήκε (ΕΔΔΑ, *Ivanova κατά Βουλγαρίας*, 12.4.2007, παρ. 84), η επέμβαση της αστυνομίας σε συγκέντρωση θρησκευτικού χαρακτήρα χωρίς σαφή και προβλέψιμη νόμιμη βάση (ΕΔΔΑ, *Boychen κατά Βουλγαρίας*, 27.1.2011, παρ. 48-53) και η παράλειψη υιοθέτησης κατάλληλων μέτρων εναντίον ακραίων ομάδων οι οποίες προχωρούν σε μισαλλόδοξες ενέργειες που στοχεύουν μέλη άλλης θρησκευτικής κοινότητας. Διακριτική μεταχείριση, σε συνδυασμό με την άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας, συνιστά και η ανεπίσημη υποστήριξη πράξεων μίσους ή βίας από πλευράς των εθνικών αρχών, και μάλιστα εκείνων που έχουν αναλάβει τη διερεύνηση των ανωτέρω πράξεων (ΕΔΔΑ, *97 members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 Others κατά Γερμανίας*, 03.05.2007, παρ. 133-134). Στο πλαίσιο αυτό, οι αρχές οφείλουν να διασφαλίσουν ότι τα δικαιώματα των πιστών που ασκούν τη θρησκευτική τους ελευθερία θα προστατεύονται εξίσου με τα δικαιώματα εκείνων που διαδηλώνουν, και μάλιστα προχωρούν σε βίαιες ενέργειες, εναντίων των πρώτων. (ΕΔΔΑ, *Karaahmed κατά Βουλγαρίας*, 24.2.2015, παρ. 92-96,105)

Τέλος, σημειώνεται ότι ορισμένες όψεις της θρησκευτικής ελευθερίας προστατεύονται και από άλλα άρθρα της ΕΣΔΑ, όπως ιδίως, τα άρθρα 11 (ελευθερία της συνένωσης), 10 (ελευθερία της έκφρασης), 2 του ΠΠΠ (δικαίωμα στην εκπαίδευση), 8 (δικαίωμα στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής), 6 (δικαίωμα σε πρόσβαση στο δικαστήριο) 5 (δικαίωμα στη προσωπική ελευθερία και ασφάλεια), 1 του ΠΠΠ (προστασία της ιδιοκτησίας) και φυσικά το άρθρο 14 (απαγόρευση των διακρίσεων σε σχέση με τα δικαιώματα που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ).

II. ΟΙ ΑΔ ΗΟΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Ο ποινικός κολασμός του προσηλυτισμού

Η συμφωνία με την ΕΣΔΑ της ελληνικής νομοθεσίας και πρακτικής σχετικά με τον ποινικό κολασμό του προσηλυτισμού¹³⁸ αποτέλεσε αντικείμενο της υπόθεσης *Κοκκινάκης* (ΕΔΔΑ, *Κοκκινάκης κατά Ελλάδος*, 25.5.1993)¹³⁹ στην οποία το Δικαστήριο εξέτασε εάν η ποινική ρύθμιση για τον προσηλυτισμό πληρούσε την προϋπόθεση της «πρόβλεψης από τον νόμο». Ο προσφεύγων και η σύζυγός του, Μάρτυρες του Ιεχωβά¹⁴⁰, επισκέφθηκαν την οικία Χριστιανικής Ορθοδόξου, συζύγου ιεροψάλτη, και προσπάθησαν με επίμονο, και μάλλον παραπλανητικό τρόπο να την πείσουν να μεταβάλει τη θρησκευτική της συνείδησης. Στη συνέχεια, ο προσφεύγων καταδικάστηκε από τα ελληνικά δικαστήρια κατ' εφαρμογή του άρθρου 4 του α.ν. 1363/1938.

Το ΕΔΔΑ διέκρινε μεταξύ «χριστιανικής μαρτυρίας», καθόλα επιτρεπτής και συνυφασμένης με τη θρησκευτική πίστη και διδασκαλία, και «καταχρηστικού προσηλυτισμού», ο οποίος δεν σέβεται το δικαίωμα στο σεβασμό της θρησκείας και των πεποιθήσεων τρίτων. Τα βασικά ερωτήματα που έθεσε το Δικαστήριο ήταν τα εξής: (α) εάν το ανωτέρω άρθρο που ποινικοποιεί τον προσηλυτισμό είναι, αυτό καθ'αυτό, σύμφωνο προς την ΕΣΔΑ και (β) εάν ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκε η ανωτέρω διάταξη στη συγκεκριμένη περίπτωση συνιστούσε παραβίαση της Σύμβασης.

Στο πρώτο ερώτημα το Δικαστήριο έδωσε καταφατική απάντηση. Ειδικότερα, εξετάζοντας κατά πόσον η καταδίκη του προσφεύγοντα προβλεπόταν από νόμο, υπό

¹³⁸ *Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ.*, Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.441-444.

¹³⁹ Για την απόφαση *Κοκκινάκης* βλ. *Ανδρουλάκης Ν.*, Το αξιόποινο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητά του, ΝοΒ 34, σσ. 1031-1032, *Κτιστάκης Γ.*, Η ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας, στο: *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική & ΚΕΜΟ, Αθήνα 1999, σ.230-232., *Λοβέρδος Α.*, Προσηλυτισμός, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1986, *Μυλωνάς Ι.*, Η απόφαση *Κοκκινάκης*. Σχόλια και μετάφραση, Υπεράσπιση 1994, σσ.157-194, *Φιλίππου Δ.*, Οι συνταγματικοί περιορισμοί της θρησκευτικής ελευθερίας και το έγκλημα του προσηλυτισμού (με αφορμή την απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επί της υπόθεσης *Κοκκινάκης*, Χριστιανός 33 (1994), σσ. 6-38, *Φίλου – Πατσαντάρα Α.*, Το αδίκημα του προσηλυτισμού στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΤοΣ 19 (1993), σσ. 821-833.

¹⁴⁰ *Κονιδάρης Ι.*, Θεωρία και Νομολογία για τους Μάρτυρες του Ιεχωβά, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1991.

την έννοια του άρθρου 9 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, το Δικαστήριο σημείωσε ότι οι ποινικές διατάξεις που αφορούν τον προσηλυτισμό, όπως άλλωστε το κείμενο των νομοθετικών διατάξεων εν γένει, δεν μπορούν να είναι πάντοτε απολύτως σαφείς. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι, στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης, υπάρχει εκτενής και σταθερή νομολογία των εθνικών δικαστηρίων που συμπληρώνει το γράμμα του νόμου και η οποία έχει δημοσιευθεί και είναι προσιτή σε όλους τους ενδιαφερόμενους. Έτσι ο προσφεύγων είχε τη δυνατότητα να προσαρμόσει τη συμπεριφορά του σε αυτήν. Εξάλλου, το Δικαστήριο απέρριψε τον ισχυρισμό περί αντισυνταγματικότητας της ανωτέρω διάταξης παραπέμποντας, όπως πράττει συνήθως σε ανάλογες περιπτώσεις, στην αντίθετη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων. Συνεπώς, ο επίδικος περιορισμός «προβλεπόταν από νόμο» υπό την έννοια της Σύμβασης. Με το ίδιο σκεπτικό, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η ρύθμιση του α.ν.1363/1938 είναι σύμφωνη προς το άρθρο 7 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, που καθιερώνει την αρχή της νομιμότητας των εγκλημάτων και των ποινών. Περαιτέρω, κατά το πρώτο στάδιο του ελέγχου *αναγκαιότητας σε μια δημοκρατική κοινωνία* του επίμαχου μέτρου, το Δικαστήριο τόνισε ότι η ελληνική νομοθεσία, κατά το μέτρο που αποβλέπει στην τιμώρηση του αθέμιτου προσηλυτισμού, ο οποίος αποτελεί παραμόρφωση της γνήσιας χριστιανικής μαρτυρίας, δεν είναι αντίθετη, ως τέτοια, προς το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ.

Περνώντας στην εξέταση του δεύτερου ερωτήματος, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι τα ελληνικά δικαστήρια δεν αιτιολόγησαν επαρκώς την άποψή τους ότι ο προσφεύγων προσπάθησε να πείσει τον πλησίον του να μεταβάλει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις χρησιμοποιώντας αθέμιτα μέσα. Αρκέστηκαν δηλαδή να επαναλάβουν τη διατύπωση του νόμου χωρίς να εξηγήσουν για ποιους λόγους η καταδίκη του προσφεύγοντα ήταν αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία, με αποτέλεσμα να σημειωθεί παραβίαση της ΕΣΔΑ.

Η θέση του Δικαστηρίου παρέμεινε αμετάβλητη πέντε χρόνια αργότερα, στην υπόθεση Λαρίσης (ΕΔΔΑ, *Λαρίσης και λοιποί κατά Ελλάδα*, 24.2.1998)¹⁴¹. Οι προσφεύγοντες, αξιωματικοί της Πολεμικής Αεροπορίας, καταδικάστηκαν από το

¹⁴¹ *Νάσκου – Περράκη Π.*, Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σχετικά με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας την Ελλάδα, ΕΕΕυρΔ 4 (1999), σ. 285 επ. *Gonzalez G.*, Nouvel éclairage européen sur le prosélytisme ou petite leçon de savoir – vivre sous l' uniforme. Observations a l' affaire Larissis et autres c. Grèce, 24 fevrier 1998, RTDH 1999, p. 119.

Αναθεωρητικό Δικαστήριο Αθηνών εξαιτίας της προσπάθειάς τους να προσηλυτίσουν στη διδασκαλία της *Πεντηκοστιανής Εκκλησίας* τόσο σημερινές που υπηρετούσαν στη μονάδα τους όσο και πολίτες. Το Δικαστήριο θεώρησε δικαιολογημένη τη λήψη μέτρων από τις αρχές, προκειμένου να προστατεύσουν τους σημερινές από την πίεση που τους ασκούσαν οι ανώτεροί τους στην προσπάθειά τους να διαδώσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Εξάλλου, τα μέτρα αυτά δεν ήταν ιδιαίτερα αυστηρά και είχαν προληπτικό περισσότερο παρά κατασταλτικό χαρακτήρα.

Αντίθετα, το Δικαστήριο δεν διαπίστωσε την άσκηση παρόμοιων πιέσεων από τους προσφεύγοντες προς τους πολίτες, οι οποίοι δεν εξαναγκάστηκαν να ακούσουν τα κηρύγματά τους ούτε βρίσκονταν σε μια πνευματική ή ψυχολογική κατάσταση που να δικαιολογεί τη λήψη ιδιαίτερων προστατευτικών μέτρων κατά του «*ιεραποστολικού ζήλου*» των προσφευγόντων. Ως προς το σημείο αυτό, η καταδίκη των προσφευγόντων ήταν αντίθετη προς τη Σύμβαση.

Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η σκέψη του Δικαστηρίου σύμφωνα με την οποία κανένα στοιχείο δεν προσκομίστηκε που να αποδεικνύει ότι ένας αξιωματικός των ενόπλων δυνάμεων που θα προσπαθούσε να προσηλυτίσει τους κατωτέρους τους στην Ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία θα έχαιρε άλλης μεταχείρισης. Κρίθηκε έτσι αβάσιμος ο ισχυρισμός παραβίασης της θρησκευτικής ελευθερίας σε συνδυασμό με την απαγόρευση των διακρίσεων (άρθρο 9 σε συνδυασμό με το άρθρο 14).

Έτσι, η ελληνική νομοθεσία περί ποινικοποίησης του προσηλυτισμού κρίθηκε ότι είναι σύμφωνη προς το Σύνταγμα, ότι επιδιώκει θεμιτό σκοπό, είναι επαρκώς σαφής, έτσι όπως ερμηνεύεται από την πάγια νομολογία των εθνικών δικαστηρίων, δεν παραβιάζει την αρχή της νομιμότητας των εγκλημάτων και των ποινών, αλλά ούτε και την αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων. Είναι δε σύμφωνη προς το γράμμα και το πνεύμα του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ εφόσον και καθόσον περιορίζεται στην καταστολή του αθέμιτου προσηλυτισμού. Σε κάθε περίπτωση όμως, η εφαρμογή της από τα ποινικά δικαστήρια πρέπει να είναι πλήρως αιτιολογημένη, έτσι ώστε να διασφαλίζεται ότι θα τιμωρείται αποκλειστικά και μόνο η καταχρηστική προσπάθεια μεταβολής των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η έντονη υποχρέωση αυτή της *πλήρους*

αιτιολογίας, πάντως, περιορίζει σε σημαντικό βαθμό τη δυνατότητα σύμφωνης με την ΕΣΔΑ τιμώρησης του προσηλυτισμού¹⁴².

Η νομολογία *Κοκκινάκης* οδήγησε σε ταχεία μεταβολή της ελληνικής νομολογίας και πρακτικής, οι οποίες εναρμονίσθηκαν με τους ευρωπαϊκούς κανόνες¹⁴³. Όπως ενημερώθηκε η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, κατά τον έλεγχο της εκτέλεσης της απόφασης *Κοκκινάκης*¹⁴⁴, το κείμενο της τελευταίας εστάλη, με εγκύκλιο του Υπουργείου Δικαιοσύνης, στον Πρόεδρο και τον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου και στους Προέδρους και Εισαγγελείς Εφετών και Πρωτοδικών. Στη συνέχεια της κοινοποίησης αυτής, οι εισαγγελείς και τα δικαστικά συμβούλια προσάρμοσαν την ερμηνεία της εθνικής νομοθεσίας στις απαιτήσεις της απόφασης του Στρασβούργου, με αποτέλεσμα καμία καταδίκη για προσηλυτισμό να μην έχει απαγγελθεί σε υποθέσεις ανάλογες με την υπόθεση *Κοκκινάκης*. Η Επιτροπή συμφώνησε με την άποψη της Ελληνικής Κυβέρνησης ότι, δεδομένου του άμεσου αποτελέσματος που δόθηκε στην απόφαση του Δικαστηρίου, δεν υπάρχει πλέον κίνδυνος επανάληψης της διαπιστωθείσας παραβίασης¹⁴⁵.

2. Η απαίτηση προηγούμενης άδειας για την ίδρυση ευκτήριων οίκων και ναών

Η απαίτηση προηγούμενης άδειας της διοίκησης για την ίδρυση και λειτουργία ευκτήριων οίκων και ναών, όπως προβλεπόταν από την ελληνική νομοθεσία¹⁴⁶ απασχόλησε το Δικαστήριο στην υπόθεση *Μανουσάκης* (ΕΔΔΑ, *Μανουσάκης και*

¹⁴² Σημειώνεται ότι η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου έχει προτείνει την κατάργηση των νομοθετικών διατάξεων περί προσηλυτισμού στις από 1.3.2001 «Προτάσεις για θέματα θρησκευτικής ελευθερίας (ιδίως ζητήματα συμμόρφωσης με τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου)». Βλ. *Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Έκθεση 2001, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, Ιανουάριος 2002, σ. 95-104

¹⁴³ *Μυλωνάς Ι.*, Μετάφραση και Σχολιασμός της ΕΔΔΑ υπόθ. *Κοκκινάκης κατά Ελλάδος*, «Υπεράσπιση», Αθήνα 1994, σ. 1., 158-194, *Κονιδάρης Ι.*, Σημείωση (στην *Κοκκινάκη*), NoB 42 (1994), σσ.538-539., *Κτιστάκης Γ.*, Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004., *Φιλίππου Δ.*, Οι συνταγματικοί περιορισμοί της θρησκευτικής ελευθερίας και το έγκλημα του προσηλυτισμού (με αφορμή την απόφαση του ΕΔΔΑ επί της υπόθεσης *Κοκκινάκης*), «Χριστιανός» 33 (1994), σσ. 6-38, *Valticos N.*, La premier arrêt de la Cour européenne des droits de l' homme en matière de liberté de religion. L'affaire Kokkinakis c. Grèce, στο: Τιμή Γεωργίου Βλάχου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα - Bruylat, Αθήνα 1995, p. 551 -567.

¹⁴⁴ *Σανσονέτης Ν.*, «Η εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων από τη Διοίκηση, υπό το φως της νομολογίας του Στρασβούργου» στο: *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο Επικρατείας σε διαρκή διάλογο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2013, σσ.119-128.

¹⁴⁵ Απόφαση (97) 576 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης

¹⁴⁶ [α.ν. 1363/1938(ΦΕΚ Α'305) και εκτελεστικό β.δ 20.5/2.6.1939(ΦΕΚ Α' 220)]

λοιποί κατά Ελλάδα, 26.09.1996)¹⁴⁷. Οι προσφεύγοντες Μάρτυρες του Ιεχωβά, είχαν καταδικασθεί από τα ποινικά δικαστήρια με την αιτιολογία ότι λειτουργούσαν ευκτήριο οίκο χωρίς να τους έχει χορηγηθεί η σχετική διοικητική άδεια, για την οποία είχαν ήδη υποβάλει αίτηση στην αρμόδια αρχή¹⁴⁸.

Το Δικαστήριο απεφάνθη ότι η ισχύουσα νομοθεσία επιτρέπει μια ευρύτατη επέμβαση των πολιτικών, διοικητικών και εκκλησιαστικών αρχών στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας. Τούτο, όμως, δεν την καθιστά αυτή καθεαυτή αντίθετη προς τα Σύμβαση. Το Δικαστήριο πράγματι θεώρησε ότι το σύστημα της προηγούμενης άδειας δεν αντίκειται στην ΕΣΔΑ εάν και εφόσον η Διοίκηση περιορίζεται στο να ελέγξει εάν τηρούνται οι τυπικές προϋποθέσεις που ορίζει ο νόμος. Όμως παρατήρησε ότι η Διοίκηση τείνει να αξιοποιεί την κείμενη νομοθεσία για να επιβάλει υπέρμετρους ή και απαγορευτικούς περιορισμούς στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας από ορισμένα μη – ορθόδοξα θρησκευτικά κινήματα, όπως οι Μάρτυρες του Ιεχωβά. Επιπρόσθετα, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η Διοίκηση καθυστέρησε επί μακρό χρονικό διάστημα να εκδώσει την απόφασή της, χωρίς να υπάρχουν αποτελεσματικά ένδικα μέσα στη διάθεση των προσφευγόντων κατά της άρνησης της Διοίκησης να απαντήσει στην αίτησή τους. Υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες, η καταδίκη των προσφευγόντων λόγω μη εκπλήρωσης μιας τυπικής προϋπόθεσης που έθετε ο νόμος (δηλαδή τη χορήγηση προηγούμενης άδειας) ήταν δυσανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό¹⁴⁹.

Ανάλογη, αν και με κάποιες διαφοροποιήσεις, ήταν και η υπόθεση Πεντίδης κ.ά. (ΕΔΔΑ, Πεντίδης και λοιποί κατά Ελλάδας, 19.3.1997)¹⁵⁰. Στην προκείμενη περίπτωση οι προσφεύγοντες δεν είχαν επιβάλει αίτηση χορηγήσεως άδειας λειτουργίας του ευκτήριου οίκου), επί της ουσίας της οποίας όμως το Δικαστήριο τελικά δεν αποφάνθηκε αφού, κατά το στάδιο της εκκρεμοδικίας, χορηγήθηκε τελικά η επίδικη άδεια ιδρύσεως και λειτουργίας ευκτήριου οίκου και έτσι η υπόθεση

¹⁴⁷ Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.444-446.

¹⁴⁸ Σαρμάς Ι., Η ελευθερία ιδρύσεως ναών και ευκτήριων οίκων, στον τόμο Κ. Μπέης (επιμ.), Η θρησκευτική ελευθερία, εκδ. Ευνομία Verlag, Αθήνα 1997, σσ. 339-354.

¹⁴⁹ Φραγκάκης Ν., Σχόλιο επί της αποφάσεως του ΕΔΔΑ «Μανουσάκης κατά Ελλάδος, ΠοινΧρον 1997, σ.916 επ.

¹⁵⁰ Καστανάς Η./Κτιστάκης Γ., Επισκόπηση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του ανθρώπου (1997-1998), Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου & Κέντρο Δικανικών Μελετών, εκδ. Αντ. Ν. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σσ.118-120.

διεγράφη από το ποινικό του Δικαστηρίου. Ακόμη μια υπόθεση, (ΕΔΔΑ, *Τσαβαχίδης κατά Ελλάδας*, 29.1.1999), είχε ως αφετηρία καταδίκη για παράνομη λειτουργία ευκτήριου οίκου από Μάρτυρα του Ιεχωβά. Η Επιτροπή είχε διαπιστώσει παραβίαση του άρθρου 8, επειδή προέκυψε ότι όργανα της Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών είχαν συλλέξει πληροφορίες για τη δράση του προσφεύγοντα. Το Δικαστήριο δεν ασχολήθηκε με την ουσία της υπόθεσης, η οποία έκλεισε με φιλικό διακανονισμό.

Η θεμελίωση όμως της άρνησης χορήγησης άδειας σε αυστηρά χωροταξικά κριτήρια δεν οδηγεί σε παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας. Στην υπόθεση Βέργος, ο προσφεύγων, μέλος της θρησκευτικής κοινότητας των «*Αληθών Ορθοδόξων Χριστιανών*» («Παλαιοημερολογίτες»), κατέθεσε αίτηση για άδεια ανεγέρσεως ευκτήριου οίκου επί οικοπέδου ιδιοκτησίας του, η οποία απορρίφθηκε με το αιτιολογικό ότι η ανέγερση παρόμοιου κτιρίου δημόσιας ωφέλειας απαγορευόταν σε περιοχές για τις οποίες το χωροταξικό σχέδιο δεν προέβλεπε παρόμοια χρήση. Το Δικαστήριο παρατήρησε, καταρχάς, ότι η συγκεκριμένη υπόθεση δεν συνδεόταν με τη διοικητική πρακτική (την οποία είχε διαπιστώσει στις προαναφερθείσες υποθέσεις) περιορισμού των δραστηριοτήτων των μη ορθοδόξων δογμάτων, αλλά αφορούσε τη συμφωνία με το άρθρο 9 των κοινού δικαίου διατάξεων περί των προϋποθέσεων τροποποιήσεως του χωροταξικού σχεδίου, οι οποίες ήταν *prima facie* ουδέτερες ως προς την άσκηση της ελευθερίας της λατρείας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η παρέκκλιση από τις εν λόγω γενικές διατάξεις δεν ήταν απαραίτητη, αφού το δημόσιο συμφέρον ορθολογικής χωροταξίας δεν δύναται να υποσκελισθεί από τις ανάγκες λατρείας ενός και μόνου οπαδού των «*Αληθών Ορθοδόξων Χριστιανών*», ενώ υπήρχε σε γειτονική πόλη ένας ευκτήριος οίκος ο οποίος καλύπτει τις ανάγκες αυτής της θρησκευτικής κοινότητας στην περιοχή» (ΕΔΔΑ, *Βέργος κατά Ελλάδας*, 24.6.2004, παρ. 38-41)

Το συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι τα κράτη διατηρούν ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης ως προς τις παρεκκλίσεις από τη γενική και θρησκευτικά ουδέτερη νομοθεσία, το οποίο εκμηδενίζεται όταν διαπιστώνεται διοικητική πρακτική περιορισμού των δικαιωμάτων των μελών θρησκευτικών κοινοτήτων.

Αξίζει να αναφερθεί ότι, όπως και στις σχετικές με τον προσηλυτισμό υποθέσεις, οι αρμόδιες ελληνικές αρχές έσπευσαν να εναρμονίσουν την πρακτική τους με τις επιταγές της ΕΣΔΑ, έτσι όπως αυτές προσδιορίστηκαν από το Δικαστήριο. Όπως

ενημερώθηκε η Επιτροπή των Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης κατά τον έλεγχο της εκτέλεσης από την Ελλάδα της απόφασης Μανουσάκης, η διοίκηση χορήγησε, με μια μόνον εξαίρεση και για διαδικαστικούς λόγους άδεια ίδρυσης ευκτηρίων οίκων, ελέγχοντας πλέον αποκλειστικά και μόνο τη συνδρομή των τυπικών προϋποθέσεων. Η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου ερμήνευσε την ισχύουσα νομοθεσία κατά τρόπο σύμφωνο προς το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ, με ρητή αναφορά στη νομολογία του Δικαστηρίου (ΑΠ Ολ. 20/2001)¹⁵¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι το Δ' Τμήμα του ΣτΕ προχώρησε πέραν της νομολογίας του ΕΔΔΑ, θεωρώντας αντισυνταγματική την ίδια την απαίτηση προηγούμενης διοικητικής άδειας (ΣτΕ 2188/2010 Τμ. Δ')¹⁵². Η Ολομέλεια, όμως, του ΣτΕ έκρινε ότι η ανωτέρω προϋπόθεση δεν αντίκειται στο Σύνταγμα, αρκεί, όμως, η εν λόγω άδεια να χορηγείται από όργανο της Διοικήσεως κατά δεσμία αρμοδιότητα, αφού διαπιστωθεί, επί τη βάσει αντικειμενικών στοιχείων, ότι οι ενδιαφερόμενοι τελούν θρησκευτική λατρεία υπό τους όρους του Συντάγματος (ΣτΕ Ολ. 4202/2012)¹⁵³.

Σοβαρή επέμβαση στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας είναι η απαγόρευση, και μάλιστα με τροποποίηση του Συντάγματος που υιοθετήθηκε με δημοψήφισμα, της κατασκευής μιναρέδων. Συναφείς προσφυγές κατά της Ελβετίας κρίθηκαν από το ΕΔΔΑ απαράδεκτες, επειδή οι προσφεύγοντες, οι οποίοι δεν είχαν υποβάλει ούτε σκόπευαν να υποβάλουν σχετική αίτηση, δεν μπορούσαν να θεωρηθούν εν προκειμένω «θύματα» παραβίασης της ΕΣΔΑ. Πέραν δε αυτού τα εθνικά δικαστήρια μπορούσαν να εξετάσουν *in concreto* τη συμφωνία με την ΕΣΔΑ λίγες μόλις ημέρες μετά την υιοθέτηση της συνταγματικής τροποποίησης. Το Δικαστήριο, πάντως, κατέστησε σαφές ότι δεν είναι διατεθειμένο να επιτρέψει μια *action popularis* σε θέματα θρησκευτικής ελευθερίας, ακόμα και όταν πρόκειται για θέματα γενικότερης σημασίας και φλέγουσας επικαιρότητας.

¹⁵¹ Κτιστάκης Γ., Σχόλιο επί της 20/2001, Νομοκανονικά 1/2002, σ. 127 επ., Ζωγράφος Γ., Παρατηρήσεις επί της ΑΠ (Ολ) 20/2001, ΠοινΔικ 4/2002, σ. 364 επ.

¹⁵² Καϊδατζής Α., Σχόλιο επί της ΣτΕ 2188/2010. Το καθεστώς ανέγερσης ναών και ευκτηρίων οίκων μεταξύ δικαστικού ελέγχου και νομοθετικής πολιτικής, ΕφημΔΔ 6/2010, σ. 768 επ., Καϊδατζής Α., Σχόλιο επί της 2188/2010, www.constitutionalism.gr (ανάρτηση 25.11.2010).

¹⁵³ Καϊδατζής Α., Παρατηρήσεις επί της ΣτΕ (Ολ) 4202/2012, Αρμ 2013, σ. 812 επ., Καστανάς Η., Παρατηρήσεις επί της ΣτΕ (Ολ) 4202/2012, ΘΠΔΔ 12/2012, σ. 1110 επ., Κονιδάρης Ι., Σχόλιο επί της ΣτΕ (Ολ) 4202/2012, Νομοκανονικά 1/2013, σ. 144 επ.

3. Η αναγραφή του θρησκευματος σε δημόσια έγγραφα

Η υποχρεωτική ή προαιρετική αναγραφή του θρησκευματος σε δημόσια έγγραφα όπως οι αστυνομικές ταυτότητες συνδέεται άμεσα με την αρνητική όψη της θρησκευτικής ελευθερίας, το δικαίωμα, δηλαδή, να μην υποχρεώνεται κανείς να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή να ενεργεί κατά τρόπο που να οδηγεί στην εξαγωγή συμπερασμάτων περί του εάν ένα άτομο έχει, ή δεν έχει, κάποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις (ΕΔΔΑ, *Σοφιανόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδα*, 12.12.2002)¹⁵⁴.

Η ταυτότητα, ως επίσημο κρατικό έγγραφο, τονίζει το Δικαστήριο, δεν συνιστά μέσο άσκησης ή εκδήλωσης της θρησκευτικής ελευθερίας. Επιτρέπει την *ταυτοποίηση του κατόχου* ως προς τις σχέσεις του με το Κράτος, στις οποίες όμως δεν μπορούν να υπεισέλθουν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις. Πέραν αυτού, η αναγραφή του θρησκευματος μπορεί να εκθέσει τους κατόχους της ταυτότητας σε διακριτική μεταχείριση, σε ό,τι αφορά τόσο τις κρατικές αρχές όσο και τις επαγγελματικές τους σχέσεις. Άλλωστε, η ίδια η διαδικασία της εγγραφής των θρησκευτικών πεποιθήσεων μπορεί να οδηγήσει σε μια απαγορευμένη ερμηνεία ή εκτίμηση και αξιολόγηση από τις κρατικές αρχές των ανωτέρω πεποιθήσεων.

Η προαιρετική αναγραφή του θρησκευματος έρχεται σε αντίθεση με την ίδια τη φύση της ταυτότητας ως κρατικού εγγράφου, τα στοιχεία του οποίου ορίζονται ομοιόμορφα από τις αρμόδιες αρχές και δεν μπορούν να διαφοροποιούνται κατά βούληση. Πέραν αυτού, εγγυήσεις που μπορεί να προβλέπει η εσωτερική νομοθεσία, όπως η δυνατότητα να μη συμπληρωθεί η σχετική εγγραφή ή να ζητήσει ο ενδιαφερόμενος την τροποποίησή της, δεν είναι επαρκείς κατά το Δικαστήριο, στο μέτρο που προϋποθέτουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, την εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων του κατόχου της ταυτότητας, κάτι το οποίο δεν συμβιβάζεται με την αρνητική πτυχή της θρησκευτικής ελευθερίας.

Παράλληλα, το ΕΔΔΑ επεσήμανε ότι το γεγονός ότι η ορθόδοξη πίστη είναι η επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα και το ότι οι επίσημες εκδηλώσεις

¹⁵⁴ Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.453-455, Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σσ.373-383.

περιλαμβάνουν ένα τμήμα θρησκευτικών τελετών δεν μπορεί να δικαιολογήσει την αναγραφή του θρησκευάτος στα δελτία ταυτότητας. Σκοπός του δελτίου ταυτότητας δεν είναι η ικανοποίηση του θρησκευτικού συναισθήματος του φορέα του ούτε η απεικόνιση της θρησκείας συγκεκριμένης κοινωνίας σε δεδομένη στιγμή.

Εκτός, όμως, από την αστυνομική ταυτότητα, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις μπορούν να αποκαλύπτονται και από άλλα δημόσια έγγραφα, όπως τα απολυτήρια σχολείου. Η εμφάνιση στα σχολικά απολυτήρια του βαθμού στο μάθημα «θρησκευτικών/ ηθικής» δεν παραβιάζει το άρθρο 14, σε συνδυασμό με το άρθρο 9, στο μέτρο που παρέχει μια «θρησκευτικά ουδέτερη» πληροφορία ότι ο μαθητής παρακολούθησε ένα μάθημα επιλογής¹⁵⁵. Η απουσία, όμως, βαθμού οφειλόμενη στο ότι δεν διοργανώθηκαν μαθήματα ηθικής στο συγκεκριμένο σχολείο, παρά το σχετικό αίτημα των γονέων, θα ερμηνευόταν γενικώς ως ένδειξη ότι ο μαθητής δεν παρακολούθησε το μάθημα των θρησκευτικών και κατά τεκμήριο τη διδασκαλία της πλέον διαδομένης στο καθ' ου κράτος Εκκλησίας, της Ρωμαιοκαθολικής, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται ως μη έχων θρησκευτικές πεποιθήσεις. Πρόκειται για ένα μήνυμα κάθε άλλο παρά ουδέτερο, με αποτέλεσμα να σημειώνεται διακριτική μεταχείριση των μη-πιστών που επιθυμούν να παρακολουθήσουν το μάθημα της ηθικής σε σχέση με όσους παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών και να παραβιάζεται το άρθρο 14, σε συνδυασμό με το άρθρο 9 (ΕΔΔΑ, *Grzelak κατά Πολωνίας*, 15.6.2010, παρ.97).

Πάντως, η κατά τα ανωτέρω *αρνητική θρησκευτική ελευθερία* δεν είναι απόλυτη, όπως έκρινε το Δικαστήριο σε υπόθεση η οποία αφορούσε την υποχρεωτική αναφορά σε φορολογική κάρτα/κάρτα μισθοδοσίας του γεγονότος ότι ο ενδιαφερόμενος δεν ανήκει σε θρησκευτική κοινότητα, η οποία μπορεί να εισπράττει θρησκευτικό φόρο, ούτως ώστε να μην γίνονται οι σχετικές κρατήσεις από τον εργοδότη. Τα βασικά στοιχεία που διαφοροποιούν την περίπτωση αυτή από τις υποθέσεις τις σχετικές με τις ταυτότητες είναι το εύρος της χρήσης της φορολογικής κάρτας και το περιορισμένο περιεχόμενο των πληροφοριών που *αποκαλύπτει*. Πράγματι, η εν λόγω κάρτα δεν χρησιμοποιούνταν στις διάφορες συναλλαγές των πολιτών, αλλά στις σχέσεις μεταξύ φορολογουμένου, εργοδότη και φορολογικών αρχών. Εξάλλου, με την ανωτέρω αναφορά, δεν δημοσιοποιούνταν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του ενδιαφερομένου, αλλά μόνο το γεγονός ότι ο τελευταίος δεν ανήκε σε μια από τις

¹⁵⁵ Κτιστάκης Γ., *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σσ.373-383.

θρησκευτικές κοινότητες που μπορούσαν να εισπράττουν θρησκευτικούς φόρους, προκειμένου, μάλιστα να απαλλαγεί από την καταβολή του φόρου.

Ακόμη, το Δικαστήριο δεν απέκλεισε να εγερθούν ζητήματα σε παρόμοιες περιπτώσεις τα οποία θα τα οδηγούσαν σε μια διαφορετική στάθμιση. Είναι τέλος αξιοσημείωτο ότι το ΕΔΔΑ αναγνώρισε ότι τα κράτη διατηρούν ένα σημαντικό περιθώριο εκτίμησης σε ό,τι αφορά τη χρηματοδότηση των εκκλησιών και των θρησκευτικών κοινοτήτων, ζήτημα για το οποίο δεν έχουν διαμορφωθεί κοινοί ευρωπαϊκοί κανόνες και η ρύθμισή του εξαρτάται από την ιστορία και τις παραδόσεις κάθε Κράτους. Στο πλαίσιο αυτό, η ελάχιστη συνεισφορά του προσφεύγοντος στο σύστημα είσπραξης θρησκευτικού φόρου από εκκλησία της οποίας τη διδασκαλία δεν συμμερίζεται, μέσω της απλής παροχής της πληροφορίας ότι δεν ανήκει σε αυτήν, δεν συνιστά δυσανάλογη παρέμβαση στη θρησκευτική ελευθερία (ΕΔΔΑ, *Wasmuth κατά Γερμανίας*, 17.2.2011, παρ. 58-64).

4. Διάκριση στην απόλαυση της κληρονομιάς

Το δικαίωμα των ανθρώπων που ανήκουν στη μειονότητα της Θράκης να υπάγονται στα κοινά δικαστήρια και τον Αστικό Κώδικα επιβεβαίωσε με πανηγυρικό τρόπο, και κυρίως ομόφωνα, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην υπόθεση *Molla Sali κατά Ελλάδας*, καταδικάζοντας την Ελλάδα για παραβίαση της αρχής της μη διάκρισης καθώς και προσβολή του δικαιώματος στην ιδιοκτησία¹⁵⁶.

Πρόκειται για την υπόθεση που προκάλεσε καταρχήν την εξαγγελία του πρωθυπουργού Αλέξη Τσίπρα από την Κομοτηνή για αλλαγή στη Sharia και στη συνέχεια την ψήφιση νομοθετικής ρύθμισης. Η προσφεύγουσα, Chatitze Molla Sali, είναι Ελληνίδα υπήκοος που γεννήθηκε το 1950 και ζει στην Κομοτηνή και μετά το θάνατο του συζύγου της κληρονόμησε ολόκληρη την περιουσία του, με βάση μία διαθήκη που συνέταξε εν πλήρει διαύγεια ο σύζυγός της. Τα ελληνικά δικαστήρια ωστόσο, έκριναν ότι η βούληση του αποθανόντος ήταν άνευ αντικειμένου, διότι το εφαρμοστέο στην υπόθεση δίκαιο ήταν το ισλαμικό κληρονομικό δίκαιο, το οποίο της στερούσε τα τρία τέταρτα της κληρονομιάς της. Η Chatitze Molla Sali, αναζητώντας

¹⁵⁶ ΕΔΔΑ, *Molla Sali κατά Ελλάδας*, 19.12.2018

δικαίωση, προσέφυγε στο Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Στρασβούργου. Στην προσφυγή της η θιγείσα κληρονόμος υποστήριξε πως στην περίπτωση της, υπήρξε παραβίαση του άρθρου 14 της Σύμβασης Προστασίας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για απαγόρευση των διακρίσεων, παραβίαση του δικαιώματος σε ακρόαση και του σχετικού άρθρου της Σύμβασης για την προστασία της ιδιοκτησίας.

Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η διαφορετική μεταχείριση που υπέστη η κα Molli Sali ως δικαιούχος διαθήκης που καταρτίστηκε βάσει του αστικού κώδικα από Έλληνα μουσουλμάνο διαθέτη, σε σύγκριση με δικαιούχο διαθήκης που καταρτίστηκε σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα από Έλληνα διαθέτη μη μουσουλμάνο δεν ήταν αντικειμενικά και εύλογα αιτιολογημένη.

Το ΕΔΔΑ τόνισε, μεταξύ άλλων, ότι η θρησκευτική ελευθερία δεν απαιτεί από τα συμβαλλόμενα κράτη να δημιουργήσουν ένα συγκεκριμένο νομικό πλαίσιο προκειμένου να παρασχεθεί στις θρησκευτικές κοινότητες ειδικό καθεστώς με συγκεκριμένα προνόμια. Εντούτοις, ένα κράτος που είχε δημιουργήσει ένα τέτοιο καθεστώς έπρεπε να εξασφαλίσει ότι τα κριτήρια που θεσπίστηκαν για το δικαίωμα της κοινότητας σε αυτό εφαρμόζονται με τρόπο που δεν περιλαμβάνει διακρίσεις.

Επιπλέον, η άρνηση στα μέλη μιας θρησκευτικής μειονότητας του δικαιώματος να επιλέξουν και να ωφεληθούν κατ' επιλογή από το κοινό δίκαιο δεν συνιστά μόνο διακριτική μεταχείριση, αλλά και παραβίαση ενός πρωταρχικής σημασίας δικαιώματος στον τομέα της προστασίας των μειονοτήτων, δηλαδή του δικαιώματος του ελεύθερου αυτοπροσδιορισμού.

Τέλος, το Δικαστήριο σημείωσε ότι η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα στην Ευρώπη η οποία, μέχρι την εποχή των αναφερόμενων γεγονότων, εφάρμοζε το νόμο της Σαρία σε ένα τμήμα των πολιτών της ενάντια στις επιθυμίες τους. Αυτό ήταν ιδιαίτερα προβληματικό στην προκειμένη περίπτωση, διότι η εφαρμογή του νόμου της Σαρία είχε οδηγήσει σε μια κατάσταση που ήταν επιζήμια για τα ατομικά δικαιώματα μιας χήρας που είχε κληρονομήσει την περιουσία του συζύγου της σύμφωνα με τους κανόνες του αστικού δικαίου, αλλά που βρέθηκε σε μία νομική κατάσταση η οποία ούτε η ίδια ούτε ο σύζυγός της επιθυμούσαν.

III. ΑΛΛΕΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΔΑ ΓΙΑ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

1. Θρησκευτική ελευθερία και εκπαίδευση

Η ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης ορίζεται ως «ελευθερία που κατοχυρώνει στο χώρο του σχολείου την πολλαπλότητα των εν ευρεία έννοια θρησκευτικών ιδεών, θεμελιώνοντας, ειδικότερα, συγκεκριμένες και διακεκριμένες αξιώσεις για αποχή των εκπαιδευτικών μηχανισμών του κράτους από κάθε προσπάθεια μονόπλευρης και δογματικής επιβολής μια συγκεκριμένης στάσης απέναντι στο θείο»¹⁵⁷. Το δικαίωμα αυτό της θρησκευτικής ελευθερίας στην εκπαίδευση είναι χρωματισμένο και εμπλουτισμένο, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, από τις διάφορες συνιστώσες της ελευθερίας της «πνευματικής κίνησης»¹⁵⁸.

Σύμφωνα και με το άρθρο 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ¹⁵⁹, οι γονείς έχουν δικαίωμα να μεριμνούν για την θρησκευτική εκπαίδευση των τέκνων τους. Έννομη συνέπεια του δικαιώματος αυτού αποτελεί η αξίωσή τους έναντι του κράτους να σεβαστεί τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις¹⁶⁰. Σύμφωνα με το Δικαστήριο του Στρασβούργου, το εκπαιδευτικό σύστημα έχει τόσο θετικές όσο και αρνητικές υποχρεώσεις και πρωτίστως τη δέσμευση να παρέχει πληροφορίες και γνώσεις με τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό και να αποφεύγει ιδεολογικούς δογματισμούς που θίγουν τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων. Οι γονείς δεν μπορούν να αξιώνουν από το κράτος να μην λαμβάνουν τα παιδιά τους τις αναγκαίες για την μόρφωσή τους γνώσεις, επειδή αυτές απηχούν συγκεκριμένες θρησκευτικές και φιλοσοφικές απόψεις που δεν τους είναι

¹⁵⁷ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία. Τρίτη έκδοση με ευρετήριο και σχολιασμό της ΣτΕ 3356/95, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998, σ. 213.

¹⁵⁸ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία. Τρίτη έκδοση με ευρετήριο και σχολιασμό της ΣτΕ 3356/95, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998, σ.227.

¹⁵⁹ «Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαιδεύσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις».

¹⁶⁰ Χλέπας Ν.Κ./ Δημητρόπουλος Π., Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1997, σ. 67 επ.

αρεστές¹⁶¹. Μπορούν όμως να θεμελιώσουν ένα δικαίωμα απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών το οποίο –σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά δεδομένα - ασκείται αυτοπροσώπως από τους μαθητές όταν πρόκειται για μαθητές λυκείου, με την συναίνεση γονέων και μαθητών όταν πρόκειται για το Γυμνάσιο και μόνο από τους γονείς όταν μιλάμε για μαθητές δημοτικού.

Το δικαίωμα των γονέων που κατοχυρώνεται στο δεύτερο εδάφιο του άρθρου 2 επεκτείνεται στο σύνολο του προγράμματος της δημόσιας εκπαίδευσης. Έτσι στις «ελληνικές» αποφάσεις Βαλσάμης και Ευστρατίου κρίθηκε ότι οι σχολικές παρελάσεις για σκοπό εθνικής επετείου εμπίπτουν στο πεδίο του άρθρου 2. Ειδικά ως προς την έκταση του δικαιώματος των γονέων προς σεβασμό των πεποιθήσεων τους στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά και τις μορφές που λαμβάνει η αξίωση για θρησκευτική ουδετερότητα, κρίνεται αναγκαία η επισκόπηση της νομολογίας του ΕΔΔΑ. Στην απόφαση *Folgero κατά Νορβηγίας* και ειδικότερα στην παρ. 84 (ΕΔΔΑ, *Folgero κατά Νορβηγίας*, 29.6.2007), το Δικαστήριο συμπύκνωσε όλη την προηγούμενη σχετική νομολογία του, αποτυπώνοντας την σε ορισμένες θεμελιώδεις αρχές. Μέσα από τις αρχές αυτές τονίζεται ότι οι δύο προτάσεις του άρθρου 2ΠΠΠ, πρέπει να ερμηνευτούν και να αναγνωστούν όχι μόνο υπό το φως η μια της άλλης (εσωτερικός σύνδεσμος) αλλά και υπό το φως των άρθρων 8,9 και 10 της ΕΣΔΑ.

Σύμφωνα με το Δικαστήριο το δεύτερο εδάφιο του άρθρου 2 δεν εμποδίζει τα κράτη να μεταδίδουν με τη διδασκαλία ή την εκπαίδευση, πληροφορίες ή γνώσεις που έχουν, ευθέως ή όχι, χαρακτήρα θρησκευτικό ή φιλοσοφικό. Δεν εξουσιοδοτεί επίσης τους γονείς να αντιτίθενται στην ένταξη παρόμοιας διδασκαλίας ή εκπαίδευσης στο σχολικό πρόγραμμα, ούτε και να απαιτούν από το κράτος να παρέχει μία συγκεκριμένη μορφή διδασκαλίας (ΕΕΔΑ, *Angelini κατά Σουηδίας*, 3.12.1986). Δεν παρέχεται δηλαδή «ένα οιονεί παροχικό δικαίωμα των γονέων έναντι του Κράτους για προσαρμογή της εκπαιδευτικής του πολιτικής και του περιεχομένου των επιμέρους μαθημάτων στις απόψεις τους –ακόμα κι αν η θρησκευτική κοινότητα, στην οποία ανήκουν είναι η μεγαλύτερη στη χώρα και οι απόψεις τους άξιες

¹⁶¹ Καλαμπάκου Ε., Η θρησκευτική ουδετερότητα ως εγγύηση του πλουραλισμού στην δημόσια εκπαίδευση: Η μάχη των συμβόλων στην νομολογία του ΕΔΔΑ, (υπό δημοσίευση στο περιοδικό Δικαιώματα του Ανθρώπου, ΔτΑ.

σεβασμού σε μία δημοκρατική κοινωνία¹⁶². Τα κράτη έχουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης για το σχεδιασμό και την εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος, διαφορετικά κάθε καθιερωμένη διδασκαλία θα διέτρεχε τον κίνδυνο να μείνει ανεφάρμοστη. Επίσης σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, προκύπτει ότι η Σύμβαση δεν εμποδίζει τα κράτη στην υιοθέτηση μίας επίσημης ή κρατικής θρησκείας, όπως και δεν τα εμποδίζει στην κανονιστική τους ρύθμιση να δίνουν σε αυτή μία δεσπόζουσα θέση και μία κυρίαρχη προτεραιότητα εντός του σχολικού περιβάλλοντος (ΕΔΔΑ, *Lautsi κατά Ιταλίας*, 18.3.2011, παρ.71). Το Δικαστήριο οφείλει καταρχήν να σεβασθεί τις παραπάνω κρατικές επιλογές. Ωστόσο οι επιλογές αυτές δεν θα πρέπει να έχουν ως συνέπεια κάποιο είδος κατήχησης. Αυτό είναι το όριο που θέτει επιτακτικά η νομολογία του ΕΔΔΑ. Επίσης το περιθώριο εκτίμησης που δίνεται στα κράτη συνοδεύεται από ένα ευρωπαϊκό έλεγχο και η αποστολή του Δικαστηρίου συνίσταται εν προκειμένω στη διασφάλιση της μη υπέρβασης του ορίου.

Με βάση τις αρχές του Τολέδο¹⁶³, όταν τα υποχρεωτικά μαθήματα που αφορούν την διδασκαλία σχετικά με τις θρησκείες είναι επαρκώς ουδέτερα και αντικειμενικά, η υποχρεωτική συμμετοχή των μαθητών καθεαυτή δεν παραβιάζει την ελευθερία της θρησκείας και των πεποιθήσεων. Όταν δεν ισχύει αυτή η προϋπόθεση, τότε η εξαίρεση μπορεί να αποτελεί μια ικανοποιητική λύση υπό την επιφύλαξη ότι σε αυτή την περίπτωση ο μαθητής δεν πρέπει να στιγματιστεί και να περιθωριοποιηθεί με την πρόβλεψη εναλλακτικών δυνατοτήτων μάθησης και εφόσον εξασφαλιστεί η αποφυγή δημοσιοποίησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων μαθητών και γονέων.

Ειδικά για το μάθημα των θρησκευτικών, το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει ότι το κράτος έχει ένα ευρύ περιθώριο διακριτικής ευχέρειας στο να επιλέξει μέσω της εκπαίδευσης ακόμα και την προώθηση ενός συγκεκριμένου θρησκευτικού δόγματος, λόγω της θέσης που κατέχει στην εθνική ιστορία και παράδοση μιας χώρας, αρκεί να παρέχονται δυνατότητες εναλλακτικών λύσεων (προαιρετικό μάθημα, εξαίρεση από την παρακολούθηση) για όσους μαθητές το επιθυμούν, χωρίς μάλιστα να

¹⁶² Χλέπας Ν.Κ./ Δημητρόπουλος Π., Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1997, σσ.76-77.

¹⁶³ Μαγγιώρου Ν. Η ευρωπαϊκή θρησκευτική εκπαίδευση υπό το πρίσμα της απόφασης *Folgerø* και των Κατευθυντήριων Αρχών του Τολέδο, στο Αγωγή Αγάπης και Ελευθερίας, Τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Χρήστο Κ. Βασιλόπουλο, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2012, σ.209 επ.

υποχρεούνται να αποκαλύψουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις¹⁶⁴. Όλα βέβαια αυτά, κρίνονται υπό τις ειδικότερες νομικές και κοινωνικές συνθήκες της κάθε περίπτωσης, καθώς από την νομολογία του ΕΔΔΑ δεν προκύπτουν ενιαία κριτήρια γενικής εφαρμογής. Το κράτος οφείλει λοιπόν να απέχει από κατηχητικούς επηρεασμούς και ταυτόχρονα οφείλει να εφαρμόζει τις αρχές της αντικειμενικής, κριτικής και πολυφωνικής μετάδοσης των γνώσεων και πληροφοριών που σχετίζονται με τη διαμόρφωση των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων των παιδιών.

Είναι χαρακτηριστική η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου πάνω σε θέματα που δεν αφορούν άμεσα την θρησκευτική εκπαίδευση, αλλά συνδέονται με θρησκευτικές πρακτικές εντός του εκπαιδευτικού χώρου όπως είναι η περίπτωση της μαντίλας¹⁶⁵. Στο παράδειγμα αυτό, το Δικαστήριο προσάρμοξε τη στάση του απέναντι στην χρήση της μαντίλας, ανάλογα με το αν την φέρουν καθηγητές ή μαθητές, την εκπαιδευτική βαθμίδα στην οποία μετέχει αυτή που φέρει μαντίλα (ανώτατη εκπαίδευση, υποχρεωτική εκπαίδευση) και τον ιδιαίτερο συμβολισμό και τις θρησκευτικές και κοινωνικές συμπαράδηλώσεις που αυτή έχει σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα (Τουρκία¹⁶⁶, Γαλλία)¹⁶⁷. Την διασφάλιση της αρχής της θρησκευτικής ουδετερότητας του σχολείου αντιμετώπισε το ΕΔΔΑ με την υπόθεση *Dahlab*. Η υπόθεση αυτή αφορούσε την απαγόρευση σε δασκάλα, στην Ελβετία, να φέρει ισλαμική μαντίλα στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής της δραστηριότητας, απαγόρευση η οποία θεμελιωνόταν στην αναγκαιότητα να προφυλαχτούν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των μαθητών και των γονέων τους και να εφαρμοσθεί η αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας του σχολείου, η οποία κατοχυρώνονταν στο εσωτερικό δίκαιο. Το Δικαστήριο εκτίμησε ότι το κράτος έδρασε εντός του περιθωρίου εκτίμησής του και ότι ορθώς στάθμισε τα διακυβεύόμενα συμφέροντα,

¹⁶⁴ Βλ. γενικότερα Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2004, σσ.195-232., Μαντζούφας Π., Η θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση στην Μεσογειακή Ευρώπη., www.constitutionalism.gr, Αθήνα 2016, Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2004, Καστανάς Η., Άρθρο 9-Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας σε Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεία κατ'άρθρον (επιμ. Λ.Σισιλιάνος), Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, Χρυσόγονος Κ., Ατομικά και Κοινωνικά δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006, σ. 275 επ.

¹⁶⁵ Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιολογική προσέγγιση, περιοδικό Θεωρία και πράξη διοικητικού δικαίου, 7/2009, σ. 798 επ.]

¹⁶⁶ ΕΔΔΑ, *Leyla Sahin κατά Τουρκίας*, 10.11.2005.

¹⁶⁷ Τράντα Α., Η ισλαμική μαντίλα, ΔτΑ, 30/2006, σ. 565 επ.

λαμβάνοντας υπόψη την μικρή ηλικία των παιδιών την ευθύνη των οποίων είχε η προσφεύγουσα. Ομοίως σε τουρκικές υποθέσεις, κρίθηκε νόμιμη η απόλυση καθηγήτριας πανεπιστημίου με μαντήλα, για παραβίαση γενικών ενδυματολογικών κανόνων που αποσκοπούσαν στην ουδέτερη εμφάνιση των καθηγητών ως αντιπροσώπων του κράτους όπως και η απόλυση καθηγήτριας θεολογίας σε μουσουλμανικό δημόσιο λύκειο. Συνεπώς διαπιστώνουμε ότι το Δικαστήριο αποσκοπεί στην εξασφάλιση του πλουραλισμού στην εκπαίδευση και τη μη ύπαρξη κατήχησης από την πλευρά των διδασκόντων και μέσα από την ενδυματολογική τους συμπεριφορά.

Ένα δεύτερο συναφές θέμα αφορά την ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων εντός των σχολικών αιθουσών (ΕΔΔΑ, *Lautsi κατά Ιταλίας*, 18.3.2011). Η συγκεκριμένη απόφαση του Δικαστηρίου εκτυλίχτηκε σε δύο φάσεις. Η απόφαση του Τμήματος στις 3-11-2009 δικαίωσε την προσφεύγουσα αναφορικά με την ύπαρξη του Εσταυρωμένου στις σχολικές αίθουσες. Η ιταλική κυβέρνηση κάνοντας χρήση του άρθρου 43 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, με αίτησή της ζήτησε την παραπομπή της υπόθεσης στο Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης και προκάλεσε την απόφαση της 18-3-2011, η οποία κινήθηκε σε διαφορετική κατεύθυνση. Η εν λόγω απόφαση θίγει το θέμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, ως πτυχή της θρησκευτικής ελευθερίας, από τη σκοπιά των θρησκευτικών συμβόλων στις σχολικές αίθουσες και την επίδραση αυτών στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών. Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ η «παθητική ανάρτηση» του Εσταυρωμένου σε μια σχολική αίθουσα ενός δημοσίου σχολείου, όταν δεν ασκείται θρησκευτική κατήχηση, δεν παραβιάζει τη θρησκευτική ελευθερία. Η ιταλική πρακτική της ανάρτησης του Εσταυρωμένου δεν παραβιάζει την θρησκευτική ουδετερότητα των σχολικών ιδρυμάτων, αλλά αποτελεί μια αποδεκτή έκφραση της κυρίαρχης χριστιανικής της πολιτιστικής ταυτότητας.

Ακόμη, το ΕΔΔΑ σε δύο ελληνικές υποθέσεις, (ΕΔΔΑ, «*Βαλσάμης κατά Ελλάδας*» και «*Ευστρατίου κατά Ελλάδας*», 18.12.1996), εξέτασε το ζήτημα κατά πόσο η επιβολή ορισμένων ελαφρών πειθαρχικών ποινών σε μαθήτριες, για συμπεριφορά τους οφειλόμενη στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, έρχεται σε σύγκρουση με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Και οι δύο υποθέσεις αφορούσαν περιπτώσεις επιβολής ολιγοήμερων αποβολών από το σχολείο σε μαθήτριες που αρνήθηκαν να συμμετάσχουν σε σχολικές παρελάσεις επικαλούμενες τις θρησκευτικές τους

πεποιθήσεις¹⁶⁸. Το ΕΔΔΑ εξέτασε κατ'αρχήν τον ισχυρισμό ότι το δικαίωμα στον σεβασμό των πεποιθήσεων των γονέων στην εκπαίδευση των τέκνων τους υπαγορεύει στο κράτος την υποχρέωση να μην τιμωρούν τους μαθητές όταν αυτοί απόσχουν από εκδηλώσεις για τις οποίες οι γονείς είναι αντίθετοι. Στον ισχυρισμό αυτό η ελληνική κυβέρνηση είχε αντιτείνει ότι κατά την «*lato sensu*» εκπαιδευτική του λειτουργία, το κράτος δύναται να περιλάβει στο σχολικό πρόγραμμα των μαθητών τη συμμετοχή στη παρέλαση της 28^{ης} Οκτωβρίου, η οποία δεν ήταν άλλωστε μιλιταριστική, αλλά επεδείκνυε την προσήλωση της Ελλάδας στις αξίες της δημοκρατίας, της ελευθερίας και του ανθρωπισμού.

Κατ'αρχάς, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι το κράτος οφείλει να σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων σε όλη την έκταση του σχολικού προγράμματος και όχι απλώς να τις αναγνωρίζει ή να τις λαμβάνει υπόψη. Από την άλλη μεριά, ακόμη και σε μια δημοκρατική κοινωνία η πλειοψηφία είναι λογικό να λαμβάνει μέτρα για τη διαιώνιση των αξιών που την ανέδειξαν ως πλειοψηφία. Η ισορροπία μεταξύ της χρήσης της δεσπόζουσας θέσης και της δίκαιης και ορθής μεταχείρισης των μειονοτήτων στον τομέα της εκπαίδευσης γνωρίζει ένα όριο: το κράτος δεν επιτρέπεται να επιδιώξει το στόχο της δογματικής εκπαίδευσης κατά τρόπο που θα μπορούσε να θεωρηθεί μη σεβόμενος τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις των γονέων. Περαιτέρω, η υποχρεωτική συμμετοχή των μαθητών στις παρελάσεις δεν έχει καμία συγκεκριμένη επίδραση ούτε παρακωλύει με κάποιο τρόπο το δικαίωμα των γονέων να συμβουλεύουν, να διαφωνούν και εν τέλει να καθοδηγούν τα παιδιά τους προς τέτοια κατεύθυνση που συμβαδίζει με την δική τους κοσμοθεωρία και τις δικές τους φιλοσοφικές και θρησκευτικές αντιλήψεις.

Εξάλλου, το ΕΔΔΑ δεν δικαιούται να αποφανθεί για το θέμα της καταλληλότητας ή μη των χρησιμοποιούμενων εκπαιδευτικών μεθόδων, και ακόμη περισσότερο να κρίνει εάν οι μέθοδοι διδασκαλίας, που θεωρούν καλύτερες οι προσφεύγοντες, είναι όντως προσφορότερες για να μάθουν οι νεότεροι την ιστορία της χώρας τους. Ταυτόχρονα, το ΕΔΔΑ σημείωσε ότι η ποινή της αποβολής, η οποία δεν συνιστά

¹⁶⁸ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, 1993., Σιγάλας Τ., Μαθητικές παρελάσεις και θρησκευτική ελευθερία, ΤοΣ 23 (1999), σ.995 επ., Τρωϊάνος Σπ., Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, Χρηστήριον Παπαχατζή, σ. 285., Κτιστάκι Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004.

απλώς παιδαγωγικό μέτρο τάξης αλλά πιθανόν να ασκεί και σημαντική ψυχολογική επιρροή στον μαθητή που την υφίσταται, είχε όσον αφορά τις δύο ανήλικες προσφεύγουσες πολύ μικρή διάρκεια και συνεπαγόταν μόνον τη μη παρακολούθηση των μαθημάτων και όχι τη φυσική απομάκρυνσή τους από το χώρο του σχολείου. Συμπερασματικά, το ΕΔΔΑ κατέληξε ότι το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου στην ΕΣΔΑ Πρωτοκόλλου δεν παραβιάστηκε. Οι σχολιαζόμενες αποφάσεις φανερώνουν την επιμονή του ΕΔΔΑ να ερμηνεύσει κατά τέτοιο τρόπο το άρθρο 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ, ώστε να μην δυσχεραίνει την εκπαιδευτική πολιτική του κράτους ή να την καθιστά «ανεφάρμοστη».

Στις 3 Απριλίου 2018, ΕΔΔΑ δημοσιοποίησε την κοινοποίηση στην Ελλάδα δύο προσφυγών που αφορούν την υποχρέωση αποκάλυψης του (μη Ορθόδοξου Χριστιανικού) θρησκευματος ως προϋπόθεση απαλλαγής από τα θρησκευτικά αλλά και, κυρίως, τον ομολογιακό χαρακτήρα του μαθήματος με βάση το περιεχόμενο που προσδιορίστηκε τον Ιούνιο 2017. Τα προσφεύγοντα άτομα είχαν αρχικά κάνει αιτήσεις ακύρωσης ενώπιον του ΣτΕ ζητώντας την εξέτασή τους κατά προτίμηση και ως κατεπειγουσών ώστε να μην υποχρεωθούν οι προσφεύγουσες μαθήτριες να παρακολουθήσουν τα θρησκευτικά κατά τη σχολική περίοδο 2017-2018: Το ΕΔΔΑ επισημαίνει πως το ΣτΕ αρνήθηκε όχι μόνο την κατά προτεραιότητα εξέταση των αιτήσεων ακύρωσης αλλά και την εξέταση των αιτήσεων, αναβάλλοντας τη πολλάκις μέχρι το Φεβρουάριο 2018, και έτσι κάνοντας τις αιτήσεις ακύρωσης αναποτελεσματικό ένδικο μέσο, το οποίο, αποφαινεται το ΕΔΔΑ δεν απαιτείται να εξαντληθεί πριν εξετασθούν οι προσφυγές¹⁶⁹.

¹⁶⁹ Ερωτήσεις ΕΔΔΑ προς Ελληνική Κυβέρνηση: «1.Καθώς οι προσφεύγοντες είχαν καταθέσει άμεσα αιτήσεις ακύρωσης στο Συμβούλιο της Επικρατείας κατά των υπουργικών αποφάσεων, το οποίο όμως ανέβαλε διαδοχικά την εξέτασή τους εντός του τρέχοντος σχολικού έτους, μπορεί να θεωρηθεί ότι έχουν απαλλαγεί από την υποχρέωση “εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων”; 2. Η υποχρέωση των γονέων (σύμφωνα με σχετική εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας του 2015) να καταθέσουν υπεύθυνη δήλωση ότι οι μαθήτριες τους δεν είναι Χριστιανές Ορθόδοξοι για να απαλλαγούν από τα θρησκευτικά, όπως και η τήρηση αυτών των δεδομένων στα αρχεία του σχολείου, καθώς και η διερεύνηση που (κατά την ίδια εγκύκλιο) θα πρέπει να διενεργήσει ο διευθυντής του σχολείου για να ελέγξει την εγκυρότητα των υπεύθυνων δηλώσεων προσβάλλει το δικαίωμα των προσφευγουσών μαθητριών για σεβασμό της ιδιωτικής τους ζωής, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 8 σε συνδυασμό με το άρθρο 14; 3. Η υποχρέωση των γονέων να αποκαλύψουν ότι οι μαθήτριες δεν είναι Χριστιανές Ορθόδοξοι, προκειμένου να απαλλαγούν από τα θρησκευτικά προσβάλλει το δικαίωμα των τελευταίων που κατοχυρώνεται από το άρθρο 9, δηλαδή το δικαίωμα να μην εκδηλώνουν τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις τους, σε συνδυασμό με το άρθρο 14; 4. Κατά την λειτουργία του στον τομέα της εκπαίδευσης, το ελεγχόμενο Κράτος έχει εξασφαλίσει ότι οι πληροφορίες ή γνώσεις που περιλαμβάνονται στα προγράμματα των θρησκευτικών για το σχολικό έτος 2017/2018 μεταδίδονται: – με αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό τρόπο, άρα συμβατό με το πρώτο εδάφιο του άρθρου 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, έναντι των προσφευγουσών μαθητριών; – με σεβασμό στις θρησκευτικές και φιλοσοφικές

Με βάση τα παραπάνω και ως τελικό συμπέρασμα προκύπτει ότι απαιτείται απλή θρησκευολογική ενημέρωση, ώστε ο μαθητής να γνωρίσει αντικειμενικά, σφαιρικά, ουδέτερα και απροκατάληπτα όλες ή τις κυριότερες θρησκείες ή δόγματα, ή και αθεϊστικές κοσμοθεωρίες προκειμένου να επιλέξει ο ίδιος ποιά θα ακολουθήσει και να ασκήσει το δικαίωμα αυτοκαθορισμού της θρησκευτικής συνείδησης του. Μια εκπαίδευση δηλαδή που εξειδικεύει την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» ως σφαιρική, επιστημονικά τεκμηριωμένη και ιδεολογικά ουδέτερη ενημέρωση των μαθητών για τις διάφορες πλευρές του θρησκευτικού φαινομένου. Διασφαλίζεται μέσω αυτού του προτύπου ένα *minimum* πολυφωνικής ενημέρωσης για όλα τα θρησκευτά. Συνεπώς, η ΕΣΔΑ δεν επιβάλλει ένα συγκεκριμένο πρότυπο θρησκευτικής εκπαίδευσης. Απλώς θέτει ακραία όρια, όπως αφενός η αποφυγή του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας και αφετέρου η υποχρέωση να δοθεί αυξημένη πάντως έμφαση στα δόγματα της επικρατούσας θρησκείας.

2. Η ορκοδοσία

Ο θεσμός της υποχρεωτικής ορκοδοσίας δεν συμβιβάζεται πάντα με το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία.^X Η απόφαση *Buscarini και λοιποί*¹⁷⁰ είναι καθοριστική για την κατοχύρωση της «αρνητικής» θρησκευτικής ελευθερίας. Οι προσφεύγοντες εξελέγησαν μέλη του κοινοβουλίου του Αγίου Μαρίνου. Επιχείρησαν να ορκιστούν χωρίς αναφορά στο Ιερό Ευαγγέλιο, όπως όριζε ο νόμος. Με αυτή του όμως την κίνηση προκάλεσαν τις αντιδράσεις των άλλων βουλευτών, οι οποίοι τους συνέστησαν να ορκιστούν στο Ιερό Ευαγγέλιο, γιατί διαφορετικά θα έχαναν τις βουλευτικές τους έδρες. Τελικά υπάκουσαν και το χριστιανικό τυπικό της ορκοδοσίας ακολουθήθηκε αυτούσιο. Ενώπιον των οργάνων του Στρασβούργου υποστήριξαν ότι το θεμελιώδες πολιτικό τους δικαίωμα σε κοινοβουλευτική θητεία φαλκιδεύεται από την υποχρέωση δημόσιας ορκοδοσίας με αναφορά σε χριστιανικά κείμενα.

Στη συγκεκριμένη υπόθεση το Δικαστήριο εξέτασε τη συμφωνία προς τη Σύμβαση της υποχρέωσης των Βουλευτών του Αγίου Μαρίνου να ορκισθούν στο Ευαγγέλιο

πεποιθήσεις των προσφευγόντων γονέων, σύμφωνα με το δεύτερο εδάφιο του άρθρου 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ;»

¹⁷⁰Κτιστάκης Γ., Σχόλιο στην απόφαση *Buscarini και λοιποί* του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΝοΒ 47 (1999), σ. 14963-1497, Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική Ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004, σσ.353-359.

κατά την ανάληψη των καθηκόντων τους, επί ποινή εκπτώσεως του αξιώματός τους. Κρίσιμο στοιχείο για το Δικαστήριο στάθηκε η βουλευτική ιδιότητα των ενδιαφερομένων. Πράγματι, η αποστολή των βουλευτών συνίσταται στην εκπροσώπηση όλων των τάσεων που ενυπάρχουν σε μια δημοκρατική κοινωνία. Είναι λοιπόν αντιφατικό για ένα κράτος μέρος να υποχρεώνει τους εκλεγμένους εκπροσώπους του λαού να δώσουν όρκο πίστεως σε μια συγκεκριμένη θρησκεία. Το Δικαστήριο δείχνει ιδιαίτερη ευαισθησία απέναντι στα μέτρα που μπορούν να θέσουν, έστω και έμμεσα και συμβολικά, σε αμφισβήτηση τον κοσμικό χαρακτήρα ενός κράτους μέρους, παραλείποντας να προβλέψουν εξαιρέσεις για τους ετερόδοξους και ετερόθρησκους (ΕΔΔΑ, *Buscarini κατά Αγίου Μαρίνου* (Ευρεία Σύνθεση), ό.π., παρ. 39-40)¹⁷¹.

Τέσσερις ελληνικές υποθέσεις σχετικές με την ορκοδοσία, ως προϋπόθεση για την έναρξη άσκησης των καθηκόντων του δικηγόρου, η πρώτη (ΕΔΔΑ, *Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδας*, 21.2.2008), και στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών οι υπόλοιπες (ΕΔΔΑ, *Δημητράς και λοιποί κατά Ελλάδας*, 3.6.2010, *Δημητράς και λοιποί κατά Ελλάδας* (υπ' αριθμ. 2) 3.11.2011, *Δημητράς και λοιποί κατά Ελλάδας* (υπ' αριθμ. 3), 8.1.2013), έδωσαν στο Δικαστήριο την ευκαιρία να δείξει αι πάλι την αρνητική πτυχή της θρησκευτικής ελευθερίας. Στην υπόθεση *Αλεξανδρίδης*, το ΕΔΔΑ έκρινε σε αντίθεση προς την ΕΣΔΑ μια διαδικασία ορκοδοσίας, κατά την οποία υφίσταται τεκμήριο ότι ο δικηγόρος που παρουσιάζεται ενώπιον του δικαστηρίου για να ορκισθεί είναι Χριστιανός Ορθόδοξος και επιθυμεί να παράσχει το θρησκευτικό όρκο, το οποίο μπορεί να ανατραπεί μόνο εάν ο ενδιαφερόμενος δηλώσει ότι δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος, αποκαλύπτοντας έτσι εν μέρει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, προκειμένου να παράσχει το προβλεπόμενο «πολιτικό όρκο». Η υποχρέωση αυτή εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, η οποία, μάλιστα, καθίσταται αναγκαία για την άσκηση ορισμένων καθηκόντων, παραβιάζει τη θρησκευτική ελευθερία (ΕΔΔΑ, *Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδας*, ό.π., παρ. 37-41). Στην υπόθεση *Δημητράς κ. ά.*, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι το επίδικο ζήτημα δεν είναι εάν συνάδει με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ η υποχρέωση επιλογής μεταξύ θρησκευτικού και πολιτικού όρκου, αλλά και πόσο είναι δυνατή η επιλογή του πολιτικού όρκου, χωρίς να παραβιάζεται η αρνητική πτυχή της θρησκευτικής ελευθερίας. Το

¹⁷¹ Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.456-457.

Δικαστήριο έκρινε ότι η διαδικασία των άρθρων 218 και 220 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας δεν ικανοποιεί τις απαιτήσεις της ΕΣΔΑ. Και τούτο γιατί το άρθρο 218 δημιουργεί τεκμήριο ότι ο μάρτυρας είναι Χριστιανός Ορθόδοξος και επιθυμεί να δώσει θρησκευτικό όρκο, το οποίο μπορεί να ανατραπεί μόνον εάν ο ενδιαφερόμενος παράσχει αναλυτικές πληροφορίες στον αρμόδιο δικαστή σχετικά με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις (ότι, δηλαδή, είναι πιστός άλλης θρησκείας προκειμένου να δώσει τον προβλεπόμενο από αυτήν όρκο, ή ότι πιστεύει σε θρησκεία που δεν επιτρέπει τον θρησκευτικό όρκο ή δεν πιστεύει σε καμία θρησκεία, προκειμένου να δώσει πολιτικό όρκο). Δυνατότητα απαλλαγής δεν φαίνεται να έχει ένας Χριστιανός Ορθόδοξος, για τον οποίο η ορκοδοσία είναι αντίθετη προς τις πεποιθήσεις του. Μάλιστα, ο ενδιαφερόμενος πρέπει να πείσει σχετικώς τον ανακριτή ή τον δικαστή,, Επικαλούμενο και το άρθρο 217 ΚΠΔ, το ΕΔΔΑ συνάγει το συμπέρασμα ότι κάθε μάρτυρας είναι καταρχήν υποχρεωμένος να αποκαλύψει στα αρμόδια δικαστικά όργανα τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις προκειμένου να εξετασθεί σε ποινική δίκη, κάτι το οποίο προσβάλλει τη θρησκευτική ελευθερία. Σημειώνεται ότι το ΕΔΔΑ εντοπίζει απόκλιση στο εσωτερικό δίκαιο μεταξύ των προαναφερθεισών διατάξεων του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και του άρθρου 408 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, το οποίο προβλέπει ότι ο μάρτυρας μπορεί να επιλέξει τον πολιτικό όρκο αντί του θρησκευτικού κατά βούληση και χωρίς καμία πρόσθετη προϋπόθεση ή διατύπωση.

3. Η αναγνώριση των αντιρρησιών συνείδησης

Η νομολογία των οργάνων της ΕΣΔΑ, όσον αφορά το αίτημα εξαίρεσης των αντιρρησιών συνείδησης από τη γενική υποχρέωση στράτευσης, διακρίνεται σε δύο χρονικές περιόδους¹⁷². Κατά την πρώτη μακρά περίοδο, η Επιτροπή απέρριπτε το αίτημα, βασιζόμενη στο άρθρο 4 παρ. 3 ΕΣΔΑ. Κατά τη δεύτερη βραχεία περίοδο, το Δικαστήριο δείχνει να αναθεωρεί τη νομολογία του, στηριζόμενο σε νέα ερμηνεία του άρθρου 14 ΕΣΔΑ.

¹⁷² Κτιστάκης Γ., Η θρησκευτική ελευθερία και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004, σσ.173-180., Gilbert H., «The Slow Development of the Human Right to Conscientious Objection to Military Service under the European Convention on Human Rights, 10 EHRLR (2001), σσ. 554-567.

Μέχρι πρόσφατα γινόταν δεκτό ότι η ΕΣΔΑ δεν αναγνωρίζει το δικαίωμα να αντιρρησιών συνείδησης να αρνούνται την εκτέλεση της στρατιωτικής τους θητείας και δεν απαγορεύει την τιμώρησή τους από το κράτος¹⁷³. Ο λόγος για τον οποίο η (τέως) Επιτροπή της ΕΣΔΑ αρνούνταν να υπαγάγει στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 9 το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης ήταν η διατύπωση του άρθρου 4 παρ. 3 β), σύμφωνα με το οποίο δεν θεωρείται *υποχρεωτική η αναγκαστική εργασία «πάσα υπηρεσία στρατιωτικής φύσεως ή, εις την περίπτωση των εχόντων αντιρρήσεις συνειδήσεως εις τας χώρας που τούτο αναγνωρίζεται ως νόμιμον, πάσα άλλη υπηρεσία εις αντικατάστασιν της υποχρεωτικής στρατιωτικής υπηρεσίας»*¹⁷⁴. Ειδικότερα, η φράση «εις τα χώρας που τούτο (δηλαδή η αντίρρηση συνείδησης) αναγνωρίζεται ως νόμιμον» θεωρήθηκε ότι αφήνει ένα περιθώριο εκτίμησης στα κράτη να αναγνωρίσουν ή μη τους αντιρρησίες συνείδησης και να προβλέψουν εναλλακτική θητεία¹⁷⁵.

Το Δικαστήριο, στο πρώτο στάδιο της νομολογίας του, προτίμησε να μην πάρει ρητή θέση εν προκειμένω, προστατεύοντας το δικαίωμα όσων αρνούνται να υπηρετήσουν στη στρατιωτική τους θητεία για θρησκευτικούς λόγους μέσω της αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων. Στην υπόθεση *Θλιμμένος κατά Ελλάδας*¹⁷⁶ ο προσφεύγων, Χριστιανός Μάρτυρας του Ιεχωβά, καταδικάστηκε σε φυλάκιση τεσσάρων ετών από τα δικαστήρια για άρνηση εκτέλεσης της στρατιωτικής του θητείας για θρησκευτικούς λόγους. Στη συνέχεια, οι αρμόδιες αρχές δεν του επέτρεψαν στην εγγραφή στο Σώμα Ορκωτών Λογιστών, παρόλο που είχε επιτύχει στο σχετικό διαγωνισμό, επειδή δεν είχε λευκό ποινικό μητρώο λόγω ακριβώς της προαναφερθείσας καταδίκης του. Το Δικαστήριο, θεωρώντας ότι τα πραγματικά περιστατικά για τα οποία παραπονούνταν ο ενδιαφερόμενος ενέπιπταν στο πεδίο της

¹⁷³ Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.458-451, Γεωργόπουλος Γ., Η διαμόρφωση του κανονιστικού περιεχομένου και των διάφορων πτυχών του δικαιώματος στην αντίρρηση συνείδησης υπό τη συμβολή και του ερμηνευτικού δεδικασμένου της νομολογίας του ΕΔΔΑ, ΕπετΑρμ. (2009), σσ.136-169.

¹⁷⁴ Κτιστάκης Γ., Η θρησκευτική ελευθερία και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004, σσ.173-180.

¹⁷⁵ (Βλ., ενδεικτικώς, ΕΕΔΑ, Χ κ. Αυστρίας, απόφαση της 2.4.1973, Collection 43, σ.161)

¹⁷⁶ Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004, σσ.365-373, Νάσκου – Περράκη Π., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σχετικά με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα, ΕΕΕυρΔ 4 (1999), σ. 809 επ.

θρησκευτικής ελευθερίας, εξέτασε την υπόθεση υπό το πρίσμα του άρθρου 9 σε συνδυασμό με την αρχή απαγόρευσης των διακρίσεων που θεσπίζει το άρθρο 14.

Κατά το Δικαστήριο, τα κράτη νομιμοποιούνται να απαγορεύουν την άσκηση κάποιων επαγγελμάτων από πρόσωπα που έχουν καταδικαστεί για ορισμένα αδικήματα. Η καταδίκη όμως ενός προσώπου που αρνήθηκε να υπηρετήσει τη θητεία του επικαλούμενος θρησκευτικούς ή φιλοσοφικούς λόγους δεν του προσδίδει μια τέτοια απαξία που να τον καθιστά ανίκανο να ασκήσει ένα επάγγελμα. Επομένως, ο νομοθέτης όφειλε να είχε προβλέψει μια εξαίρεση από τον κανόνα της απαγόρευσης άσκησης ορισμένων επαγγελμάτων για πρόσωπα τα οποία έχουν βεβαρημένο ποινικό μητρώο εξαιτίας πράξεων που πηγάζουν από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Εξάλλου, αυτή η διπλή και διαιωνιζόμενη ποινή δεν πληροί την αρχή της αναλογικότητας, αφού ο ενδιαφερόμενος εξέτισε μεν την ποινή φυλακίσεώς του, εξακολουθεί όμως να υφίσταται, χρόνια μετά, περαιτέρω κυρώσεις. Η αρχή της απαγόρευσης διακρίσεων δεν συνεπάγεται μόνο την υποχρέωση του κράτους να ρυθμίζει όμοιες καταστάσεις κατά όμοιο τρόπο, αλλά το δεσμεύει να αντιμετωπίζει διαφορετικές καταστάσεις κατά διαφορετικό τρόπο. Στο πεδίο λοιπόν αυτό, το Δικαστήριο αναγνωρίζει ένα είδος ευνοϊκής μεταχείρισης όσων τιμωρούνται για πράξεις που ανάγονται στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας, οι οποίοι δεν πρέπει να εξομοιώνονται με πρόσωπα που έχουν καταδικαστεί για άλλα αδικήματα (ΕΔΔΑ, *Θλιμμένος κατά Ελλάδας*, 6.4.2000, παρ. 47-49).

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ελληνικές αρχές έσπευσαν να συμμορφωθούν με την καταδικαστική απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Θλιμμένος*. Έτσι η Βουλή υιοθέτησε το άρθρο 27 του ν. 2915/2001, το οποίο προβλέπει τη δυνατότητα άμεσης και αυτεπάγγελτης διαγραφής από το ποινικό μητρώο της καταδίκης αντιρρησιών συνείδησης για ανυπακοή ή ανυποταξία. Τα πρόσωπα αυτά, συγχρόνως, δεν απαιτείται πλέον να υποβάλλουν βεβαίωση ότι έχουν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις προκειμένου να διορισθούν στο δημόσιο τομέα ή να ασκήσουν κάποιο άλλο επάγγελμα.

Στην υπόθεση *Stefanov*, που αφορούσε Βούλγαρο Μάρτυρα του Ιεχωβά, ο οποίος είχε καταδικαστεί επειδή αρνήθηκε να υπηρετήσει τη θητεία του, το Δικαστήριο δεν μπήκε στην ουσία του θέματος, επειδή στο μεταξύ η Βουλγαρία εισήγαγε νομοθεσία που επιτρέπει την εναλλακτική θητεία και δεσμεύτηκε ενώπιον του Δικαστηρίου να

προχωρήσει στην παύση των ποινικών διώξεων κατά των αντιρρησιών συνείδησης και στην άρση όλων των αρνητικών συνεπειών που υφίσταται οι τελευταίοι, παρέχοντάς τους ένα είδος αμνηστίας (ΕΔΔΑ, *Stefanon κατά Βουλγαρίας*, 3.5.2001)

Σε νεότερες υποθέσεις κατά της Αυστρίας, το Δικαστήριο εφάρμοσε τα άρθρα 9 και 14 της ΕΣΔΑ, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η απαλλαγή από τη στρατιωτική/εναλλακτική θητεία προβλέπονταν για λειτουργούς θρησκευτικών ομάδων που απολάμβαναν ένα ειδικό νομικό καθεστώς, και όχι για λειτουργούς άλλων ομάδων, στις οποίες το ανωτέρω καθεστώς δεν χορηγήθηκε, κατά παράβαση της αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων.¹⁷⁷

Η πανηγυρική αναγνώριση ότι το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ εφαρμόζεται αυτοτελώς στην περίπτωση των αντιρρησιών συνείδησης για θρησκευτικούς λόγους επήλθε με απόφαση του Τμήματος Ευρείας Σύθεσης του ΕΔΔΑ. Στην υπόθεση *Bayatyan κατά Αρμενίας*, το αρμόδιο Τμήμα του Δικαστηρίου είχε ακολουθήσει την προαναφερθείσα συνδυαστική ερμηνεία των άρθρων 9 και 4 παρ. β της ΕΣΔΑ, καταλήγοντας ότι το άρθρο 9 δεν εφαρμοζόταν εν προκειμένω. Η Ολομέλεια, όμως, του ΕΔΔΑ ακολούθησε διαφορετική προσέγγιση, έκρινε ότι το άρθρο 4 παρ. 3β της ΕΣΔΑ δεν οριοθετεί την κανονιστική εμβέλεια του άρθρου 9 και θεμελίωσε το συλλογισμό της στην εξελικτική και δυναμική ερμηνεία της ΕΣΔΑ, με βάση το διαμορφούμενο consensus μεταξύ των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Πράγματι, κατά τη κρίσιμη χρονική περίοδο, η συντριπτική πλειοψηφία των εθνικών εννόμων τάξεων αναγνώριζαν, νομοθετικά ή στην πράξη, το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης. Το ίδιο συνέβαινε και στο επίπεδο των διεθνών κειμένων, συμβατικών ή μη, αλλά και στην πρακτική άλλων μηχανισμών προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα. Και το ίδιο όμως το καθ' ου κράτος αναγνώρισε το δικαίωμα αυτό μετά την αποφυλάκιση του προσφεύγοντος και την κατάθεση της προσφυγής. Αυτή η τριπλή εξέλιξη προς την ίδια κατεύθυνση επέτρεψε στο Δικαστήριο να απαλλάξει το άρθρο 9 από το βαρίδι του άρθρου 4 παρ. 3 β, επιβεβαιώνοντας το χαρακτήρα της ΕΣΔΑ ως ενός «ζωντανού κειμένου», διαρκώς επικαιροποιούμενου, ενσωματώνοντας κανόνες και πρότυπα που αναδεικνύονται στις εθνικές και τη διεθνή

¹⁷⁷ ΕΔΔΑ, *Gutl, Loffelmann, Lang κατά Αυστρίας*, 19.3.2009. Στην υπόθεση όμως, *Korpi κατά Αυστρίας*, 10.12.2009, δεν παραβιάστηκαν τα άρθρα 14 και 9, στο μέτρο που η θρησκευτική ομάδα στην οποία ανήκε ο προσφεύγων δεν είχε υποβάλει αίτηση για «αναγνώρισή» της, σύμφωνα με την εσωτερική νομοθεσία.

έννομες τάξεις. Βεβαίως, για να υπαχθεί στο άρθρο 9, η αντίρρηση συνείδησης θα πρέπει να συνιστά προστατευόμενη από το άρθρο 9 πεποίθηση, να έχει δηλαδή, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, τα στοιχεία της δύναμης, σοβαρότητας, συνεκτικότητας και σπουδαιότητας. Τα κριτήρια αυτά πληρούσε ο προσφεύγων, Μάρτυρας του Ιεχωβά, η άρνηση του οποίου να στρατευθεί εκπορευόταν από τις γνήσιες θρησκευτικές του πεποιθήσεις, που τελούσαν σε μια σοβαρή και ανυπέρβλητη σύγκρουση με την υποχρέωσή του να υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία. Τα στοιχεία τα οποία οδήγησαν το ΕΔΔΑ να δεχθεί την εφαρμογή του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ καθόρισαν και την κρίση περί της αναλογικότητας του επίδικου μέτρου, της δίωξης και της καταδίκης σε φυλάκιση του ενδιαφερόμενου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, στο στάδιο αυτό του συλλογισμού του, το Δικαστήριο έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι η αρμενική νομοθεσία και πρακτική τελούσε ήδη υπό ριζική τροποποίηση και εναρμόνιση με τα διεθνή πρότυπα, με αποτέλεσμα η καταδίκη του προσφεύγοντος να συνιστά την τελευταία πράξη ενός υπό κατάργηση νομοθετικού καθεστώτος, κάτι το οποίο της αφαιρούσε το στοιχείο της «επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης». Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει η κρίση του Δικαστηρίου ότι η απαλλαγή του ενδιαφερομένου από τη στράτευση δεν συνιστούσε προνομιακή εξαίρεση από μια υποχρέωση που βάρυνε όλους τους πολίτες. Αντιθέτως, στηριζόταν σε καλά θεμελιωμένους και πειστικούς λόγους και αποτελούσε έμπρακτη απόδειξη σεβασμού των πεποιθήσεων μιας «μειονοτικής» θρησκευτικής ομάδας, στα μέλη της οποίας δινόταν η ευκαιρία να υπηρετήσουν την κοινωνία όπως υπαγόρευε η συνείδησή τους, κάτι το οποίο, όχι μόνο δεν συνιστά αδικαιολόγητη διακριτική μεταχείριση, αλλά διασφαλίζει μια συνεκτική και σταθερή πολυφωνία και προωθεί τη θρησκευτική αρμονία και ανεκτικότητα στην κοινωνία (ΕΔΔΑ, *Bayatan κατά Αρμενίας*, 7.7.2011). Σε νεότερη απόφασή του το Δικαστήριο προβλέπει τη δυνατότητα εναλλακτικής θητείας ούτε θεσπίζει μια αποτελεσματική και προσιτή διαδικασία με την οποία θα εξετάζεται κατά πόσον οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να απολαύσουν το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης παραβιάζει το άρθρο 9, είτε οι τελευταίοι επικαλούνται τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή όχι (ΕΔΔΑ, *Savda κατά Τουρκίας*, 12.6.2012). Το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 9 και σε

άλλες υποθέσεις που αφορούσαν καταδίκες Μαρτύρων του Ιεχωβά που αρνήθηκαν να υπηρετήσουν τη στρατιωτική τους θητεία¹⁷⁸.

4. Θρησκευτικές κοινότητες και απασχόληση

Μια άλλη όψη της οργανωτικής αυτονομίας των θρησκευτικών κοινοτήτων είναι το δικαίωμα να διαμορφώνουν τις σχέσεις τους με τους απασχολούμενους σε αυτές κατά τρόπο σύμφωνο με την πίστη, τις πεποιθήσεις και τις αξίες τους, κάτι το οποίο μπορεί να οδηγήσει σε επέμβαση στην άσκηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων, εξ ου και η ανάγκη στάθμισης των συγκρουόμενων συμφερόντων¹⁷⁹. Το Δικαστήριο εξέτασε τρεις υποθέσεις κατά της Γερμανίας, δύο από τις οποίες αφορούσαν την απόλυση για συμπεριφορά που εμπίπτει στο πεδίο της ιδιωτικής ζωής (εξωσυζυγικές σχέσεις διευθυντή δημοσίων σχέσεων της Εκκλησίας των Μορμόνων (ΕΔΔΑ, *Obst κατά Γερμανίας*, 23.9.2010), στη μια περίπτωση, γέννηση τέκνου εκτός γάμου σε διάσταση ευρισκόμενου διευθυντή εκκλησιαστικής χορωδίας και οργανίστα σε ενορία της Καθολικής Εκκλησίας (ΕΔΔΑ, *Schuth κατά Γερμανίας*, 23.9.2010), στη δεύτερη περίπτωση και μια απόλυση δασκάλας νηπιαγωγείου της Προτεσταντικής Εκκλησίας λόγω ενεργούς συμμετοχής της σε άλλη θρησκευτική κοινότητα (ΕΔΔΑ, *Siebenhaar κατά Γερμανίας*, 3.2.2011).

Το Δικαστήριο εξέτασε τις δύο πρώτες υποθέσεις υπό το πρίσμα του άρθρου 8 και την τρίτη υπό το άρθρο 9 (με κριτήριο, δηλαδή, τη φύση των θιγόμενων δικαιωμάτων των προσφευγόντων. Αντικείμενο του ελέγχου ήταν το κατά πόσον τα αρμόδια εργατικά δικαστήρια έλαβαν υπόψη του όλους τους σχετικούς παράγοντες και προέβησαν σε ενδελεχή στάθμιση των επίδικων συμφερόντων. Τα βασικά κριτήρια που έλαβε υπόψη του το ΕΔΔΑ ήταν η ανάγκη προστασίας της αξιοπιστίας της εργοδότης Εκκλησίας, η φύση της εργασιακής θέσης και των καθηκόντων των προσφευγόντων, καθώς και η υποχρέωση *πίστης* στην Εκκλησία, την οποία είχαν ελεύθερα συνομολογήσει, και η βαρύτητα της ζημιάς που επιφέρει η απόλυση.

Το ΕΔΔΑ κατέληξε ότι η στάθμιση στην οποία προέβησαν τα εθνικά δικαστήρια ήταν εύλογη στις δύο από τις τρεις υποθέσεις (του διευθυντή δημοσίων σχέσεων των

¹⁷⁸ Βλ. ΕΔΔΑ, *Erceper κατά Τουρκίας*, 22.11.2011, *Buharatyan κ κατά Αρμενίας*, 10.1.2012

¹⁷⁹ Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.457-458.

Μορμόνων και της δασκάλας του νηπιαγωγείου), ενώ διαπίστωσε παραβίαση στην περίπτωση του Καθολικού διευθυντή εκκλησιαστικής χορωδίας. Στην τελευταία αυτή υπόθεση, το ΕΔΔΑ θεώρησε, μεταξύ άλλων, ότι τα γερμανικά δικαστήρια δεν έλαβαν επαρκώς υπόψη τα δικαιώματα της φυσικής (de facto) οικογένειας του προσφεύγοντος, αλλά και το ότι η υποχρέωση πίστης προς την Καθολική Εκκλησία δεν φτάνει μέχρι το σημείο να επιβάλει πλήρη σεξουαλική αποχή σε περίπτωση διάστασης ή διαζυγίου (ΕΔΔΑ, *Schuth κατά Γερμανίας*, ό.π., παρ. 44-47).

Η νομολογία του Δικαστηρίου φαίνεται αρκετά ισορροπημένη, αφού αναγνωρίζει ότι μια θρησκευτική κοινότητα μπορεί να μην ανέχεται, από πλευράς όσων εργάζονται με τη θέλησή τους σε αυτήν, μια συμπεριφορά, που έρχεται σε αντίθεση με τη διδασκαλία της, ούτως ώστε οι πράξεις των τελευταίων να μην υπονομεύουν την αξιοπιστία της, ιδίως τη συνέπεια των λόγων και έργων. Συγχρόνως, το Δικαστήριο αναγνωρίζει ότι η σύναψη εργασιακής σχέσης με θρησκευτική κοινότητα δεν συνεπάγεται πλήρη παραίτηση από την άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να ασκήσουν μια εις βάθος και πλήρως αιτιολογημένη στάθμιση εν προκειμένω.

5. Η καταβολή εκκλησιαστικών φόρων και η φορολόγηση των εκκλησιών

Ο βασικός κανόνας που έχουν θεσπίσει τα όργανα της ΕΣΔΑ είναι ότι πρέπει να αναγνωρίζεται δικαίωμα απαλλαγής όσων δεν είναι μέλη μιας εκκλησίας από την υποχρέωση οικονομικής συνεισφοράς στις θρησκευτικές δραστηριότητες της τελευταίας (ΕΕΔΑ, *Darby κατά Σουηδίας*, 9.5.1989)¹⁸⁰. Στη συγκεκριμένη προσφυγή του Φιλανδού πολίτη, ο οποίος παραπονέθηκε για τον ειδικό φόρο που του επέβαλε το σουηδικό κράτος προς όφελος της επίσημης Λουθηρανικής Εκκλησίας, η Επιτροπή διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 9 ΕΣΔΑ και ειδικότερα του *forum internum*¹⁸¹ καθώς η υποχρέωση που επιβλήθηκε αντίκειται ευθέως στην αρνητική θρησκευτική ελευθερία με το επιχείρημα ότι δεν ανήκε στην Εκκλησία αυτή. Η διάθεση, όμως των γενικώς εισπραττόμενων φόρων για συγκεκριμένους

¹⁸⁰ Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σ.455, Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική Ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004, σσ.169-171.

¹⁸¹ Flauss J.-F., *Liberte de religion et fiscalite*, 3 RTDH (1992), σσ.183-199.

θρησκευτικούς σκοπούς δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ως αντίθετη στη θρησκευτική ελευθερία (ΕΕΔΑ, *C. κ. Ηνωμένου Βασιλείου*, 15.12.1983) ούτε και η καταβολή εκκλησιαστικού φόρου υπέρ μη θρησκευτικών δραστηριοτήτων μιας Εκκλησίας που εξυπηρετούν γενικότερους κοινωνικούς σκοπούς (ΕΔΔΑ, *Bruno κατά Σουηδίας*, 28.8.2001).

Αντίστροφα, η συμπληρωματική φορολόγηση των δωρεών που έχει λάβει μια θρησκευτική κοινότητα, οι οποίες αποτελούν την κύρια πηγή χρηματοδότησής της, μπορεί να οδηγήσει στην αδυναμία της να εξασφαλίσει στους πιστούς της την ελεύθερη άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας στην πράξη (ΕΔΔΑ, *Association Les Temoins de Jehovah κατά Γαλλίας*, 30.6.2001).

6. Η απαγόρευση θρησκευτικών κομμάτων και αντιμετώπιση του προσηλυτισμού

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου εξετάζει με μεγάλη αυστηρότητα υποθέσεις διάλυσης ή άρνησης αναγνώρισης πολιτικών κομμάτων διαπιστώνοντας, στις περισσότερες περιπτώσεις, παραβίαση της ΕΣΔΑ¹⁸². Οι πολύκροτες τουρκικές απαγορεύσεις λειτουργίας του *Ενιαίου Κομμουνιστικού Κόμματος*¹⁸³, του *Σοσιαλιστικού Κόμματος*¹⁸⁴, του *Κόμματος της Ελευθερίας και της Δημοκρατίας*¹⁸⁵ καθώς και του *Κόμματος Εργασίας του Λαού*¹⁸⁶ κρίθηκαν αντίθετες στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και οδήγησαν – με ομοφωνία των Δικαστών – σε καταδίκη της Τουρκίας. Αντίθετα, η απαγόρευση του *Κόμματος Ενημερίας*, κρίθηκε ομόφωνα σύμφωνη με το άρθρο 11 της ΕΣΔΑ¹⁸⁷.

Συγκεκριμένα, το τμήμα ευρείας σύνθεσης του Δικαστηρίου εξέτασε την τελευταία υπόθεση υπό το πρίσμα του άρθρου 11 και όχι της θρησκευτικής ελευθερίας. Για να

¹⁸² Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.461-463, Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004.

¹⁸³ ΕΔΔΑ, *Ενιαίο Κομμουνιστικό Κόμμα Τουρκίας και λοιποί κατά Τουρκίας*, 30.1.1998.

¹⁸⁴ ΕΔΔΑ, *Σοσιαλιστικό Κόμμα και λοιποί κατά Τουρκίας*, 25.5.1998.

¹⁸⁵ ΕΔΔΑ, *Κόμμα της Ελευθερίας και της Δημοκρατίας κατά Τουρκίας*, 25.5.1998.

¹⁸⁶ ΕΔΔΑ, *Yazar, Karata, Aksoy και Κόμμα Εργασίας του Λαού*, 9.4.2002.

¹⁸⁷ *Leberton G.*, *L'islam devant la Cour européenne des droits de l'homme*, 118 RDPR (2002), σ.1493-1510, *Χριστόπουλος Δ.*, *Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας. Όψεις από την ελληνική κα ευρωπαϊκή εμπειρία*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2002, σσ. 203-208.

διαμορφώσει δε την κρίση του, εστιάσθηκε σε τρία στοιχεία: την ύπαρξη επαρκών ενδείξεων επικείμενης απειλής του δημοκρατικού καθεστώτος, το κατά πόσον πράξεις και δηλώσεις των ηγετών και μελών του κόμματος δεσμεύουν το κόμμα στο σύνολό του και το κατά πόσο οι ανωτέρω πράξεις και δηλώσεις απεικονίζουν ένα κοινωνικό μοντέλο ασυμβίβαστο με την έννοια της δημοκρατικής κοινωνίας.

Ως προς το πρώτο σημείο, το Κόμμα Ευημερίας διέθετε μια πραγματική δυναμική εξουσίας και εφαρμογής ενός προγράμματος που ήταν αντίθετο προς τις δημοκρατικές αρχές και απειλούσε τα δικαιώματα και τις ελευθερίες της ΕΣΔΑ.

Ως προς το δεύτερο σημείο, το Δικαστήριο δέχθηκε ότι οι επίμαχες δηλώσεις αξιωματούχων και μελών του κόμματος εξέφραζαν πράγματι την πολιτική του τελευταίου.

Σε ό,τι αφορά το πολιτικό πρόγραμμα του Κόμματος Ευημερίας, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι το ανωτέρω Κόμμα επιδίωκε την επικράτηση ενός συστήματος νομικού πλουραλισμού, το οποίο θα εισήγαγε σε όλες τις έννομες σχέσεις διακρίσεις μεταξύ των προσώπων με βάση τη θρησκεία τους, θα κατηγοριοποιούσε τον καθένα με βάση τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και θα του αναγνώριζε δικαιώματα όχι με την ιδιότητά του ως προσώπου και πολίτη, αλλά ως μέλους μιας θρησκευτικής κοινότητας. Αυτό όμως το πρότυπο οργάνωσης της Πολιτείας δεν συμβιβάζεται με μια δημοκρατική κοινωνία, διότι καταργεί το ρόλο του Κράτους ως εγγυητή των δικαιωμάτων και ελευθεριών του ατόμου και έρχεται σε ευθεία αντίθεση προς την αρχή απαγόρευσης των διακρίσεων.

Συγχρόνως, η εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου (*Sharia*) για τους Μουσουλμάνους θα παραβίαζε θεμελιώδεις αξίες της Σύμβασης, όπως η πολυφωνία στην πολιτική συμμετοχή και η διαρκής εξέλιξη των πολιτικών ελευθεριών, πλήττοντας συγχρόνως τον ίδιο τον πυρήνα των δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ σε κρίσιμους τομείς όπως οι ουσιαστικοί και δικονομικοί κανόνες του ποινικού δικαίου, η νομική θέση των γυναικών και η παρέμβαση του θρησκευτικού νόμου σε όλους τους τομείς της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής. Πολλώ δε μάλλον που οι κανόνες της *Sharia* παρουσιάζουν ένα χαρακτήρα σταθερό και απαράλλακτο και δεν παρακολουθούν την κοινωνική εξέλιξη. Εξάλλου ο σεβασμός των θρησκευτικών πεποιθήσεων δεν συνεπάγεται υποχρέωση του κράτους να προσαρμόσει σε αυτές τη νομική ρύθμιση

των σχέσεων μεταξύ των ιδιωτών (το ιδιωτικό δίκαιο), το οποίο αφορά την οργάνωση και λειτουργία του συνόλου της κοινωνίας.

Πέραν αυτών, το πρόγραμμα του εν λόγω κόμματος δεν απέκλειε, κατά το ΕΔΔΑ, την προσφυγή σε «ιερό πόλεμο» για την άνοδο και την παραμονή στην εξουσία. Με το σκεπτικό αυτό, το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι κάθε κράτος μέρος δικαιούται να λαμβάνει ακόμα και ιδιαίτερος σκληρά μέτρα όπως η διάλυση ενός κόμματος, τα οποία υπό άλλες συνθήκες θα διατάρασσαν την *δίκαιη ισορροπία*, προκειμένου να αντιμετωπίσει ένα υπαρκτό κίνδυνο επικράτησης «φονταμενταλιστικών» πολιτικών οργανώσεων – φορέων μιας αντίληψης για την κοινωνία και τους θεσμούς που δεν συμβιβάζεται με την ΕΣΔΑ.

Σημειώνεται ότι στην υπόθεση *Kalac κατά Τουρκίας*, το Δικαστήριο αντιμετώπισε προσφυγή στρατιωτικού δικαστή, ο οποίος υποστήριζε ότι είχε αποστρατευθεί με το αιτιολογικό ότι πρέσβευε «φονταμενταλιστικές» ιδέες. Το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι η στρατιωτική πειθαρχία συνεπάγεται εκ της φύσεώς της τη δυνατότητα επιβολής περιορισμών στην άσκηση ορισμένων δικαιωμάτων. Εν προκειμένω όμως ο προσφεύγων δεν εμποδίστηκε στην εκτέλεση των συνήθων θρησκευτικών του καθηκόντων. Η απόφαση περί αυτεπάγγελτης συνταξιοδότησης δεν στηρίχθηκε επί των θρησκευτικών του ιδεών και πεποιθήσεων, αλλά επί συμπεριφοράς και δραστηριοτήτων που προσβάλλουν τη στρατιωτική πειθαρχία (συμμετοχή σε φονταμενταλιστική οργάνωση, στην οποία παρείχε νομική υποστήριξη, καθώς και πράξεις «προσηλυτισμού»). Για τους λόγους αυτούς, το επίμαχο μέτρο δεν αποτελούσε ούτε καν επέμβαση στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας του ενδιαφερομένου (ΕΔΔΑ, *Calac κατά Τουρκίας*, 1.7.1997).

7. Η αμφίεση ως εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων

Ένα από τα πλέον διαφιλονικούμενα ζητήματα είναι η δυνατότητα του κράτους να περιορίζει ή και να απαγορεύει ένα συγκεκριμένο τύπο αμφίεσης, ο οποίος αποτελεί μορφή εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων¹⁸⁸. Δεν είναι λίγα τα ευρωπαϊκά κράτη που έχουν ήδη απαγορεύσει ή εξετάζουν την απαγόρευση της ισλαμικής

¹⁸⁸ Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.463-469.

μαντήλας ή άλλων θρησκευτικών συμβόλων, ιδίως στην εκπαίδευση, ή και της μπούρκας σε όλους τους δημόσιους χώρους¹⁸⁹. Η απαγόρευση αυτή, κατά τους επικριτές της, στρέφεται ευθέως κατά της Μουσουλμανικής θρησκείας (ακόμα και όταν τυπικά αφορά σύμβολα όλων των θρησκειών), σε κάθε δε περίπτωση δημιουργεί ένα κλίμα που ευνοεί τις διακρίσεις κατά των Μουσουλμάνων, αγγίζοντας τα όρια της ισλαμοφοβίας. Και όλα αυτά, σε μια συγκυρία όπου η προβολή και η διεκδίκηση σεβασμού της θρησκευτικής ετερότητας και η κοινωνική ένταξη προσώπων με διαφορετικό θρησκευτικό ή και πολιτιστικό υπόβαθρο αποτελούν μείζον διακύβευμα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, πυροδοτώντας συχνά εντάσεις στο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο.

Το ΕΔΔΑ φαίνεται να έχει πάρει σαφή θέση εν προκειμένω, θεωρώντας ότι οι σχετικοί περιορισμοί που έχουν επιβάλει τα κράτη συνάδουν προς την ΕΣΔΑ.

Σε ένα πρώτο στάδιο, το Δικαστήριο απέρριψε σχετικές προσφυγές ήδη από το στάδιο του παραδεκτού, θεωρώντας τις ως προφανώς αβάσιμες, παρά το γεγονός ότι έθεταν λεπτά και δυσεπίλυτα ζητήματα. Η Επιτροπή είχε κρίνει ότι μέτρα που λαμβάνουν τα Πανεπιστήμια για να αποτρέψουν ορισμένα φονταμενταλιστικά θρησκευτικά κινήματα από το να ασκούν πίεση σε φοιτητές που δεν τηρούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα ή ανήκουν σε άλλη θρησκεία δεν συνιστούσαν καν επέμβαση στην απόλαυση των δικαιωμάτων του άρθρου 9 (ΕΕΔΑ, *Karadunam κατά Τουρκίας*, 3.5.1993, σελ. 93). Σε μια απόφαση επί του παραδεκτού προσφυγής κατά της Ελβετίας, το Δικαστήριο έκρινε πως είναι σύμφωνη προς τη Σύμβαση η απαγόρευση σε γυναίκα εκπαιδευτικό, η οποία παρέδιδε μαθήματα σε παιδιά ηλικίας 4-8 ετών, να φέρει το ισλαμικό κεφαλομάντηλο στο σχολείο όπου εργαζόταν. Παρόμοια εξωτερικά σημάδια του θρησκευτικού φρονήματος συνιστούν μορφή προσηλυτισμού, και μάλιστα σε μια ηλικία που τα παιδιά επηρεάζονται εύκολα¹⁹⁰. Το να φέρει μια δασκάλα το ισλαμικό κεφαλομάντηλο κατά την εκτέλεση της υπηρεσίας της δύσκολα συμβιβάζεται με το μήνυμα της ελευθερίας, του σεβασμού του πλησίον και κυρίως της ισότητας και της απαγόρευσης των διακρίσεων που κάθε

¹⁸⁹ Από τη Γαλλία, την πρώτη ευρωπαϊκή χώρα που απαγόρευσε ήδη από το 2011 χιτζάμπ, ντικάμπ και μπούργκα, μέχρι την Ολλανδία, η οποία ψήφισε μερική απαγόρευση της κάλυψης του προσώπου για κάποιους δημόσιους χώρους, ευρωπαϊκές χώρες βρίσκονται αντιμέτωπες με το θέμα της απαγόρευσης συγκεκριμένων αμφιέσεων.

¹⁹⁰ *Mancini S.*, The power of symbols and symbols as power: secularism and religion sguarantors of cultural convergence, *Cardozo Law Review*, June 2009.

εκπαιδευτικός σε μια δημοκρατία οφείλει να μεταδίδει στα παιδιά¹⁹¹. (ΕΔΔΑ, *Dehlab κατά Ελβετίας*, 15.2.2001)¹⁹².

Σε ένα δεύτερο στάδιο, επιλήφθηκε του θέματος το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης του ΕΔΔΑ, διαμορφώνοντας το νομολογιακό πλαίσιο για την αντιμετώπιση των σχετικών ζητημάτων (ΕΔΔΑ, *Leyla Sahin κατά Τουρκίας (Ευρεία Σύνθεση)*, 10.11.2005). Ενδεικτικό της σοβαρότητας του θέματος είναι ότι το ΕΔΔΑ ενέταξε την υπόθεση στο ευρύτερο πλέγμα των σχέσεων κράτους και θρησκειών. Το Δικαστήριο, κατ'αρχάς, ανέδειξε την ιδιαίτερη σημασία του ρόλου που διαδραματίζουν τα εθνικά όργανα που διαθέτουν αποφασιστική αρμοδιότητα εν προκειμένω, λαμβανομένου υπόψη ότι στο ζήτημα αυτό οι απόψεις σε μια δημοκρατική κοινωνία θεμιτώς διίστανται. Τούτο ισχύει σε μεγαλύτερο ίσως βαθμό σε ό,τι αφορά τη ρύθμιση της αμφίεσης με θρησκευτικά σύμβολα σε εκπαιδευτικά ιδρύματα δεδομένου ότι δεν υφίσταται μια ομοιόμορφη ευρωπαϊκή αντίληψη της σημασίας της θρησκείας σε μια κοινωνία ούτε και της έννοιας και της επίδρασης της δημόσιας έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Στο πεδίο αυτό, συνεπώς, οι κανόνες αναπόφευκτα θα διαφέρουν από κράτος σε κράτος, σε συνάρτηση με τις εθνικές παραδόσεις, με αποτέλεσμα να αναγνωρίζεται στις εθνικές αρχές ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης¹⁹³.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο, βασιζόμενο στη νομολογία του τουρκικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, θεώρησε ότι ο κύριος δικαιολογητικός λόγος για την απαγόρευση της αμφίεσης με θρησκευτικά σύμβολα στα πανεπιστήμια ήταν η αρχή του κοσμικού κράτους, που είναι και θεμελιώδης για το τουρκικό Κράτος, αλλά και σύμφωνη με το κράτος δικαίου και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η αρχή αυτή, κατά το Δικαστήριο, συνδέεται με αξίες, όπως η πολυφωνία, ο σεβασμός των δικαιωμάτων των τρίτων, και ιδίως η ισότητα ανδρών και γυναικών. Είναι, συνεπώς, κατανοητό ότι οι αρμόδιες εθνικές αρχές επιδιώκουν να διατηρήσουν τον

¹⁹¹ *Evans C.*, 'The Islamic Scarf' in the European Court Of Human Rights, *Melbourne Journal of International Law*, 2006.

¹⁹² **Σκέψη 11** απόφασης (ΕΔΔΑ, *Dehlab κατά Ελβετίας*, 15.2.2001): Στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας η θρησκευτική ελευθερία μπορεί να υποστεί περιορισμούς προκειμένου να διασφαλιστεί ότι οι αντιλήψεις όλως γίνονται σεβαστές. *Κτιστάκης Γ., Κτιστάκης Γ.*, *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σ.53, 111.

¹⁹³ *Marshall J.*, *Freedom of Religious Expression and Gender Equality. Sahin V. Turkey*, 2006, *Bleiberg B.*, *Unveiling the real issue: evaluating the European Court of Human Rights' decision to enforce the Turkish headscarf ban in Leyla Sahin v. Turkey*, *Cornell Law Review*, November 2005.

κοσμικό χαρακτήρα των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και ότι θεωρούν ότι αντίκειται στις ανωτέρω αξίες η αμφίεση με θρησκευτικά σύμβολα, όπως η ισλαμική μαντήλα. Η Ευρεία Σύνθεση του ΕΔΔΑ, εξάλλου, δεν παρέλειψε να παραπέμψει στην απόφαση του Τμήματος του Δικαστηρίου, το οποίο αντιμετώπισε την ισλαμική μαντήλα και ως πολιτικά φορτισμένο σύμβολο εξτρεμιστικών πολιτικών κινημάτων, τα οποία επιδιώκουν να επιβάλουν τις θρησκευτικές τους αντιλήψεις και προσεγγίσεις σε ολόκληρη την κοινωνία.

Αν και η συμβολική, πολιτική διάσταση της ισλαμικής μαντήλας διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο, το Δικαστήριο έλαβε υπόψη του και άλλες παραμέτρους όπως το γεγονός ότι οι πιστοί Μουσουλμάνοι φοιτητές μπορούν να εκδηλώνουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους στα πανεπιστήμια και ότι οι σχετικοί κανόνες του πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης αφορούσαν και άλλες μορφές θρησκευτικής αμφίεσης. Το σημαντικότερο πρόσθετο στοιχείο που ανέδειξε το ΕΔΔΑ είναι η διαδικασία λήψης αποφάσεων που ακολούθησαν οι πανεπιστημιακές αρχές, η οποία συμπεριλάμβανε μια διαρκή προσπάθεια προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, ούτως ώστε να μην αποκλειόταν η πρόσβαση στα πανεπιστήμια όσων φοιτητών φορούν ισλαμική μαντίλα, καθώς και ο διάλογος με τις ενδιαφερόμενες πλευρές.

Όπως αναμενόταν, την ίδια στάση τήρησε το Δικαστήριο σε υποθέσεις κατά της Γαλλίας, που αφορούσαν την αποβολή από το σχολείο δύο μαθητριών, οι οποίες είχαν αρνηθεί να αφαιρέσουν τη μαντήλα στα μαθήματα της γυμναστικής και του αθλητισμού. Το ΕΔΔΑ αναφέρθηκε και πάλι στη θεμελιώδη σημασία που έχει η αρχή του ισλαμικού κράτους όπως η Γαλλία, η Τουρκία ή η Ελβετία. Με αφετηρία την αποδοχή αυτή, καθώς και το περιθώριο εκτίμησης των κρατών στο πεδίο των σχέσεων Κράτους και Εκκλησιών, το Δικαστήριο κατέληξε ότι ο τρόπος με τον οποίο αναγνωρίζεται και περιορίζεται η θρησκευτική ελευθερία σύμφωνα με την αρχή του κοσμικού κράτους συνάδει προς τις αξίες που διέπουν τη Σύμβαση. Παράλληλα, το Δικαστήριο τόνισε ότι οι εθνικές αρχές ορθώς μεριμνούν ούτως ώστε η εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων στα σχολεία να μην προσλαμβάνει έναν «επιδεικτικό» χαρακτήρα, που θα αποτελούσε εστία πίεσης και αποκλεισμού για τους τρίτους. Η απαγόρευση, εξάλλου, της αμφίεσης με θρησκευτικά σύμβολα θεωρείται στο καθ' ου Κράτος αντίθετη με την αρχή του κοσμικού κράτους όχι εκ της φύσεως

αμφίεσης , αλλά σε συνάρτηση με τις περιστάσεις και τις συνέπειες που θα μπορούσε να έχει.

Το ΕΔΔΑ, περαιτέρω, από μια διαφορετική οπτική γωνία, θεώρησε εύλογο το συμπέρασμα των εθνικών αρχών ότι η κάλυψη με τη μαντήλα στα συγκεκριμένα μαθήματα ενείχε κινδύνους ως προς την υγεία και την ασφάλεια των μαθητριών. Υπό το πρίσμα αυτό, η επιβληθείσα ποινή της αποβολής ήταν συνέπεια της άρνησης συμμόρφωσης με τους εφαρμοζόμενους στο εκπαιδευτικό ίδρυμα κανόνες, και όχι των θρησκευτικών πεποιθήσεων των ενδιαφερομένων. Τέλος, η πειθαρχική διαδικασία είχε συνοδευθεί από μια προσπάθεια διαλόγου μεταξύ των σχολικών αρχών και των μαθητριών και εξεύρεσης της βέλτιστης ισορροπίας μεταξύ των επίδικων συμφερόντων. Η ποινή της αποβολής από το σχολείο, αν και βαριά, δεν ήταν δυσανάλογη, αφού οι μαθήτριες μπορούσαν να συνεχίσουν τα μαθήματα δι' αλληλογραφίας, σε κάθε δε περίπτωση θεμελιωνόταν στην ανάγκη σεβασμού των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων και της δημόσιας τάξης και όχι στη διαφωνία με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ενδιαφερομένων (ΕΔΔΑ, *Dorgu κατά Γαλλίας*, παρ. 68-77 και *Kervanci κατά Γαλλίας*, 4.12.2008, παρ. 68-77).

Τη νομολογία αυτή επιβεβαίωσε το ΕΔΔΑ σε σειρά άλλων γαλλικών υποθέσεων απαγόρευσης αμφίεσης μαθητριών με την ισλαμική μαντήλα (ΕΔΔΑ, υποθέσεις *Aktas, Bayark, Gamaleddyn, Ghazal κατά Γαλλίας*, 17.7.2009) και μαθητών με το τουρμπάνι των Σιχ (ΕΔΔΑ, υποθέσεις *J.Singh και R. Singh κατά Γαλλίας* (αποφάσεις επί του παραδεκτού), 17.7.2009). Και τούτο, παρά το γεγονός ότι η νομοθεσία που εισήχθη το 2004 δεν περιόριζε την απαγόρευση στη γυμναστική, αλλά την επέκτεινε στο σύνολο των μαθημάτων. Το καθοριστικό στοιχείο ήταν το γεγονός ότι η απαγόρευση όλων των εμφανών/επιδεικτικών θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία, τα γυμνάσια και τα λύκεια απέβλεπε αποκλειστικά στη διαφύλαξη της συνταγματικής αρχής του κοσμικού κράτους, ενός στόχου που, όπως προαναφέραμε, είναι σύμφωνος με τις αξίες που διέπουν τη Σύμβαση. Επιπρόσθετα, το Δικαστήριο δικαιολογεί περιορισμούς που αφορούν τρόπους αμφίεσης οι οποίοι χρησιμοποιούνται για να παρακάμψουν τις απαγορεύσεις του νόμου.

Η γαλλική νομοθεσία για την απαγόρευση της αμφίεσης σε δημόσιους χώρους με το ισλαμικό ένδυμα κάλυψης απασχόλησε το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης του

Δικαστηρίου στην υπόθεση *S.A.S κατά Γαλλίας*¹⁹⁴. Εφαρμοστέο εν προκειμένω ήταν τόσο το άρθρο 8 (στο μέτρο που προστατεύει τις προσωπικές επιλογές ως προς την εμφάνιση του καθενός, που αποτελούν έκφραση της προσωπικότητάς του), όσο, και κυρίως, το άρθρο 9, στο μέτρο που, κατά την προσφεύγουσα, η θρησκεία της επέβαλλε να φέρει την απαγορευμένη ενδυμασία.

Πριν προχωρήσει στην εξέταση της αναγκαιότητας του επίδικου μέτρου σε μια δημοκρατική κοινωνία, το Δικαστήριο εξέτασε αναλυτικά τους «θεμιτούς σκοπούς» που επικαλέστηκε το καθ' ου κράτος. Ο πρώτος σκοπός, η προστασία της δημόσιας ασφάλειας, δεν δημιούργησε αμφιβολίες. Πιο προβληματικός ήταν δεύτερος σκοπός, ήτοι ο σεβασμός ενός στοιχειώδους συνόλου αξιών σε μια δημοκρατική κοινωνία.¹⁹⁵

Προχωρώντας στον έλεγχο της αναγκαιότητας, το Δικαστήριο έκρινε ότι η πλήρης απαγόρευση αμφίεσης σε δημόσιους χώρους με ένα ένδυμα που καλύπτει το πρόσωπο θα μπορούσε να θεωρηθεί αναλογική μόνο σε περίπτωση μιας γενικής απειλής της δημόσιας ασφάλειας, κατάσταση που δεν υφίστατο *in proce*. Συνεπώς, ο εν λόγω θεμιτός σκοπός θα μπορούσε να επιτευχθεί με ηπιότερα μέσα, όπως η υποχρέωση εμφάνισης του προσώπου και δήλωσης της ταυτότητας, εφόσον συντρέξει απειλή για πρόσωπα ή για ιδιοκτησία.

Κατά τη στάθμιση αναγκαιότητας του μέτρου για την κατά τα ανωτέρω διασφάλιση των στοιχειωδών όρων της κοινωνικής συμβίωσης, το Δικαστήριο εξέφρασε σειρά επιφυλάξεων. Σημείωσε, ειδικότερα, ότι η απαγόρευση φαινόταν υπερβολική, αφού αφορούσε πολύ μικρό αριθμό γυναικών, σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό της χώρας, αλλά και το μέγεθος της μουσουλμανικής κοινότητας. Ο νόμος, εξάλλου, είχε ιδιαίτερος αρνητικές επιπτώσεις στις γυναίκες που επέλεξαν μια ενδυμασία σύμφωνη με τις πεποιθήσεις τους. Κυρίως, όμως, ο διάλογος που προηγήθηκε της υιοθέτησης

¹⁹⁴ ΕΔΔΑ, *S.A.S. κατά Γαλλίας*, 1.7.2014

¹⁹⁵ Αναλύοντας τις επιμέρους αξίες που επικαλέστηκε, στο πλαίσιο αυτό, το κράτος μέρος, το Δικαστήριο έκρινε ότι : «Το κράτος δεν μπορεί να επικαλεσθεί την ισότητα των φύλων για να καταργήσει μια πρακτική την οποίαν υπερασπίζονταν οι ίδιες οι γυναίκες, ασκώντας τα δικαιώματά τους. Ο σεβασμός της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας δεν δικαιολογεί μια απόλυτη απαγόρευση της συγκεκριμένης ενδυμασίας, η οποία, αν και μπορεί να φαίνεται παράξενη σε ορισμένους, δεν παύει να αποτελεί την έκφραση μιας πολιτιστικής ταυτότητας, η οποία συμβάλλει στον, εγγενή σε μια δημοκρατία, πλουραλισμό. Αντιθέτως, ο σεβασμός «των ελάχιστων απαιτήσεων της κοινωνικής συμβίωσης» συνδέεται με τον, προβλεπόμενο στη Σύμβαση, θεμιτό σκοπό της προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων. Μπορεί έτσι να γίνει καταρχήν αποδεκτή η αντίληψη του κράτους μέρους ότι το εμπόδιο που υψώνει έναντι των τρίτων ένα ένδυμα που καλύπτει το πρόσωπο παραβιάζει το δικαίωμα των τελευταίων να ζουν σε μια σφαίρα κοινωνικοποίησης που διευκολύνει την κοινωνική συμβίωση. Το Δικαστήριο, πάντως, δεν παραλείπει να σημειώσει ότι η ευελιξία της έννοιας της κοινωνικής συμβίωσης καθιστά απαραίτητο τον ενδελεχή έλεγχο της αναγκαιότητας των σχετικών περιορισμών στην άσκηση των δικαιωμάτων.»

του νόμου συνοδεύθηκε από σχόλια τα οποία συνιστούσαν μια γενικευμένη, σφοδρή επίθεση εναντίον μιας θρησκευτικής ομάδας, κάτι που δεν συμβαδίζει με τις αξίες της ανεκτικότητας, της κοινωνικής ειρήνης και της απαγόρευσης των διακρίσεων. Η ίδια η πράξη της νομοθετικής παρέμβασης, παρατηρεί το Δικαστήριο, ενέχει τον κίνδυνο εμπέδωσης των αρνητικών για ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού στερεοτύπων και ενθάρρυνσης της μισαλλοδοξίας.

Παρόλα αυτά, το Δικαστήριο επισήμανε τρεις πτυχές της υπόθεσης, που το οδήγησαν να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δεν παραβιάστηκε η ΕΣΔΑ: *«Πρώτον, το επίδικο μέτρο δεν συνδεόταν με τις θρησκευτικές συνδηλώσεις της συγκεκριμένης ενδυμασίας, αλλά μόνο με το γεγονός της απόκρυψης του προσώπου. Δεύτερον, η επαπειλούμενη ποινή για παραβίαση του νόμο ήταν η ελάχιστη δυνατή. Τρίτον, και κυριότερο, το επίδικο μέτρο συνιστούσε μια κρίσιμη επιλογή που αφορούσε την κοινωνία του κράτους μέρους και τις θεμελιώδεις παραμέτρους της κοινωνικής συμβίωσης εντός του τελευταίου. Τέτοιες επιλογές αποτελούν την κατάληξη μιας δημοκρατικής διαδικασίας και μια επιλογή, στην οποία καθοριστικό ρόλο έχουν τα εθνικά όργανα που είναι αρμόδια να λαμβάνουν τις σχετικές πολιτικές αποφάσεις. Υπό τις συνθήκες αυτές, το Δικαστήριο θεωρεί ότι οφείλει να επιδείξει «αυτοπεριορισμό» και να αναγνωρίσει ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στο κράτος μέρος. Τούτο ισχύει σε μεγαλύτερο ακόμα βαθμό, ελλείψει μιας κοινής αντιμετώπισης του ζητήματος από τα ευρωπαϊκά κράτη. Αν και η γαλλική προσέγγιση εν προκειμένω είναι μειοψηφική στην Ευρώπη, το επίδικο θέμα αποτελεί αντικείμενο διαλόγου σε πολλά κράτη.»*

Το Δικαστήριο, τέλος, έκρινε ότι δεν παραβιάστηκε το άρθρο 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 9 αφού η επίδικη απαγόρευση, αν και είχε αρνητικές επιπτώσεις στην κατάσταση ειδικά των Μουσουλμάνων γυναικών που επιλέγουν τη συγκεκριμένη ενδυμασία, δικαιολογούνταν με βάση αντικειμενικά και εύλογα κριτήρια.

Συμπερασματικά, είναι σαφές ότι η αφετηρία της νομολογίας του ΕΔΔΑ ως προς την αμφίεση με θρησκευτικά σύμβολα είναι η προσέγγιση του ρόλου του κράτους ως ουδέτερου και αμερόληπτου οργανωτή της άσκησης των διαφόρων θρησκειών, πίστewων και πεποιθήσεων¹⁹⁶. Σε μια θρησκευτικά ποικιλόμορφη κοινωνία, τούτο προϋποθέτει μέτρα για τη διασφάλιση της «θρησκευτικής ειρήνης» και της αμοιβαίας ανεκτικότητας, αλλά, ως ένα βαθμό και μια «διακριτικότητα» κατά την εκδήλωση

¹⁹⁶ Βλ. ενδεικτικώς, ΕΔΔΑ, *Leyla Sahin κ. Τουρκίας* (Ευρεία Σύνθεση), ό.π., παρ. 107.

των θρησκευτικών πεποιθήσεων, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά δημόσιες υπηρεσίες, στις οποίες η ανάγκη θρησκευτικής ουδετερότητας είναι ιδιαιτέρως έντονη. Παρόμοια μέτρα, εξάλλου, θα πρέπει να μην στρέφονται εναντίον μιας συγκεκριμένης θρησκείας. Είναι πάντως σαφές ότι το Δικαστήριο απέδωσε μεγάλη σημασία στην ανάγκη διαφύλαξης της αρχής του κοσμικού κράτους, τόσο αυτού καθαυτού, δηλαδή ως ενός προτύπου διευθέτησης της άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας απολύτως σύμφωνου με τις αξίες της ΕΣΔΑ, όσο και ως ενός από τα θεμέλια της συνταγματικής τάξης ορισμένων κρατών.

8. Η άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας σε χώρους εργασίας

Το δικαίωμα στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας στους χώρους εργασίας με τη μορφή είτε της αμφίσεως με θρησκευτικά σύμβολα είτε του αιτήματος της απαλλαγής από την άσκηση καθηκόντων που έρχονται σε αντίθεση με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ενδιαφερομένων απασχόλησε το Δικαστήριο στην υπόθεση *Eweida και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου*¹⁹⁷. Και στις τέσσερις περιπτώσεις που εξέτασε το ΕΔΔΑ, οι προσφεύγοντες ήταν Χριστιανοί το θρήσκευμα. Σε δυο από τις ως άνω περιπτώσεις, εργοδότες ήταν δημόσιες υπηρεσίες, με την ευρεία έννοια του όρου, οι οποίες δεσμεύονταν αναμφίβολα από το άρθρο 9 ΕΣΔΑ. Στις λοιπές δύο, εργοδότες ήταν ιδιωτικές εταιρείες, ως εκ τούτου οι σχετικές υποθέσεις εξετάστηκαν υπό το πρίσμα της θετικής υποχρέωσης του κράτους να διασφαλίσει το σεβασμό του άρθρου 9 σε όλους όσοι βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία του¹⁹⁸.

Κατ'αρχάς το Δικαστήριο δέχθηκε, ότι δεν μπορεί κανείς να ζητήσει από τους ενδιαφερόμενους να παρακάμψουν τον περιορισμό στη θρησκευτική τους ελευθερία, αλλάζοντας θέση εργασίας. Συνεπώς, τα επίδικα μέτρα θα πρέπει να κριθούν υπό το πρίσμα της παραγράφου 2 του άρθρου 9. Προβαίνοντας στις σχετικές υποθέσεις, το Δικαστήριο απέδωσε καθοριστική σημασία στην προστασία των δικαιωμάτων των τρίτων, αναγνωρίζοντας συγχρόνως ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στις αρμόδιες αρχές. Ειδικότερα:

¹⁹⁷ ΕΔΔΑ, *Eweida και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, 15.1.2013

¹⁹⁸ Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.468-470.

Η άρνηση της υγειονομικής αρχής να επιτρέψει σε νοσοκόμα να φέρει αλυσίδα με σταυρό δικαιολογείται από την ανάγκη προστασίας της υγείας και της ασφάλειας των νοσηλευτών και των ασθενών, αφού δεν μπορεί να αποκλειστεί ο κίνδυνος, κάποιος ασθενής με διαταραχές να τραβήξει την αλυσίδα, τραυματίζοντας το νοσηλευτή ή ο σταυρός να έρθει σε επαφή με ανοιχτή πληγή, προκαλώντας βλάβη στην υγεία του ασθενούς. Το Δικαστήριο σημείωσε, εξάλλου, ότι η προσφεύγουσα είχε αρνηθεί τις εναλλακτικές λύσεις που της είχε προτείνει το νοσοκομείο, οι οποίες θα της επέτρεπαν να φέρει το σταυρό, χωρίς η ίδια ή οι νοσηλευόμενοι να διατρέχουν τους παραπάνω κινδύνους. Το ΕΔΔΑ έλαβε περαιτέρω υπόψη του ότι ανάλογοι περιορισμοί είχαν επιβληθεί και σε πρόσωπα που έφεραν άλλα θρησκευτικά σύμβολα. Λαμβάνοντας, περαιτέρω, υπόψη ότι η διοίκηση του νοσοκομείου βρίσκεται σε καλύτερη θέση, σε σχέση με ένα διεθνές δικαστήριο, για να λάβει αποφάσεις σχετικά με την κλινική ασφάλεια, το Δικαστήριο κατέληξε ότι δεν σημειώθηκε παραβίαση του άρθρου 9, αυτοτελώς ή σε συνδυασμό με το άρθρο 14.

Η άσκηση πειθαρχικής δίωξης και η απόλυση ληξιάρχου που αρνήθηκε να ασκήσει καθήκοντα ληξιάρχου συμφώνων συμβίωσης ομόφυλων ζευγαριών, επικαλούμενη τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, είχε αναμφισβήτητα ιδιαίτερος σοβαρές επιπτώσεις στην ενδιαφερόμενη. Η τελευταία, μάλιστα, δεν είχε παραιτηθεί από το δικαίωμά της να εκδηλώνει τις πεποιθήσεις αυτές αρνούμενη τη συμμετοχή της στη σύναψη συμφώνων συμβίωσης, αφού το εν λόγω καθήκον της είχε ανατεθεί μετά την πρόσληψή της. Από την άλλη πλευρά, η ανάθεση των ως άνω αρμοδιοτήτων επιδίωκε ένα θεμιτό σκοπό, την προστασία της ισότητας ευκαιριών εκείνων που έχουν ένα διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό. Κατά τη στάθμιση μεταξύ της θρησκευτικής ελευθερίας της προσφεύγουσας και των, προστατευόμενων από τη Σύμβαση, δικαιωμάτων τρίτων, οι εθνικές αρχές διαθέτουν ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης. Με το σκεπτικό αυτό, το Δικαστήριο κατέληξε ότι δεν παραβιάστηκε το άρθρο 9 σε συνδυασμό με το άρθρο 14.

Η απόλυση από ιδιωτική εταιρεία του προσφεύγοντα λόγω της άρνησής του να παρέχει ψυχολογική – σεξουαλική υποστήριξη σε ομόφυλα ζευγάρια λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων συνιστά αυστηρή ποινή με σοβαρές επιπτώσεις για τον ενδιαφερόμενο. Εξετάζοντας, υπό τις συνθήκες αυτές, το σεβασμό από το καθ' ου κράτος των θετικών του υποχρεώσεων, το Δικαστήριο έλαβε υπόψη του δύο παραμέτρους. Πρώτον, ότι ο προσφεύγων εντάχθηκε στο επιμορφωτικό πρόγραμμα

γνωρίζοντας ότι ο εργοδότης του ακολούθησε πολιτική «ίσων ευκαιριών» και ότι, συνεπώς, δεν θα ήταν δυνατή η επιλογή των ζευγαριών με βάση το σεξουαλικό προσανατολισμό. Το Δικαστήριο διευκρίνισε στο σημείο αυτό ότι η επιλογή ενός ατόμου να αναλάβει ευθύνες, οι οποίες γνωρίζει ότι θα είχαν επιπτώσεις στην εκδήλωση των θρησκευτικών του πεποιθήσεων δεν συνεπάγεται μεν κατ'ανάγκη ότι δεν υφίσταται επέμβαση στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας, συνυπολογίζεται, όμως, κατά την εκτίμηση της «δίκαιης ισορροπίας» μεταξύ των συγκρουόμενων συμφερόντων. Δεύτερον, και καθοριστικότερο, οι ενέργειες στις οποίες προέβη ο εργοδότης απέβλεπαν στην υλοποίηση μιας πολιτικής παροχής υπηρεσιών χωρίς διακρίσεις. Όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, το Δικαστήριο, σταθμίζοντας το δικαίωμα του προσφεύγοντα να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, αφενός και το συμφέρον του εργοδότη να διασφαλίζει τα δικαιώματα των τρίτων, αφετέρου αναγνώρισε και πάλι σημαντικό περιθώριο εκτίμησης στο κράτος κατά την εκπλήρωση των θετικών του υποχρεώσεων και κατέληξε ότι δεν σημειώθηκε παραβίαση του άρθρου 9 αυτοτελώς, και σε συνδυασμό με το άρθρο 14.

Αντιθέτως, η άρνηση ιδιωτικής αεροπορικής εταιρείας να επιτρέψει σε αεροσυνοδό να φέρει σταυρό κατά τρόπο εμφανή, με σκοπό όχι την προστασία δικαιωμάτων τρίτων, αλλά την προβολή μιας συγκεκριμένης εταιρικής εικόνας δεν είναι δικαιολογημένη, με αποτέλεσμα η μη λήψη θετικών μέτρων από το κράτος για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας να συνιστά παραβίαση του άρθρου 9. Ενισχυτικά της διαπίστωσης αυτής επιχειρήματα ήταν ότι η ενδιαφερόμενη έφερε το σταυρό κατά τρόπο διακριτικό, ότι η εταιρεία είχε επιτρέψει σε άλλους υπαλλήλους να φέρουν άλλες θρησκευτικές ενδυμασίες, χωρίς να σημειωθούν αρνητικές επιπτώσεις στην εταιρική εικόνα, καθώς και ότι η εταιρεία επέτρεψε στη συνέχεια στους υπαλλήλους της να φέρουν κατά τρόπο εμφανή θρησκευτικά κοσμήματα.

Μια πιο πρόσφατη υπόθεση αφορούσε την άρνηση του νοσοκομείου να ανανεώσει τη σύμβαση κοινωνικής λειτουργού, η οποία αρνήθηκε να αφαιρέσει την ισλαμική μαντήλα που κάλυπτε τα μαλλιά, τα αυτιά και το λαιμό. Κατά το Δικαστήριο, ένα κράτος μέρος δικαιούται να απαιτήσει από εργαζομένους σε νοσοκομεία όπως η προσφεύγουσα να αποφεύγουν την αποκάλυψη των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, προκειμένου να διασφαλισθεί ότι οι ασθενείς δεν θα αμφιβάλλουν για την αμεροληψία εκείνων που είναι υπεύθυνοι για τη θεραπεία τους. Τούτο είναι συμβατό με τις θεμελιώδεις για το κράτος μέρος αρχές του κοσμικού κράτους και της

ουδετερότητας, οι οποίες διέπουν εν προκειμένω τις σχέσεις κράτους με θρησκεία. Η αρχή της αναλογικότητας έγινε σεβαστή στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεδομένου ότι (α) η προσφεύγουσα είχε τη δυνατότητα να προσβάλει το επίδικο μέτρο ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, επικαλούμενη τη θρησκευτική ελευθερία και (β) οι αρμόδιες αρχές έλαβαν σοβαρά υπόψη τους την άρνηση της προσφεύγουσας να συμμορφωθεί με την απόφαση να αφαιρέσει το επίδικο ένδυμα, εφαρμόζοντας, σε παρόμοιες περιπτώσεις μια πολιτική «φίλικού διακανονισμού» των σχετικών υποθέσεων (ΕΔΔΑ, *Ebrahimian κατά Γαλλίας*, 26.11.2015). Έτσι το Δικαστήριο αποδέχθηκε μια ρύθμιση που δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στα δικαιώματα των τρίτων, την ίση μεταχείριση όλων των ασθενών και την ομαλή λειτουργία του νοσηλευτικού ιδρύματος σε σχέση με την εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων,

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το Δικαστήριο αναγνωρίζει ότι το δικαίωμα στην εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων μπορεί να ασκηθεί στους χώρους εργασίας. Αιτήματα, όμως, απαλλαγής, από την άσκηση συγκεκριμένων καθηκόντων δεν μπορούν να γίνουν δεκτά, εφόσον θίγονται προστατευόμενα από τη Σύμβαση δικαιώματα τρίτων. Τούτο έχει ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο της Διοίκησης και των, με την ευρεία έννοια, δημόσιων υπηρεσιών: η άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας εν προκειμένω δεν μπορεί να αποβαίνει σε βάρος αναγνωρισμένων από το νομοθέτη δικαιωμάτων των πολιτών.

9. Επέμβαση του κράτους σε τελετουργίες θρησκευτικών κοινοτήτων

Οι θρησκευτικές τελετουργίες¹⁹⁹ εμπίπτουν αναμφισβήτητα στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 9 της Σύμβασης²⁰⁰. Το περιεχόμενο της ιεροτελεστίας στην ΕΣΔΑ εξετάστηκε στην υπόθεση *Cha'are Shalom Ve Tsedek* (ΕΔΔΑ, *Ch'are Shalom ve Tsedek κατά Γαλλίας*, 27.6.2000). Εβραϊκός υπερσυντηρητικός σύλλογος επεδίωξε να τελεί υπό την αποκλειστική ευθύνη του η κατάλληλη Παρασκευή κρέατος (τελετουργική σφαγή) για τη διατροφή των μελών του. Η γαλλική κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι η διαδικασία παρασκευής από τους ίδιους τους πιστούς δεν αποτελεί

¹⁹⁹ Οι όροι «l'accomplissement des rites» (γαλλικό κείμενο) και «observance» (αγγλικό κείμενο) αποδίδονται στην επίσημη ελληνική μετάφραση της ΕΣΔΑ ως «τελετουργίες». Οι ίδιοι ξενόγλωσσοι όροι αποδίδονται ως «πράξεις ιεροτελεστίας» στην αντίστοιχη μετάφραση του ΔΣΑΠΔ.

²⁰⁰ Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σσ.470-471.

μορφή εκδήλωσης της θρησκείας. Αντίθετα, παραδέχθηκε ότι το αποτέλεσμα της παρασκευής περιλαμβάνεται, άνευ αμφιβολίας, στις θρησκευτικές εντολές διατροφής. Ο σύλλογος αντέτίνει ότι ο τρόπος παρασκευής του κρέατος συνιστά «ιεροτελεστία», γιατί εκτελείται σύμφωνα με τις πιο αυστηρές εντολές του Μωσαϊκού νόμου και αποτελεί μέρος της πρακτικής.

Το Δικαστήριο δέχθηκε ότι «δεν αμφισβητείται ότι η τελετουργική σφαγή είναι “ιεροτελεστία”». Η τελετουργική σφαγή αποσκοπεί στην τροφοδοσία των πιστών με κρέας που έρχεται από σφαγιασμένα ζώα σύμφωνα με τις θρησκευτικές εντολές, κάτι που αποτελεί βασικό στοιχείο της πρακτικής της εβραϊκής θρησκείας». Περαιτέρω δέχθηκε ότι ο προσφεύγων σύλλογος χρησιμοποιεί σφαγείς και επιθεωρητές που διεξάγουν την Παρασκευή του κρέατος, σύμφωνα με τις θρησκευτικές εντολές, και ότι ο ίδιος, μέσω της πιστοποίησης του παρασκευασμένου κρέατος και της πώλησής του στην αγορά για τους πιστούς, εγγυάται τον θρησκευτικό έλεγχο της παρασκευής του κρέατος»²⁰¹.

Όπως προκύπτει από την απόφαση *Cha'are Shalom ve Tsedek*, στην κατηγορία αυτή ανήκει και η κατά την εβραϊκή θρησκεία τελετουργική σφαγή ζώων, η οποία όμως υπάγεται σε ρύθμιση από το κράτος. Έτσι, το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ δεν κατοχυρώνει το δικαίωμα κάθε πιστού ατομικά να προβαίνει σε μια τέτοια σφαγή, εφόσον μάλιστα ο πιστός μπορούσε να προμηθευτεί με άλλα μέσα κρέας ζώων σφαγέντων σύμφωνα με τη δική του ερμηνεία των επιταγών της θρησκείας του. Σε κάθε περίπτωση, το κράτος μπορεί να επέμβει και να οργανώσει την άσκηση μιας λατρείας για λόγους προστασίας της δημόσιας τάξης και της δημόσιας υγείας, διαθέτοντας ένα περιθώριο εκτίμησης στο πεδίο αυτό. Συνεπώς, ορθά το Κράτος αρνήθηκε στο ενδιαφερόμενο θρησκευτικό σωματείο την υπουργική έγκριση, που θα του επέτρεπε να ορίσει πρόσωπα τα οποία θα προχωρούσαν στην σφαγή των ζώων σύμφωνα με επιταγές αυστηρότερες εκείνων που δέχεται η πλειονότητα των πιστών της εβραϊκής θρησκείας (ΕΔΔΑ, *Ch'are Shalom ve Tsedek κατά Γαλλίας*, 27.6.2000, παρ.76-84).

Το συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι το κράτος δεν εμποδίζεται από τη Σύμβαση να ρυθμίσει την άσκηση ορισμένων τελετουργικών πρακτικών από μια θρησκευτική κοινότητα, προκειμένου να διασφαλίσει τη δημόσια τάξη και τη δημόσια υγεία.

²⁰¹ Κτιστάκης Γ., *Θρησκευτική Ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004, σσ.96-99.

Φαίνεται επίσης ότι τούτο ισχύει κατά μείζονα λόγο όταν οι τελετουργίες αυτές διοργανώνονται από μειοψηφικές ομάδες εντός μιας θρησκευτικής κοινότητας.

IV. Η επίδραση της ΕΣΔΑ στην ελληνική έννομη τάξη

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου με τις αποφάσεις του έχει διαπλάσει και εξακολουθεί καθημερινά να διαμορφώνει, συστηματικά, «μια ευρωπαϊκή δημόσια τάξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου». Η νομολογία αυτή χαρακτηρίζεται από πνεύμα φιλελεύθερο και ανθρωποκεντρικό, είναι δε συχνά και ευρηματική. Έτσι το ΕΔΔΑ έχει προσδώσει στο βραχύ κείμενο του πρώτου μέρους της Σύμβασης πραγματική ακτινοβολία, επεκτείνοντας τις εφαρμογές του σε ευρύτατο κύκλο πρακτικών ζητημάτων. Για αυτό η εμβάθυνση στο κείμενο μόνο μέσω της νομολογίας του ΕΔΔΑ είναι εφικτή²⁰².

Μετά την κατά το έτος 1985 αναγνώριση και από τη χώρα μας της «ατομικής προσφυγής», οι περιπτώσεις ελέγχου αποφάσεων των ελληνικών δικαστηρίων από το ΕΔΔΑ έχουν αυξηθεί σημαντικά. Επανειλημμένα η χώρα μας έχει υποστεί σοβαρότατες κυρώσεις για παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ και όχι μόνο. Οφείλουμε επομένως να ενημερωθούμε, τόσο στα κείμενα όσο στη νομολογία του ΕΔΔΑ. Όχι μόνο για να αποφύγουμε το διασυρμό της χώρας μου και τις «κυρώσεις» που μας επιβάλλονται, αλλά πρωτίστως για να ενταχθούμε πραγματικά στο ευρωπαϊκό σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και να φτάσουμε το ευρωπαϊκό επίπεδο της προστασίας αυτής.

²⁰² Ζολώτας Τ., Η δέσμευση του εθνικού δικαστή από το νομολογιακό προηγούμενο και το δεδουλευμένο των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, ΕφημΔΔ (2010), σ. 102., Κρουσταλάκης Ε., «Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: μοχλός ανανέωσης της νομολογίας των δικαστηρίων» επιμ. Κτιστάκης Γ. στο: *Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην ερμηνεία και εφαρμογή του ελληνικού δικαίου*, Εθνική Σχολή Δικαστών, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2002, σσ.85-91., Κτιστάκης Στ., Η εφαρμογή της ΕΣΔΑ από το Συμβούλιο της Επικρατείας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2009, *Πρεβεδούρου Ευγ.*, Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στη δίκη ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, στο: Χ. Χρυσανθάκης (επιμ.), Συμβούλιο της Επικρατείας, Εφαρμογές Διοικητικού Ουσιαστικού & Δικονομικού Δικαίου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2012, *Τσαπραζή Γ.Δ.*, Διάλογος μεταξύ ελληνικών δικαστηρίων και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΔτΑ (2011), σ. 572., *Χρυσόγονος Κ.*, «Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Μισό αιώνα μετά» στο: *Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην ερμηνεία και εφαρμογή του ελληνικού δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2002, σσ.31-75.

Η υπερεθνική αυτή δικαιοταξία επηρεάζει άμεσα και καίρια τις σχέσεις μας με την ευρωπαϊκή οικογένεια, αλλά επιπλέον έχει καταστεί μέρος, και μάλιστα ουσιώδες της εσωτερικής έννομης τάξης μας. Διότι, οι διατάξεις της Σύμβασης έχουν, σύμφωνα με τον κανόνα του άρθρου 28 παρ. 1 Συντάγματος, άμεση και υπερνομοθετική ισχύ. Συνεπώς ο Έλληνας δικαστής οφείλει, και αυτεπάγγελτα, να τις εφαρμόζει ως εσωτερικό δίκαιο, αυξημένης μάλιστα τυπικής ισχύος.

Η ένταξη του εθνικού δικαστή σε ένα πολυεπίπεδο και πολυεθνικό νομικό περιβάλλον συνεπάγεται την υποχρέωσή του να λαμβάνει υπόψη, κατά την επίλυση των διαφορών, και άλλους παράγοντες πλην της διασφάλισης της συνοχής της νομολογίας του. Έτσι, θα πρέπει να συμβιβάσει την τήρηση της αρχής του ερμηνευτικού δεδικασμένου της νομολογίας του ΕΔΔΑ. Σε μια ιστορική και συνθετική προοπτική, από την εξέταση της στάσης του διοικητικού δικαστή από της ενάρξεως της ισχύος της Σύμβασης συνάγεται ότι αυτή υπήρξε εξελικτική και πέρασε προοδευτικά από την αδιαφορία, τον δισταγμό, ενδεχομένως και την αντίσταση, στην ενθουσιώδη αποδοχή. Από τη νομολογία προκύπτει τάση οικειοποίησης της Σύμβασης από το ΣτΕ, διατηρώντας βεβαίως ένα περιθώριο διασταλτικής ή συσταλτικής ερμηνείας των διατάξεών της και υιοθετώντας έτσι το πνεύμα της αρχής της επικουρικότητας του υπερεθνικού συστήματος προστασίας, όπως αυτό συνάγεται από το άρθρο 53 της Σύμβασης²⁰³.

Στο πλαίσιο ενίσχυσης της δεσμευτικότητας των αποφάσεων του ΕΔΔΑ και διασφάλισης της αποτελεσματικής συμμόρφωσης προς αυτές, ιδιαίτερης μνείας χρήζει το άρθρο 23 του ν. 3900/2010, το οποίο προσθέτει το νέο άρθρο 105 Α στον Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας και προβλέπει επανάληψη της διαδικασίας στις περιπτώσεις που το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η δικαστική απόφαση εκδόθηκε κατά παραβίαση δικαιώματος σχετικού με τον δίκαιο χαρακτήρα της διαδικασίας που τηρήθηκε ή διατάξεως του ουσιαστικού δικαίου της Σύμβασης. Η διάταξη αυτή εμπνέεται από το άρθρο 525 παρ. 1 περ. 5 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, για την επανάληψη της διαδικασίας σε όφελος του καταδικασμένου, η οποία προστέθηκε με το άρθρο ενδέκατο του Ν 2865/2000.

²⁰³ Είναι χαρακτηριστικό του κλίματος των σχέσεων που επικρατεί η πρόταση του αντιπροέδρου του Γαλλικού Conseil d'Etat περί καθιέρωσης διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής από τα εθνικά δικαστήρια στο ΕΔΔΑ, ως ένδειξη της εμπιστοσύνης μεταξύ τους (J.-M. Sauve, Le principe de subsidiarité et la protection européenne des droits de l'homme, intervention au Cycle de conférences Le droit européen des droits de l'homme, CE 19 avril 2009).

Η εξέταση της νομολογίας επιτρέπει, επίσης, μία εκτίμηση των θεμελιωδών αρχών στις οποίες στηρίζεται. Αυτές οι βασικές διατυπώσεις είναι συχνά ευδιάκριτες στις αποφάσεις του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, καθώς έχουν ήδη εξεταστεί οι αρχές που πρέπει να τηρούνται από τα εθνικά δικαστήρια και τους υπεύθυνους λήψης αποφάσεων. Συνεπώς, μία σημαντική πτυχή της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου είναι ότι σε περιπτώσεις που δεν υπάρχει ευχερώς διαθέσιμο δεσμευτικό προηγούμενο για καθοδήγηση των εθνικών οργάνων, η λογική και οι βασικές αρχές είναι αυτές που οδηγούν και εμπνέουν.

Τόσο τα πραγματικά περιστατικά πολλών υποθέσεων όσο και οι αρχές ερμηνείας που το Δικαστήριο ανέπτυξε και εδραίωσε όλα αυτά τα χρόνια, προσδίδουν μία συναρπαστική χροιά στη μελέτη της θρησκευτικής ελευθερίας. Το ιδιαίτερο περιεχόμενο πολλών υποθέσεων δίνει μία εικόνα του πλούσιου μωσαϊκού της ευρωπαϊκής πολιτιστικής, θρησκευτικής, ιστορικής και πολιτιστικής πολυμορφίας. Ωστόσο, το Δικαστήριο προσπάθησε να εμφυσήσει ένα ομοιόμορφο σύστημα αξιών που θα βοηθήσει την Ευρώπη να προετοιμαστεί και να αντιμετωπίσει με άνεση τις προκλήσεις που αναδύονται σε μία κοινωνία με ολοένα και περισσότερο κοσμικό αλλά και ταυτόχρονα πολυθρησκευτικό χαρακτήρα. Το ζητούμενο είναι ο σεβασμός και η εκτίμηση του πλουραλισμού και της ανοχής. Το δικαίωμα στην ελευθερία συνείδησης δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένο. Αυτό που διακυβεύεται είναι η διατήρηση του πλουραλισμού και της καλής λειτουργίας της δημοκρατίας, ένα εκ των βασικών χαρακτηριστικών των οποίων είναι η δυνατότητα που παρέχει να επιλύονται τα προβλήματα της χώρας μέσω του διαλόγου, ακόμη κι αν είναι οχληρά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η θρησκευτική ελευθερία, προστατεύοντας τον άνθρωπο και τις πεποιθήσεις του, ατομικά και συλλογικά, κατά τρόπο γενικό και συστηματικό, αποτελεί ένα από τα δικαιώματα του ανθρώπου που αποσκοπεί κατ' ἐξοχήν στην διατήρηση του ειρηνικού χαρακτήρα της σύγχρονης κοινωνίας. Η αποτελεσματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας εξαρτάται κυρίως από τον συγκερασμό των ακόλουθων αντιθέσεων: *παράδοση έναντι νεωτερικότητας, ανοχή έναντι επέμβασης και διάδοση έναντι περιχαράκωσης.*

Η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου για την θρησκευτική ελευθερία συγκροτεί ένα corpus δεσμευτικών κανόνων, το οποίο ως τέτοιο μπορεί πλέον να μελετηθεί με την προσήνεια που επιβάλλει η σπουδαιότητα του προστατευόμενου δικαιώματος. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των κανόνων αυτών δεν είναι απλώς η ανοχή του θρησκευτικά «διαφορετικού», αλλά η δημιουργία των θετικών προϋποθέσεων για την ειρηνική συνύπαρξη διαφορετικών θρησκειών στο πλαίσιο της ίδιας έννομης τάξης. Και τούτο, με αμοιβαίο σεβασμό των ιδιαιτεροτήτων κάθε θρησκείας, ακόμη και όταν αναγνωρίζεται το «*προβάδισμα*» μιας από αυτές έναντι των υπολοίπων. Έτσι, η νομολογία του άρθρου 9 συμπυκνώνει το *minimum* της ευρωπαϊκής προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας και καταδεικνύεται σαφώς η σημασία που δίδεται στην πλήρη απόλαυσή της.

Συγχρόνως, το Δικαστήριο ανέδειξε το ρόλο των οργανωμένων θρησκευτικών κοινοτήτων, της ελεύθερης και αποτελεσματικής λειτουργίας τους και της εσωτερικής αυτονομίας. Οι εθνικές αρχές κρίθηκε πολλάκις ότι μπορούν, βεβαίως, να ασκήσουν τις ρυθμιστικές τους αρμοδιότητες, οι οποίες ωστόσο περιορίζονται από την υποχρέωση ουδετερότητας και αμεροληψίας του κράτους έναντι των θρησκευτικών κοινοτήτων, πολλώ μάλλον όταν οι τελευταίες γνωρίζουν εσωτερικές διαμάχες. Το Δικαστήριο αναγνώρισε περαιτέρω τον καθοριστικό ρόλο των συνταγματικών ρυθμίσεων που αφορούν τις σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας αποδεχόμενο έτσι ότι υφίστανται κοινοί ευρωπαϊκοί κανόνες που δεν μπορούν να επιβληθούν δια του νομολογιακού μανδύα. Ωστόσο «νομιμοποίησε» μέτρα προστασίας του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους και αντιμετώπισης του θρησκευτικού φονταμενταλισμού, τονίζοντας ότι η θρησκευτική ελευθερία δεν μπορεί να ασκείται κατά τρόπο που να υπονομεύει τις αξίες στις οποίες βασίζονται οι σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες.

Από την άλλη, η στάση των εθνικών δικαστηρίων δεν είναι ενιαία καθώς συναντούμε αρκετές διαφοροποιήσεις ως προς την επιλογή, την ιεράρχηση, την αξιολόγηση και την διασύνδεση των συνταγματικών διατάξεων που οριοθετούν το ευρύτερο ερμηνευτικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται το ζήτημα της ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης. Οι διαφοροποιήσεις αυτές αντανakλούν τις παραλλάσσουσες ή και αποκλίνουσες θεωρητικές προσεγγίσεις. Έτσι, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε μια απτή διαφοροποίηση μεταξύ της νομολογίας των πολιτικών δικαστηρίων που φαίνεται να έλκεται περισσότερο από «παραδοσιακές» ερμηνείες και της νομολογίας των διοικητικών δικαστηρίων, που φαίνεται να προσανατολίζεται, με πολλή διστακτικότητα προς τη «σύγχρονη» θεωρητική αντιμετώπιση. Η νομολογιακή δε αντιμετώπιση του δεδομένου κατηχητικού χαρακτήρα της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης» φαίνεται πάγια τουλάχιστον ως προς το ζήτημα αρχής. Η συνταγματικότητα των σχετικών νομοθετικών επιλογών θεωρείται ως σχεδόν αυταπόδεικτη συνέπεια της συνταγματικής αναγνώρισης «επικρατούσας θρησκείας», καθώς κατά κανόνα «στην εστία των δικανικών συλλογισμών των δικαστών είναι το άρθρο 3 του Συντάγματος και όχι το άρθρο 13». Η Ορθόδοξη Εκκλησία λοιπόν, ως κρατούσα θρησκεία, συνεχίζει να έχει μεγάλη επιρροή στην ελληνική κοινωνία και στο πολιτικό γίγνεσθαι της χώρας, περιπλέκοντας έτσι το νήμα της φιλελευθεροποίησης του νομικού πλέγματος. Η θρησκευτική κατήχηση, στο πλαίσιο της επίσημης κρατικής εκπαίδευσης εξακολουθεί να ισχύει μέχρι σήμερα, ενώ ακόμα και η θρησκευτική κηδεία ως αποκλειστική λύση, χωρίς την επιλογή της καύσης, δείχνει ότι οι Έλληνες πολίτες ακόμα δεν έχουν πρόσβαση σε βασικές ελευθερίες και ότι η πολιτική πρέπει κάποτε να τολμήσει.

Αντιπαραβάλλοντας την δικαστική αντιμετώπιση της θρησκευτικής ελευθερίας σε εθνικό και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, οι παρωχημένες ρυθμίσεις και οι απαρχαιωμένες πρακτικές της χώρας μας καθίστανται εμφανέστερες, καθώς διαφαίνεται ότι ο θρησκευτικά «διαφορετικός» εξακολουθεί εν πολλοίς να αντιμετωπίζεται ως ξένος. Όσο για τα βήματα προόδου που πάρα ταύτα σημειώθηκαν σε ένα πλατύ φάσμα θεμάτων, όπως το καθεστώς των αντιρρησιών συνείδησης ή η μη αναγραφή του θρησκεύματος στο δελτίο ταυτότητας, είναι αμφίβολο εάν θα είχαν επιτευχθεί χωρίς την ευεργετική επίδραση που ασκεί το Στρασβούργο με τη νομολογία του.

Η νομολογία λοιπόν του ΕΔΔΑ δίνει το έναυσμα για την εναρμόνιση της ελληνικής νομοθεσίας και πρακτικής σε τομείς που άπτονται της θρησκευτικής ελευθερίας με τους ευρωπαϊκούς και διεθνείς κανόνες και πρότυπα.. Η δημοκρατική κοινωνία έχει αναχθεί σαφώς σε βασική συνιστώσα του ΕΔΔΑ και έχει αποκτήσει δομικά χαρακτηριστικά, όπως είναι ο πλουραλισμός και η ανοχή. Όμως η διασφάλιση της προστασίας των δικαιωμάτων από τη μια και ο σεβασμός της εθνικής αυτονομίας του εναγόμενου κράτους από την άλλη, οδήγησαν τη νομολογία του ΕΔΔΑ στην καθιέρωση του περιθωρίου εκτίμησης. Ο καθοριστικός παράγοντας είναι η εγγύτητα του διακυβευόμενου συμφέροντος προς τις αρχές μιας δημοκρατικής κοινωνίας, που καθιστά τον έλεγχο άλλοτε αυστηρότερο κι άλλοτε ηπιότερο. Η αρχή της αναλογικότητας, για την οποία γίνεται λόγος, έχει αναδειχθεί από τη νομολογία του δικαστηρίου σε προνομιακό πεδίο εφαρμογής της θεωρίας του περιθωρίου εκτίμησης.

Σύμφωνα με τα παραπάνω μπορούμε να πούμε ότι ο δικαστής οφείλει να κάνει δύο διαφορετικούς διακριτούς ελέγχους (έλεγχος συνταγματικότητας - συμβατικότητας) με διαφορετικούς κανόνες αναφοράς, αλλά να καταλήξει σε μία ενιαία αντιμετώπιση, επιχειρώντας μία εναρμονισμένη ερμηνεία των δύο αυτών νομικών κειμένων. Ο εθνικός δικαστής δημιουργεί έτσι ένα κανονιστικό πλέγμα, ταυτόσημο όχι ως προς τη διατύπωσή τους, αλλά ως προς ένα σκληρό πυρήνα μιας ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης και δικαιωμάτων με υπερεθνικό και υπερσυνταγματικό περιεχόμενο. Τα εθνικά δικαστήρια, οφείλουν να λειτουργούν και ως δικαστήρια της Σύμβασης. Ο εθνικός δικαστής είναι συγχρόνως και «ευρωπαϊκός» δικαστής και οφείλει να διασφαλίσει τη διάχυση της Σύμβασης στην εσωτερική έννομη τάξη.

Τα προσωπικά «πιστεύω» και η σχέση με το «Θείο» ή το «επέκεινα», όντας από τη φύση τους υπερβατικά, ξεφεύγουν από τα επίγεια και δεν σχετίζονται, ούτε βεβαίως θα μπορούσαν να εξαρτώνται, από νόμους. Ωστόσο οι υπάρχοντες θεσμοί, οφείλουν να κοιτάζουν κατάματα την κοινωνία και τις απώτερες ανάγκες της, και να την ωθήσουν σε μια φιλελεύθερη κατεύθυνση. Επιβάλλεται μια διαμφισβήτηση του υπάρχοντος νομικού πλαισίου καθώς και οτιδήποτε περιορίζει την ανθρώπινη δυνατότητα, την ελευθερία και τον νου. Η νομολογία συνεπώς των εθνικών Δικαστηρίων πρέπει να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Διαφαίνεται λοιπόν ότι το κράτος οφείλει να παραμένει θρησκευτικά ουδέτερο, διότι τότε μόνο μπορεί να γίνεται λόγος για μια πραγματική, ρεαλιστική και ουσιώδη θρησκευτική ελευθερία, η οποία δεν θα αποτελεί για τον πολίτη μια «λόγια έκθεση

ιδεών», αλλά ένα καθημερινό βίωμα. Διότι ακριβώς η αξία στις πάσης φύσεως ελευθερίες δεν έγκειται στο ότι περιγράφονται θεωρητικώς αλλά στο ότι πραγματικά βιώνονται. Η θρησκεία είναι απόλυτα ελεύθερη γιατί αλλιώς διακυβεύεται η ενόραση που κρύβει ο καθένας μας για τον κόσμο. Η επέμβαση στις ενδόμυχες λειτουργίες του στοχασμού και της πίστεως είναι αλάνθαστο στοιχείο τυραννίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Άρθρο 3: (Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας)

«1. Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928.

2. Το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του Κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου.

3. Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη.»

Άρθρο 13: (Θρησκευτική Ελευθερία)

«1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.

2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδια υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.

3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας.

4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους.
5. Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του.»

Άρθρο 16: (Παιδεία, τέχνη, επιστήμη)

«1. Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσουν από το καθήκον της υπακοής στο Σύνταγμα..

2. Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες.

3. Τα έτη υποχρεωτικής φοίτησης δεν μπορεί να είναι λιγότερα από εννέα.

4. Όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας, σε όλες τις βαθμίδες της, στα κρατικά εκπαιδευτήρια. Το Κράτος ενισχύει τους σπουδαστές που διακρίνονται, καθώς και αυτούς που έχουν ανάγκη από βοήθεια ή ειδική προστασία, ανάλογα με τις ικανότητές τους.

5. Η ανώτατη εκπαίδευση παρέχεται αποκλειστικά από ιδρύματα που αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου με πλήρη αυτοδιοίκηση. Τα ιδρύματα αυτά τελούν υπό την εποπτεία του Κράτους, έχουν δικαίωμα να ενισχύονται οικονομικά από αυτό και λειτουργούν σύμφωνα με τους νόμους που αφορούν τους οργανισμούς τους. Συγχώνευση ή κατάτμηση ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων μπορεί να γίνει και κατά παρέκκλιση από κάθε αντίθετη διάταξη, όπως νόμος ορίζει. Ειδικός νόμος ορίζει όσα αφορούν τους φοιτητικούς συλλόγους και τη συμμετοχή των σπουδαστών σ' αυτούς.

6. Οι καθηγητές των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων είναι δημόσιοι λειτουργοί. Το υπόλοιπο διδακτικό προσωπικό τους επιτελεί επίσης δημόσιο λειτουργήμα, με τις προϋποθέσεις που νόμος ορίζει. Τα σχετικά με την κατάσταση όλων αυτών των προσώπων καθορίζονται από τους οργανισμούς των οικείων ιδρυμάτων. Οι καθηγητές

των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων δεν μπορούν να παυθούν προτού λήξει σύμφωνα με το νόμο ο χρόνος υπηρεσίας τους παρά μόνο με τις ουσιαστικές προϋποθέσεις που προβλέπονται στο άρθρο 88 παράγραφος 4 και ύστερα από απόφαση συμβουλίου που αποτελείται κατά πλειοψηφία από ανώτατους δικαστικούς λειτουργούς, όπως νόμος ορίζει. Νόμος ορίζει το όριο της ηλικίας των καθηγητών των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων εωσότου εκδοθεί ο νόμος αυτός οι καθηγητές που υπηρετούν αποχωρούν αυτοδικαίως μόλις λήξει το ακαδημαϊκό έτος μέσα στο οποίο συμπληρώνουν το εξηκοστό έβδομο έτος της ηλικίας τους.

7. Η επαγγελματική και κάθε άλλη ειδική εκπαίδευση παρέχεται από το Κράτος και με σχολές ανώτερης βαθμίδας για χρονικό διάστημα όχι μεγαλύτερο από τρία χρόνια, όπως προβλέπεται ειδικότερα από το νόμο, που ορίζει και τα επαγγελματικά δικαιώματα όσων αποφοιτούν από τις σχολές αυτές.

8. Νόμος ορίζει τις προϋποθέσεις και τους όρους χορήγησης άδειας για την ίδρυση και λειτουργία εκπαιδευτηρίων που δεν ανήκουν στο Κράτος, τα σχετικά με την εποπτεία που ασκείται πάνω σ' αυτά, καθώς και την υπηρεσιακή κατάσταση του διδακτικού προσωπικού τους. Η σύσταση ανώτατων σχολών από ιδιώτες απαγορεύεται.

9. Ο αθλητισμός τελεί υπό την προστασία και την ανώτατη εποπτεία του Κράτους. Το Κράτος επιχορηγεί και ελέγχει τις ενώσεις των αθλητικών σωματείων κάθε είδους, όπως νόμος ορίζει. Νόμος ορίζει επίσης τη διάθεση των ενισχύσεων που παρέχονται κάθε φορά στις επιχορηγούμενες ενώσεις σύμφωνα με τον προορισμό τους.»

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΑΣΠΙΣΙΝ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΩΝ (ΕΣΔΑ)

Άρθρο 9: (Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας)

«1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.

2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.»

ΠΡΩΤΟ ΠΡΟΣΘΕΤΟ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟ

Άρθρον 2: (Δικαίωμα στην εκπαίδευση)

«Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικάς και φιλοσοφικάς πεποιθήσεις.»

ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΓΙΑ ΤΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

10 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1948

Άρθρο 18

«Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή της θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών.»

ΣΥΝΟΨΗ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ

I. Νομολογία Ανωτάτων Εθνικών Δικαστηρίων

1. Υποθέσεις σχετικές με την εκπαίδευση

A. Άρνηση διορισμού φιλολόγου - Μάρτυρος του Ιεχωβά- στη Μέση Εκπαίδευση

ΣτΕ 3533/1986

Στην προκειμένη περίπτωση δια της υπό κρίση έφεσης του εκκαλούντος Υπουργού Παιδείας, ζητείται η εξαφάνιση ή άλλως η μεταρρύθμιση της υπ' αρ. 1700/1983 αποφάσεως του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών, με την οποία ακυρώθηκε η άρνηση διορισμού ως φιλολόγου καθηγήτριας στην Μέση Εκπαίδευση με την αιτιολογία ότι αυτή είναι «μάρτυς του Ιεχωβά». Το θέμα απασχόλησε ιδιαίτερα τον νομικό κόσμο, που έθεσε το ερώτημα εάν και σε ποιο βαθμό διατάξεις, όπως αυτές του αρ. 3 παρ.1 Σ, που καθιερώνει ότι «επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού» και του αρ. 16 παρ. 2 Σ που ορίζει ότι «η παιδεία έχει βασική αποστολή... την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», μπορούν να συστήσουν κώλυμα στον κατά τα λοιπά καθ' όλα νόμιμο και συναφώς υποχρεωτικό, εκ μέρους του Υπουργείου, διορισμό της φιλολόγου – «μάρτυρος του Ιεχωβά» σε σχολείο της Μέσης Εκπαίδευσης.

Ειδικότερα, η άρνηση διορισμού της εφεσιβλήτου, που σε πρώτο βαθμό ακυρώθηκε από το Διοικητικό Εφετείο Αθηνών, με την αιτιολογία ότι είναι «μάρτυς του Ιεχωβά», δηλαδή, οπαδός θρησκείας γνωστής, που έχει δική της δοξασία και φανερή λατρεία (πβλ. και ΣτΕ 2105/75, 2484/80 κλπ.), δεν βρίσκει νόμιμο έρεισμα ούτε στις ειδικές περί προσόντων των εκπαιδευτικών λειτουργιών διατάξεις των αρ. 35 και 82 του ν. 309/1976, ούτε και στις γενικές περί προσόντων διατάξεις των αρ. 18-26, 70-76, 77-84 και 205-206 του πδ. 611/77, ήτοι, δηλαδή, του Υπαλληλικού Κώδικα, οι οποίες δεν περιλαμβάνουν καμιά διάταξη που να συνιστά κώλυμα διορισμού με βάση το θρήσκευμα του υποψηφίου. Πολύ περισσότερο η εν λόγω άρνηση δεν δύναται να βρει νόμιμο έρεισμα ούτε και έμμεσα στις διατάξεις του αρ. 3 παρ.1 και 16 παρ.2 Σ., ούτε και στις γενικές περί της αποστολής της Μέσης Παιδείας διατάξεις των αρ. 26 παρ.1 και 29 παρ.1 του ν. 309/1976, δεδομένου ότι κύρια αποστολή των καθηγητών των φιλολογικών μαθημάτων δεν είναι η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των

μαθητών. Για τον σκοπό βέβαια αυτός θα ήταν καταφανώς ακατάλληλος, ως εκπαιδευτικός, οπαδός άλλης θρησκείας και όχι του ορθόδοξου δόγματος, προκειμένου για μαθητές ελληνικών γυμνασίων και λυκείων, οι οποίοι στην συντριπτική τους πλειοψηφία είναι χριστιανοί ορθόδοξοι –αν και σήμερα πλέον έχει ξεσπάσει ευρεία συζήτηση και ως προς αυτό καθότι αφενός υποστηρίζεται ότι η διάταξη του αρ. 3 παρ.1 Σ έχει ιστορικά διακηρυκτικό χαρακτήρα, δεν αντανάκλα την σύγχρονη πραγματικότητα κατ’ουσίαν και θα πρέπει να αναδιατυπωθεί ή καταργηθεί, αφετέρου δε ότι το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας του αρ. 13§1 Σ δεν θα πρέπει να περιορίζεται κατά την ενάσκηση του δικαιώματος της επαγγελματικής ελευθερίας, ανάπτυξης της προσωπικότητας και επαγγελματικής οντότητας του ατόμου, όπως αυτή απορρέει από την διάταξη του αρ. 5 παρ.1 Σ. Επομένως, ενόψει των διατάξεων περί θρησκευτικής ελευθερίας κατ’ αρ. 13παρ 1 Σ, που προβλέπει ότι η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός, της γενικής αρχής της ισότητας κατ’ αρ. 4 παρ.1 Σ, της αρχής της σταδιοδρομίας του καθενός κατά τον λόγο της προσωπικής τους αξίας κατ’ αρ. 5 παρ1 Σ και του δικαιώματος διορισμού σε δημόσιες θέσεις κατ’ αρ. 4παρ 4 Σ, δεν θα ήταν συνταγματικά ανεκτή η δημιουργία ενός τέτοιου κωλύματος διορισμού, δεδομένου και του ότι, όπως προεξετέθη, η φύση των ανατιθέμενων έργων δεν συνδέεται αναγκαία με την μετάδοση ιδεών, άρρηκτα συνυφασμένων με τα διδάγματα της Ανατολικής Εκκλησίας του Χριστού. Άρα, κατά τα παραπάνω, κρίνεται αντισυνταγματική η άρνηση του Υπουργού Παιδείας. Αυτό έκρινε και το δικάσαν Εφετείο που ερμηνεύοντας και εφαρμόζοντας ορθά τον νόμο απέρριψε τον περί του αντιθέτου λόγο εφέσεως όπως και την έφεση στο σύνολό της.

B. Υπόθεση άθεου φοιτητή

ΣτΕ 194/1987

Πραγματικά περιστατικά:

Θεολογική Σχολή προέβη στη διαγραφή φοιτητή ο οποίος κατά την εγγραφή του δήλωσε ότι είναι άθεος.

Απόφαση ΣτΕ επί της υποθέσεως: Το ΣτΕ έκρινε ότι οι θρησκευτικές σπουδές συγκεκριμένης κατεύθυνσης δεν προϋποθέτουν την υιοθέτηση συγκεκριμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Γ. Υποθέσεις μαθήματος θρησκευτικών

α. ΣτΕ 3356/1995

Η εν λόγω απόφαση πραγματεύεται τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στο σχολείο. Το ΣτΕ με συνδυαστική ερμηνεία των άρθρων 13 και 16 παρ.2 του ελληνικού Συντάγματος, του άρθρου 9 της Ε.Σ.Δ.Α. και του άρθρου 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου αυτής, συνάγει ότι οι μαθητές είναι υποχρεωμένοι να παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών και να μετέχουν στις διάφορες θρησκευτικές εκδηλώσεις, όπως είναι η απαγγελία της πρωινής προσευχής και ο εκκλησιασμός, προκειμένου να αναπτυχθεί η θρησκευτική τους συνείδηση. Όμως, όπως επισημαίνει στη συνέχεια, εάν κάποιοι μαθητές αρνηθούν να συμμετάσχουν στις ανωτέρω εκδηλώσεις, διότι έρχονται σε αντίθεση με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, τότε ο διευθυντής του σχολείου έχει υπηρεσιακό καθήκον να προβεί σε όλες τις αναγκαίες ενέργειες, ώστε οι μαθητές αυτοί, να μη μετέχουν στις θρησκευτικές εκδηλώσεις και να μην παρακολουθούν τη διδασκαλία των θρησκευτικών, χωρίς βέβαια η αποχή τους αυτή να συνεπάγεται γι' αυτούς οποιασδήποτε μορφής σχολική κύρωση. Ακολούθως, τονίζει ότι, ακόμα και να μη γίνεται επίκληση λόγων που άπτονται της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, ο διευθυντής οφείλει και πάλι να ερευνήσει μήπως η σχετική άρνηση οφείλεται σε τέτοιου είδους λόγους. Με βάση την ανωτέρω μείζονα πρόταση και τη συνδυαστική εφαρμογή του νόμου 1566/1985 και ειδικότερα των διατάξεων του, που αναφέρονται στους λόγους άρνησης δημόσιας απαγγελίας της προσευχής, το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο δέχτηκε αίτηση ακυρώσεως κατά σχολικής απόφασης που χαρακτήριζε τη διαγωγή μαθητή ως "επίμεμπτη" ενόψει της επίμονης άρνησης του για απαγγελία προσευχής, διότι δεν πραγματοποιήθηκε η σχετική έρευνα αναφορικά με τους λόγους θρησκευτικής συνείδησης από το διευθυντή του σχολείου.

Το ΣΤ Τμήμα του ΣτΕ δίκασε αίτηση ακυρώσεως της αιτούσας, μητέρας τριών ανήλικων μαθητριών (των οποίων είχε τη γονική μέριμνα, μετά το θάνατο του συζύγου της). Η αιτούσα ζητούσε την ακύρωση αποφάσεως του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων με την οποία καθορίστηκε ότι το μάθημα των θρησκευτικών θα διδάσκεται εφεξής στις Τάξεις Β και Γ του Ενιαίου Λυκείου μόνο μία ώρα την εβδομάδα. Η αιτούσα υποστήριξε ότι η ρύθμιση αυτή καθιστά αδύνατη την σε επαρκή βαθμό ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των ανήλικων τέκνων της, σύμφωνα με τις αρχές του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, το οποίο αυτή και τα τέκνα της πρεσβεύουν και ότι ως εκ τούτου η προσβαλλόμενη πράξη προσκρούει στο Σύνταγμα και τη Σύμβαση της Ρώμης, περί προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών.

Το ΣτΕ κατά την εκδίκαση της υπόθεσης έλαβε υπόψιν του τις διατάξεις της παρ. 1 του άρθρου 1 του ν. 1566/1985 που ορίζει ότι σκοπός της εκπαίδευσης είναι μεταξύ άλλων να βοηθήσει τους μαθητές να συνειδητοποιήσουν τη βαθύτερη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους, το άρθρο 3 του Σ. (που αναγνωρίζει ως επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα, την θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού), το άρθρο 13 του Σ. (που κατοχυρώνει το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης), το άρθρο 16 παρ. 2 του Σ. (που ορίζει ότι η παιδεία, ως βασική αποστολή του Κράτους, έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική αγωγή των ελλήνων και την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής τους συνείδησης) και το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ (που κατοχυρώνει το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, και στο άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ορίζει ότι κανείς δεν μπορεί να στερηθεί του δικαιώματος να εκπαιδευτεί και ότι κάθε κράτος πρέπει να σέβεται το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν για τα παιδιά τους, μόρφωση και εκπαίδευση σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις.). Εν όψει των ανωτέρω διατάξεων και του γνωστού τοις πάσιν γεγονότος ότι η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού πρεσβεύει την ορθόδοξο χριστιανική θρησκεία, το ΣτΕ έκρινε ότι μεταξύ των σκοπών της παρεχόμενης από τα σχολεία παιδείας είναι η ανάπτυξη σε τουλάχιστον επαρκή βαθμό της θρησκευτικής συνείδησης των ελληνοπαίδων, η οποία κατά τα δεδομένα της κοινής πείρας δεν

μπορεί να επιτευχθεί με τον περιορισμό των ωρών διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών σε μία ώρα εβδομαδιαίως.

Κατά συνέπεια, έκρινε βάσιμο τον προβαλλόμενο ισχυρισμό της αιτούσας, ότι η προσβαλλόμενη απόφαση κατά το μέρος που περιορίζει τις ώρες διδασκαλίας των θρησκευτικών, δεν είναι σύμφωνη με τις ανωτέρω διατάξεις του Συντάγματος, ακύρωσε την απόφαση κατά το μέρος της αυτό και ανέπεμψε την υπόθεση στη Διοίκηση, προκειμένου να προβεί σε θέσπιση νέας συμπληρωματικής ρύθμισης (με την οποία να προβλέπεται η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών πέραν της μίας μόνο ώρας εβδομαδιαίως). Το ΣτΕ λοιπόν στηριζόμενο στις σχετικές διατάξεις της ΕΣΔΑ και του Συντάγματος και κυρίως στο άρθρο 16 παρ. 2 Σ. που ορίζει ότι η παιδεία αποσκοπεί μεταξύ άλλων, στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης και αναγνώρισε το δικαίωμα του γονέα να διαπαιδαγωγεί τα παιδιά του σύμφωνα με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και έκανε δεκτή την αίτηση ακυρώσεως. Αξίζει να σημειωθεί ότι με την υπ' αριθμ. ΣτΕ 3356/1995 παλιότερη απόφασή του, είχε επίσης δεχτεί ότι το μάθημα των θρησκευτικών πρέπει να διδάσκεται υποχρεωτικά στα σχολεία και επί ικανό αριθμό ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως. Ως προς τις παραδοχές αυτές του δικαστηρίου, υπάρχει και αντίθετη άποψη, η οποία υποστηρίζει ότι η ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης, ως απόρροια της συνταγματικά κατοχυρωμένης θρησκευτικής ελευθερίας, εισάγει στο χώρο του σχολείου την πολλαπλότητα των θρησκευτικών ιδεών, θεμελιώνοντας αξιώσεις για αποχή των εκπαιδευτικών μηχανισμών του κράτους από κάθε προσπάθεια μονόπλευρης επιβολής μιας συγκεκριμένης στάσης απέναντι στο θείο. Σύμφωνα με την ίδια συλλογιστική το άρθρο 16 παρ. 2 του Σ. δεν επιτάσσει συγκεκριμένο προσανατολισμό της θρησκευτικής εκπαίδευσης, αλλά ο όρος «θρησκευτική συνείδηση» στο άρθρο αυτό, αναφέρεται σ' όλη τη δυνατή ποικιλία θρησκευτικών ή α-θρησκευτικών πεποιθήσεων, όπως γίνεται δεκτό ούτως ή άλλως και για το άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος. Όλα αυτά κατατείνουν (σύμφωνα με την άποψη αυτή), στο ότι το Σύνταγμα επιβάλλει είτε την απλή θρησκευσιολογική ενημέρωση, έτσι ώστε ο μαθητής να γνωρίζει όλες ή τις κυριότερες θρησκείες ή δόγματα, προκειμένου να επιλέξει μόνος του μεταξύ αυτών, είτε πάντως την παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης σε προαιρετική βάση. Περαιτέρω, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο καθορισμός των ωρών διδασκαλίας των θρησκευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ανήκει στην ουσιαστική κρίση της Διοικήσεως, την οποία δεν μπορεί να ελέγξει ο ακυρωτικός

δικαστής. Πράγματι το άρθρο 16 παρ. 2 αρκείται σε μια γενική στοχοθεσία, αφήνοντας τον καθορισμό των μέσων στον κοινό νομοθέτη. Η δέσμευση του τελευταίου εξαντλείται στην καταρχήν πρόβλεψη της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών, όχι όμως αναγκαστικά σε όλες τις τάξεις, ούτε για προκαθορισμένο αριθμό ωρών. Με την ίδια «λογική» με την οποία το ΣτΕ εν προκειμένω έκρινε ότι το μάθημα των θρησκευτικών πρέπει να διδάσκεται για περισσότερες της μίας ώρες και με κατηχητικό περιεχόμενο, θα μπορούσε π.χ. να κριθεί επίσης, ότι το μάθημα της γυμναστικής πρέπει να διδάσκεται για περισσότερες ώρες και με συγκεκριμένο περιεχόμενο. Είναι φανερό ότι τέτοιου είδους δικαστικές κρίσεις συνιστούν υπέρβαση των ορίων του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων και ανεπίτρεπτη υποκατάσταση του δικαστή, στην ουσιαστική εκτίμηση της διοίκησης ή του νομοθέτη.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε, πως ούτε το Σύνταγμα, ούτε η ΕΣΔΑ επιβάλλουν ένα συγκεκριμένο πρότυπο θρησκευτικής εκπαίδευσης, προς το οποίο πρέπει να συμμορφωθεί η Διοίκηση ή ο νομοθέτης. Απλώς θέτουν άκρα όρια, όπως η αποφυγή του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας και η υποχρέωση να δοθεί αυξημένη έμφαση στα δόγματα της επικρατούσας θρησκείας. Μέσα στα πλαίσια αυτά, ο νομοθέτης μπορεί να προβλέψει τη διδασκαλία των θρησκευτικών σε όλες ή σε ορισμένες μόνο τάξεις, για μία ή περισσότερες ώρες ανάλογα με το εκπαιδευτικό πρότυπο που θα επιλέξει.

γ. ΣτΕ 660/2018

Αντισυνταγματικότητα διατάξεων ΥΑ 143575/Δ2/7.9.2016 - Ακύρωση ΥΑ 14375/Δ2/7.9.2016 -.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας, σε 17μελή του Ολομέλεια (με μειοψηφία πέντε μελών), έκρινε ως αντισυνταγματική την απόφαση του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (ΦΕΚ Β' 2920/13.9.2016) με την οποία ορίζονται τα σχετικά με τη διδασκαλία των θρησκευτικών σε τάξεις του Δημοτικού και του Γυμνασίου. Σύμφωνα με την πλειοψηφήσασα άποψη η προσβαλλόμενη απόφαση έρχεται σε αντίθεση α) προς την διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, διότι με το

πρόγραμμα σπουδών που εισάγει φαλκιδεύεται ο επιβεβλημένος από τη συνταγματική αυτή διάταξη σκοπός της ανάπτυξης ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης των μαθητών που ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, β) προς την διάταξη του άρθρου 13 παρ. 1 του Συντάγματος που κατοχυρώνει ως απαραβίαστη την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, διότι με τη σύγχυση που προκαλείται από το πρόγραμμα σπουδών και με τον επιδιωκόμενο δι' αυτού «αναστοχασμό» των μαθητών (ηλικίας 8 – 15 ετών), η εν λόγω απόφαση κλονίζει την ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση, την οποία, ήδη πριν από την έναρξη του σχολικού βίου διαμορφώνουν οι μαθητές αυτοί στο πλαίσιο του οικογενειακού τους περιβάλλοντος, συνιστά δε προσηλυτισμό, καθώς είναι ικανή να τους εκτρέψει από την ορθόδοξη χριστιανική συνείδησή τους, γ) προς την διάταξη του άρθρου 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, διότι προσβάλλει το δικαίωμα των ανηκόντων στην επικρατούσα θρησκεία ορθόδοξων χριστιανών γονέων να διασφαλίσουν τη μόρφωση και εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές πεποιθήσεις και δ) προς την συνταγματικώς κατοχυρωμένη αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 του Σ) και προς το άρθρο 14 (σε συνδυασμό με το άρθρο 9) της ΕΣΔΑ, διότι στερεί από τους μαθητές του ορθοδόξου χριστιανικού δόγματος το δικαίωμα να διδάσκονται αποκλειστικώς τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, ενώ η νομοθεσία όπως έχει εκτεθεί προβλέπει για μαθητές ρωμαιοκαθολικούς, εβραίους και μουσουλμάνους τη δυνατότητα να διδάσκονται αποκλειστικώς τα δόγματα της πίστης τους, και μάλιστα από δασκάλους προτεινόμενους από την οικεία θρησκευτική κοινότητα.

2. Υποθέσεις σχετικές με τον προσηλυτισμό

α. ΑΠ 704/1988

(Προσηλυτισμός από Μάρτυρα του Ιεχωβά κατά επικρατούσας θρησκείας)

Συνταγματική η διάταξη του Ν. 1363/1938 που απαγορεύει τον προσηλυτισμό κατά της επικρατούσας θρησκείας. Προσηλυτισμός από Μάρτυρα του Ιεχωβά. Αιτιολογημένη σχετική καταδικαστική απόφαση η οποία ορθά ερμήνευσε και εφάρμοσε τις ουσιαστικές διατάξεις.

β. ΑΠ 480/1992

(Προσηλυτισμός από μητέρα σε βάρος ανήλικων τέκνων)

Απαγορεύεται η άσκησή του και υπέρ του ορθόδοξου δόγματος. Δεν αποκλείεται η τέλεσή του αν γίνεται υπέρ δόγματος που δεν διαφέρει από την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Τέλεση προσηλυτισμού σε βάρος ανηλικών τέκνων ηλικίας 4 και 8 ετών, τα οποία είχαν βαπτιστεί κατά το ορθόδοξο δόγμα. Απλή συνεργεία της μητέρας αυτών στην τέλεση του αδικήματος που οδηγούσε τα τέκνα σε εντευκτήριο του άνω δόγματος παρά τις αντιρρήσεις του συζύγου της με τον οποίο ήταν σε διάσταση.

3. Υποθέσεις σχετικά με τους αντιρρησίες συνείδησης

α. ΣτΕ 526/2001

Αντιρρησίας συνείδησης έκανε αίτηση για εναλλακτική κοινωνική πολιτική υπηρεσία με βάση τον ν. 2510/1997, η οποία τελικά και απορρίφθηκε από τον Υπουργό Εθνικής Άμυνας, λόγω έλλειψης επαρκούς αιτιολογίας από την πλευρά του αντιρρησία συνείδησης, η οποία να αποδεικνύει πως οι ηθικές και φιλοσοφικές του πεποιθήσεις δεν του επιτρέπουν σε καμία περίπτωση να στρατευθεί. Ο αντιρρησίας συνείδησης άσκησε αίτηση ακυρώσεως της ως άνω απόφασης, η οποία τελικά έγινε δεκτή, γιατί δεν αποδείχτηκε η ύπαρξη πρόσκλησης του αντιρρησία συνείδησης να παραστεί στη συνεδρίαση της επιτροπής για να εκθέσει τις απόψεις του.

β. ΣτΕ 1205/2003

Αντιρρησίας συνείδησης που εκπλήρωνε εναλλακτική πολιτική κοινωνική υπηρεσία εξέπεσε του δικαιώματος αυτού με απόφαση του Διευθυντή του Στρατολογικού γραφείου, επειδή διέπραξε πειθαρχικά παραπτώματα, αλλά δεν κλήθηκε προηγουμένως για να προβάλει τις ενστάσεις του. Η απόφαση του Διευθυντή ακυρώθηκε, δυνάμει του ν. 2690/1999.

4.Υπόθεση σχετικά με την αναγραφή του θρησκευματος σε δημόσια έγγραφα

ΣτΕ4130/2015

Οι αστυνομικές αρχές εξακολουθούν και μετά την έναρξη της τυπικής ισχύος του νόμου αυτού, που εισήγαγε νέου τύπου δελτία ταυτότητας, χορηγούμενα από τις διευθύνσεις εσωτερικών των νομαρχιών, να εκδίδουν, έως τις 31.12.1987 αλλά και καθόσον χρόνο παρατείνεται με αποφάσεις του Υπουργού Εσωτερικών η αρχική αυτή προθεσμία, τα δελτία ταυτότητας, σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις του Ν.Δ. 127/1969 και τις δυνάμει του άρθρου 4 αυτού εκδιδόμενες κανονιστικές αποφάσεις του Υπουργού Δημόσιας Τάξης (Αντίθετη μειοψηφία). Με την εξουσιοδοτική διάταξη του άρθρου 4 του ν.δ. 127/1969 παρέχεται στον Υπουργό Δημόσιας Τάξης η εξουσία να καθορίζει, μεταξύ άλλων, τον τύπο (υπόδειγμα) του δελτίου ταυτότητας, δηλαδή το σχήμα, τις διαστάσεις και τις εν γένει ενδείξεις του δελτίου, στις οποίες περιλαμβάνονται και τα στοιχεία του άρθρου 2, υπό την αυτονόητη προϋπόθεση ότι η αναγραφή των στοιχείων αυτών δεν αντίκειται σε μεταγενέστερο νόμο ή στο Σύνταγμα. Στην περίπτωση αυτή ο Υπουργός Δημόσιας Τάξης οφείλει να προβαίνει, με βάση την εν λόγω εξουσιοδοτική διάταξη, η οποία είναι σύμφωνη με το άρθρο 43 παρ. 2 του Συντάγματος, αφού παρέχεται για τη ρύθμιση ειδικότερων θεμάτων, σε νέο νόμιμο καθορισμό των περιλαμβανομένων στο δελτίο ταυτότητας στοιχείων (Αντίθετη μειοψηφία). Η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκευματος στα δελτία ταυτότητας, την οποία επιβάλλει το άρθ. 2 περίπτ. 20 ν.δ. 127/1969, που εξακολουθεί, σύμφωνα με το άρθ. 25 § 4 ν. 1599/1986, να εφαρμόζεται, συνιστά παραβίαση του άρθ. 13 Συντάγματος (Αντίθετη μειοψηφία). Επιβάλλεται η αναγραφή της ιθαγένειας στις ταυτότητες. Οι διατάξεις του Συντάγματος υπερισχύουν των διατάξεων των διεθνών συμβάσεων.

5. Υπόθεση σχετικά με την ίδρυση ευκτήριου οίκου

ΑΠ 20/2001

Ορθή η καταδίκη για παράβαση του άρθρου 1 α.ν. 1363/1938 της κατηγορουμένης, η οποία, ως νόμιμη εκπρόσωπος αστικής εταιρείας μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα,

έθεσε σε λειτουργία ευκτήριο οίκο της βουδιστικής θρησκείας χωρίς άδεια του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων²⁰⁴. Η ελευθερία εκδηλώσεως των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ειδικότερη μορφή της οποίας αποτελεί η άσκηση της λατρείας, υπόκειται σε περιορισμούς που επιβάλλονται από την δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη, καθώς και από την απαγόρευση του προσηλυτισμού. Το σύστημα αδείας για την ίδρυση ευκτήριου οίκου στοχεύει στην προστασία της δημοσίας τάξεως και κατ' αρχήν δεν αντίκειται στα άρθρα 13 παρ. 1 και 2 του Συντ. και 9 παρ. 1 και 2 της ΕΣΔΑ, μόνο όμως όσον αφορά τον έλεγχο των προϋποθέσεων που τίθενται από τα εν λόγω άρθρα (γνωστή θρησκεία, μη προσβολή της δημοσίας τάξεως ή των χρηστών ηθών, μη άσκηση αθέμιτου προσηλυτισμού), καθώς και των τυπικών προϋποθέσεων που απαιτούνται εκ των διατάξεων του α.ν. 1363/1938 και του εκτελεστικού του διατάγματος της 20.5/2.6.1939. Κατά την αντίθετη γνώμη δύο μελών του Δικαστηρίου οι διατάξεις των άρθρου 1 α.ν. 1363/1938 και 1 παρ. 3 β.δ. της 20.5/2.6.1939 είναι αντισυνταγματικές και αντίθετες προς το αρ. 9 της ΕΣΔΑ, διότι η απαίτηση προηγούμενης διοικητικής άδειας για την ίδρυση και την θέση σε λειτουργία των κρίσιμων χώρων εξαρτά την "λατρεία" από προηγούμενη άδεια με συνέπεια να εμποδίζεται έτσι "προληπτικώς" η ελευθερία της λατρείας, ενώ τόσο το Σύνταγμα όσο και η ΕΣΔΑ αποκλείουν κάθε προληπτικό έλεγχο. Ομόφωνα γίνεται δεκτό ότι στο βαθμό που κατά την παρ. 3 του αρ. 1 του εκτελεστικού β.δ. της 20-5/2-6-1939 η χορήγηση της υπό κρίση άδειας επαφίεται στην διακριτική ευχέρεια της Διοικήσεως. Η ρύθμιση αυτή συνιστά ανεπίτρεπτο περιορισμό της ελευθερίας της θρησκευτικής λατρείας και αντίκειται στα άρθρα 13 παρ. 1 Συντ. και 9 της ΕΣΔΑ. Κατά τα λοιπά, όμως, δεν θίγεται η ισχύς του ως άνω συστήματος χορήγησης αδείας για την ίδρυση ευκτήριου οίκου, ούτε καθίστανται αντισυνταγματικές και αντίθετες προς την ΕΣΔΑ οι λοιπές διατάξεις του α.ν. 1363/1938 και του εκτελεστικού του διατάγματος. Κατά την αντίθετη άποψη δύο μελών του Δικαστηρίου δεν νοείται μερική αντισυνταγματικότητα και μερική αντίθεση στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ της ως άνω ρυθμίσεως. Κρίνεται ορθή η καταδίκη για παράβαση του άρθρου 1 α.ν. 1363/1938 της κατηγορουμένης, η οποία, ως νόμιμη εκπρόσωπος αστικής εταιρείας μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, έθεσε σε λειτουργία ευκτήριο οίκο της βουδιστικής θρησκείας χωρίς άδεια του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Κατά την αντίθετη γνώμη της μειοψηφίας δεν είναι αξιόποινη η παράλειψη της

²⁰⁴ Κτιστάκης Γ., Ο προληπτικός έλεγχος στην άσκηση της θρησκευτικής λατρείας. Σχόλιο στην απόφαση ΑΠ 20/2001 ολομ., ΝοΒ 50 (2002), σσ. 1148-1152.

αναιρεσείουσας να ζητήσει την ως άνω άδεια, διότι η σχετική ρύθμιση αποβαίνει ανεφάρμοστη, αφού ο όρος της κατά διακριτική ευχέρεια κρίσεως της Διοικήσεως περί του αν συντρέχει πραγματική ανάγκη χορηγήσεως της αδείας κρίθηκε ομοφώνως ανίσχυρος. Αναιρείται η προσβαλλόμενη απόφαση λόγω ελλείψεως αιτιολογίας, διότι δεν προκύπτει για ποιο λόγο τα επίμαχα ανεγερθέντα κτίσματα, τα οποία κατά τις παραδοχές της πολεοδομικής αδείας ήσαν παραθεριστικές κατοικίες, αποτελούν "ευκτήριο οίκο", ήτοι είδος ναού, και όχι απλά κτίσματα ή χώρους διαμονής προσώπων που επιθυμούν να μνηθούν στις βουδιστικές δοξασίες και πρακτικές. Αντίθετη μειοψηφία (Ολομ. ΑΠ 20/2001 Ποιν.Χρον. ΝΒ. 403)

6. Υποθέσεις σχετικά με την νομική προσωπικότητα εκκλησιών

α. ΑΠ 1/2003

Η παραβίαση του "άβατου" του Αγίου Όρους συνιστά και ποινικό αδίκημα. Το ειδικό νομικό καθεστώς του Αγίου Όρους είναι συνταγματικά κατοχυρωμένο (άρ. 105 Συντ.) και από πλευράς κοινοτικού δικαίου. Το "άβατο" στις γυναίκες ανέκαθεν ισχύει στο Άγιο Όρος και αποσκοπεί στην προστασία της μοναχικής ειρήνης και την ανεμπόδιστη λατρευτική ζωή της μοναστικής κοινότητας. Η ποινική προστασία του είναι σύμφωνη με τα άρθ. 13 και 17 του Συντάγματος που προστατεύουν την θρησκευτική ελευθερία και την ιδιοκτησία και με τα διεθνή κείμενα. Οι αρμόδιες εισαγγελικές αρχές οφείλουν να εποπτεύουν για την τήρηση και εφαρμογή των ποινικών διατάξεων που προστατεύουν το άβατο του Αγίου Όρους.

β. ΑΠ 58/2006

Ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι - Άδεια συστάσεως σωματείου -Επωνυμία Σωματείου - «ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ Ν. ΕΒΡΟΥ» -.

Οι διατάξεις των άρθρων 78, 80, 81 και 105 αρ. 3 του ΑΚ δεν αντίκειται στη διάταξη του άρθρου 12 παρ. 1 του Συντάγματος, αλλά αντίθετα βρίσκονται εντός των πλαισίων αυτής, εφόσον ερμηνευθούν στενά, ώστε το επιβαλλόμενο στο σωματείο μέτρο της μη αναγνώρισής του, να τελεί σε εύλογη σχέση με την παρανομία που έχει διαπραχθεί, με βάση την αρχή της αναλογικότητας που επιτάσσει η διάταξη του

άρθρου 25 παρ. 1 εδάφ. 4 του Συντάγματος, η οποία επιβάλλει να είναι το μέτρο της μη αναγνώρισης κατάλληλο αλλά και κυρίως αναγκαίο, προκειμένου να αποτραπεί η προσβολή. Ακόμη, οι πιο πάνω διατάξεις του ΑΚ δεν είναι αντίθετες προς στις διατάξεις των άρθρων 9, 10,11 και 14 της από 4 Νοεμβρίου 1950 Σύμβασης της Ρώμης «για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών» (ΕΣΔΑ) που κυρώθηκε με το ν.δ. 53/1974 και έχει την ισχύ που ορίζει το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος, δεδομένου ότι, η δημόσια τάξη, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, μπορεί να θεμελιώσει θεμιτό περιορισμό των δικαιωμάτων που προβλέπονται από τις διατάξεις αυτές. Στοιχείο προσδιοριστικό της ταυτότητας του σωματείου είναι η επωνυμία, όπως την ίδια λειτουργία επιτελεί το επώνυμο στα φυσικά πρόσωπα. Επομένως, η επωνυμία εξ αυτού του λόγου επιβάλλεται να μη είναι αντικειμενικά πρόσφορη να δημιουργήσει παραπλανητική εικόνα ή σύγχυση με τρίτους ούτε αυτή να αντίκειται στο νόμο, τα χρηστά ήθη, διότι ,σε διαφορετική περίπτωση, παρέχεται η δυνατότητα στο Δικαστήριο, να απορρίψει τη σχετική αίτηση. Όπως διατυπώνεται η επωνυμία του υπό έγκριση σωματείου, η οποία αποτελεί προσδιοριστικό στοιχείο της ταυτότητάς του, προκαλεί και μάλιστα σκόπιμα, σύγχυση και αμφιβολίες, ως προς το αν ειδικότερα η «Νεολαία της μειονότητας» εκφράζεται στο σωματείο και συνακόλουθα, εάν εκπροσωπεί θρησκευτική (μουσουλμανική) μειονότητα ή εθνική (τουρκική) μειονότητα, αφού το τελευταίο προσκρούει στη εσωτερική δημόσια τάξη και, επομένως, είναι παράνομο.

7. Υπόθεση σχετικά με την ορκοδοσία

Α.Π.672/1982

Πραγματικά Περιστατικά:

Ο καθηγητής Φιλοσοφίας του Παντείου Πανεπιστημίου Δεσποτόπουλος όταν κλήθηκε να καταθέσει ως μάρτυρας το 1978 ενώπιον του 2ου ανακριτή Αθηνών δήλωσε ότι είναι Χριστιανός Ορθόδοξος, αλλά αρνήθηκε να δώσει το θρησκευτικό όρκο. Προσφέρθηκε όμως να δώσει τον πολιτικό όρκο του άρθρου 220παρ.2ΚΠοινΔ. Η στάση του αυτή βρίσκει έρεισμα στις ηθικές του πεποιθήσεις κατά τις οποίες η ορκοδοσία συνιστά προσβολή της αξιοπρέπειας των μαρτύρων και παραβίαση ρητής εντολής του Ευαγγελίου.

Απόφαση Εφετείου Αθηνών επί της υποθέσεως:

Το Εφετείο Αθηνών απεφάνθη ότι ο κατηγορούμενος είχε περιέλθει σε κατάσταση σύγκρουσης καθηκόντων, το νόμιμο καθήκον -κατάθεση ενώπιον ανακριτικής αρχής και το κοινωνικοηθικό καθήκον, την ενσυνείδητη τήρηση των επιστημονικών και ηθικών του πεποιθήσεων. Η σύγκρουση αυτή συνιστά λόγο που αποκλείει τον καταλογισμό της πράξης του κατηγορουμένου.

II. Νομολογία Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

1. Υποθέσεις σχετικές με τον προσηλυτισμό

A. ΕΔΔΑ, *Κοκκινάκης κατά Ελλάδας*, 25.5.1993

Δεν είναι δυνατόν να αναφερόμαστε στον προσηλυτισμό και να μην μνημονεύσουμε την εν λόγω περίπτωση²⁰⁵. Η υπόθεση «Κοκκινάκης κατά Ελλάδος» (απόφαση της 25.5.1993), κατέχει αναμφίβολα μείζονα θέση στη νομολογία του ΕΔΔΑ, καθώς αποτέλεσε την πρώτη δικαστική διαμάχη, με αφορμή την οποία επήλθε ουσιαστική εμβάθυνση του Δικαστηρίου σε ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας.

Η υπόθεση «Κοκκινάκης κατά Ελλάδος» εισήλθε στη διαδικασία της συνεδρίασης του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου υπό το πρίσμα του άρθ. 43 ΕΣΔΑ, όπως ίσχυε μετά την τροποποίηση από το άρθ. 11 του Πρωτοκόλλου 8, το οποίο και ετέθη σε ισχύ το 1990. Παραπέμφθηκε στο Δικαστήριο από την Επιτροπή κατά τα άρθ. 32 και άρθ. 47 ΕΣΔΑ στο πλαίσιο της τρίμηνης προθεσμίας και

²⁰⁵ *Κονιδάρης Ι.*, Σημείωση (στην Κοκκινάκη), ΝοΒ 42 (1994), σσ.538-539., *Κτιστάκης Γ.*, Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004., *Φιλίππου Δ.*, Οι συνταγματικοί περιορισμοί της θρησκευτικής ελευθερίας και το έγκλημα του προσηλυτισμού (με αφορμή την απόφαση του ΕΔΔΑ επί της υπόθεσης Κοκκινάκη), «Χριστιανός» 33 (1994), σσ. 6-38, *Valticos N.*, La premier arrêt de la Cour européenne des droits de l' homme en matière de liberté de religion. L'affaire Kokkinakis c. Grèce, στο: Τιμή Γεωργίου Βλάχου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα - Bruylat, Αθήνα 1995, p. 551 -567.

αφετηρία της υπόθεσης αποτέλεσε η αίτηση του Κοκκινάκη στην Επιτροπή το 1988, στην οποία επικαλούνταν παραβίαση των άρθρων 7, 9 και 10 της Σύμβασης εκ μέρους του ελληνικού κράτους.

Υποστηρίζεται, βέβαια, ότι, αν και είναι η σημαντικότερη από τις ελληνικές ατομικές προσφυγές που εξετάστηκαν στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, η σημασία της υπόθεσης θα μπορούσε να ήταν μεγαλύτερη, καθώς το ΕΔΔΑ απέφυγε τελικώς να επεκταθεί στην ουσία του ζητήματος και του αντικτύπου του προσηλυτισμού, ο οποίος μάλιστα είχε χρησιμοποιηθεί και για εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπιμοτήτων (π.χ. *«την εφαρμογή ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν τη διά βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας, ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν»* στο νόμο 117/1936 *«περί μέτρων καταπολέμησης του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών»*).

Ο προσφεύγων Μίνως Κοκκινάκης, γεννημένος στην Κρήτη το 1919, ήταν συνταξιούχος επιχειρηματίας κατά την εξέταση της υπόθεσης. Προσεταιρίστηκε τους Μάρτυρες του Ιεχωβά το 1936 και υπέστη πάνω από εξήντα συλλήψεις με την κατηγορία της ενάσκησης προσηλυτισμού, καθώς και πολυάριθμες εκτοπίσεις και φυλακίσεις για το ίδιο ζήτημα, αποκτώντας εν τέλει την ιδιότητα του πρώτου Μάρτυρα του Ιεχωβά που καταδικάστηκε βάσει της μεταξικής νομοθεσίας. Το εναρκτήριο περιστατικό της υπό εξέταση υπόθεσης υπήρξε η επίσκεψη που πραγματοποίησε με τη σύζυγό του στο σπίτι συζύγου του ιεροψάλτη της τοπικής εκκλησίας (Χριστιανή Ορθόδοξη), ο οποίος τελικώς ειδοποίησε και την αστυνομία, στις 2 Μαρτίου 1986 στη Σητεία της Κρήτης.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία της παρουσιαζόμενης ως προσηλυτιζομένης, το ζεύγος ισχυρίστηκε ότι έφερε χαρμόсуνα νέα και μετά από επιμονή, που έφτασε στο όριο του εξαναγκασμού, κατόρθωσε να εισέλθει στην οικία, όπου και ανέγνωσε αποσπάσματα από σχετικό με τις Γραφές βιβλίο ενθαρρύνοντάς την να μεταβάλει την Ορθόδοξη πίστη της. Επίσης, προχώρησαν σε συζήτηση σχετικά με το Σουηδό πολιτικό Ούλφ Πάλμε μεταφέροντας ειρηνιστικές απόψεις.

Στις 20 Μαρτίου 1986 το ζεύγος Κοκκινάκη δικάστηκε στο Τριμελές Πλημμελειοδικείο Λασιθίου έπειτα από ενάσκηση ποινικής δίωξης θεμελιωμένης στο

άρθ.4 του α.ν.1363/1938 περί ποινικοποίησης του προσηλυτισμού²⁰⁶. Το εν λόγω Δικαστήριο, εκδίδοντας μάλιστα αυθημερόν την απόφαση, καταδίκασε το ζεύγος για προσηλυτισμό σε 4 μήνες φυλάκιση (μετατρέψιμη σε χρηματική ποινή) και σε χρηματική ποινή 10.000 δραχμών, διέταξε δε τη δήμευση και καταστροφή τεσσάρων μικρών βιβλίων που σκόπευαν να πουλήσουν στην σύζυγο του ιεροψάλτη. Το Δικαστήριο, επίσης, απέρριψε την ένσταση αντισυνταγματικότητας του αρθ. 4 του μεταξικού νόμου βάσει του οποίου διενεργήθηκε η ποινική δίωξη.

Η διαδικασία συνεχίστηκε σε δεύτερο βαθμό ενώπιον του Εφετείου Κρήτης, αφοτό το ζεύγος Κοκκινάκη άσκησε έφεση, όπου απαλλάχθηκε η σύζυγος του Κοκκινάκη, αφού δεν αποδείχθηκε η συμμετοχή της στις ενέργειες του συζύγου της, τον οποίο απλώς συνόδευε, και μειώθηκε η ποινή του τελευταίου σε φυλάκιση τριών μηνών μετατρέψιμη σε χρηματική ποινή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μειοψηφούσα άποψη που εκφράστηκε από έναν δικαστή της σύνθεσης σύμφωνα με την οποία έπρεπε να αθωωθεί και ο Μίνως Κοκκινάκης, εξαιτίας έλλειψης αποχρώντων λόγων ενοχής, αφού δεν ήταν δυνατόν η σύζυγος του ψάλτη να χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη αφέλεια απέναντι στα ζητήματα που αφορούν την Ορθόδοξη πίστη. Η άποψη αυτή δύναται να ενισχυθεί και από την κατάθεση της Κυριακάκη, μέσα στην οποία συμπεριλαμβάνεται η εξής χαρακτηριστική φράση: «...η συζήτηση δεν επηρέασε τις πεποιθήσεις μου».

Η εξάντληση των εσωτερικών ένδικων μέσων, που απαρτίζει μία από τις προϋποθέσεις για την προσφυγή στο ΕΔΔΑ, επήλθε μετά την εκδίκαση της υπόθεσης στον Άρειο Πάγο, στον οποίο άσκησε αναίρεση ο Κοκκινάκης με βασικό ισχυρισμό την αντισυνταγματικότητα του νόμου 1363/1938 (αντίθεση στο αρθ.13 του Συντ. περί θρησκευτικής ελευθερίας), η οποία απερρίφθη από το Δικαστήριο με το αιτιολογικό της συμφωνίας του νόμου με το αρθ.13 του Συντ., το οποίο μεταξύ άλλων εμπεριέχει απαγόρευση του προσηλυτισμού και σημείωση της επαρκούς αιτιολογίας εκ μέρους του Εφετείου Κρήτης. Ωστόσο, κατά τη γνώμη ενός διαφωνήσαντος μέλους ο Άρειος Πάγος θα έπρεπε να ακυρώσει την απόφαση του Εφετείου Κρήτης, λόγω κακής εφαρμογής της ισχύουσας νομοθεσίας, αφού δεν υπήρξε αναφορά των μέσων της

²⁰⁶ Σταύρος Στ., Ο προσηλυτισμός και το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, Ποιν.Χρον (1993), σ. 964, Μαρίνος Αντ., Προσηλυτισμός συνέχεια, ΕλλΔικ (1994), σ.1

επέμβασης στη θρησκευτική συνείδηση της Κυριακάκη εκ μέρους του Κοκκινάκη, καθώς και λόγω της έλλειψης ενδείξεων για την τεκμηρίωση της απειρίας και του χαμηλού πνευματικού επιπέδου της Κυριακάκη.

Η άρνηση αυτή του Αρείου Πάγου να προβεί σε αναίρεση της αποφάσεως του ποινικού δικαστηρίου, με την οποία καταδικάστηκε ο οπαδός των «Μαρτύρων του Ιεχωβά» για διενέργεια προσηλυτισμού, τον ανάγκασε να απευθυνθεί στα διεθνή δικαιοδοτικά όργανα. Έτσι, ο καταδικασθείς προσέφυγε αρχικώς στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Συμβουλίου της Ευρώπης με την υπ' αριθμό 14307/1988 αίτησή του, η οποία κηρύχθηκε «παραδεκτή» με απόφαση της Επιτροπής της 17.12.1990. Η υπόθεση όμως απασχόλησε, στη συνέχεια, και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, το οποίο, με την από 25.5.1993 απόφασή του «Κοκκινάκης κατά Ελλάδος» δεν έκρινε ασύμβατο τον νόμο του 1938 με το άρθ. 9 της ΕΣΔΑ, αλλά διαπίστωσε παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας του προσφεύγοντος *λόγω πλημμελούς αιτιολογίας της ποινικής αποφάσεως που τον καταδίκασε για προσηλυτισμό.*

Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι: α) το άρθ. 4 α.ν. 1363/1938 αφενός θεσπίζει περιορισμό στην απόλαυση του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας που αποβλέπει σε «νόμιμο» σκοπό, δηλαδή στην προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων, και συνεπώς βρίσκεται σε αρμονία με το άρθρο 9 § 2 της Συμβάσεως τη Ρώμης που επιτρέπει τέτοιους περιορισμούς και αφετέρου δεν παραβιάζει το άρθρο 7 της εν λόγω Συμβάσεως, διότι προσδιορίζεται επαρκώς με αυτό η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος του προσηλυτισμού και β) οι αποφάσεις των ελληνικών δικαστηρίων δεν είναι αιτιολογημένες, διότι αρκούνται σε αιτιολογία η οποία αποτελεί επανάληψη της φρασεολογίας του νόμου, και συνεπώς η καταδίκη του κατηγορουμένου δεν ήταν, υπό τα δεδομένα αυτά, μέτρο αναγκαίο σε μία δημοκρατική κοινωνία ούτε ήταν ανάλογο με τον επιδιωκόμενο σκοπό».

Η αίτηση του Κοκκινάκη στην Επιτροπή το 1988 βασιζόταν κυρίως στα αρθ. 7, αρθ. 9 και αρθ. 10 της ΕΣΔΑ και δευτερευόντως στα α.5 παρ.1 και αρθ.6 παρ.1 και παρ.2. Η Επιτροπή αποφάνθηκε υπέρ του παραδεκτού της αιτήσεως εξαιρουμένης της

επίκλησης των αρθ.5 και αρθ.6 και αναλυτικότερα, έκρινε πως υπήρξε παραβίαση των αρθ.7 και αρθ.9, ενώ δεν εξέτασε περαιτέρω το ζήτημα του αρθ.10.

Επιπροσθέτως, η Επιτροπή δέχθηκε κατ' ουσία τον ισχυρισμό του Κοκκινάκη που αφορούσε το δικαίωμά του να συζητά με τους συμπολίτες του για θέματα θρησκείας. Ο αιτών αδυνατούσε να κατανοήσει το λόγο για τον οποίο κρίθηκε ως άδικη και εγκληματική μια διατύπωση απόψεων στηριζόμενη σε βιβλία που ήταν κοινά για όλους και ότι η αιτιολογία του Εφετείου Κρήτης διεπόταν από μεροληψία, αφού τον καταδίκασε *«όχι για κάτι που είχε κάνει, αλλά για κάτι που ήταν»*.

Αρχικά εξετάστηκε ο ισχυρισμός περί παραβίασης του αρθ.9 της ΕΣΔΑ. Πιο αναλυτικά, ο αιτών Μίνως Κοκκινάκης διατύπωσε την άποψη ότι σημειώθηκε εσφαλμένη εφαρμογή του αρθ.4 του μεταξικού νόμου, καθώς και ότι ο συγκεκριμένος νόμος αντιβαίνει στην ουσία του αρθ.9 ΕΣΔΑ, που τυγχάνει υπερνομοθετικής ισχύος. Ο Κοκκινάκης χαρακτήρισε την ποινικοποίηση του προσηλυτισμού ως *«οπλοστάσιο απαγορεύσεων και απειλών τιμωρίας»*, ως ένα μέσο πίεσης δηλαδή προς τις θρησκευτικές μειονότητες. Ισχυρίστηκε, επίσης, ότι ο εν λόγω νόμος έτυχε επιλεκτικής εφαρμογής από τη διοίκηση και τις δικαστικές αρχές, αφού δε χρησιμοποιήθηκε εναντίον μετόχου της επικρατούσας θρησκείας καθώς και ότι ο κίνδυνος διασταλτικής εφαρμογής του λόγω της λέξης *«ιδία»* στο νομοθετικό κείμενο που κρίθηκε ασαφές από το πρόσωπό του ήταν υπαρκτός.

Από την άλλη πλευρά, η κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι η ελληνική έννομη τάξη προβλέπει τέτοιους περιορισμούς. Το άρθ. 13 απαγορεύει τον προσηλυτισμό σε βάρος κάθε θρησκείας. Το άρθρο 4 του α.ν. 1363/1938, που ενισχύει αυτή την απαγόρευση με ποινική κύρωση, διατηρήθηκε σε ισχύ από πολλές διαδοχικές δημοκρατικές κυβερνήσεις, παρά την ιστορική και πολιτική προέλευσή του. Ο μόνος σκοπός του άρθρ. 4 ήταν να προστατεύσει *«την συνείδηση των άλλων από δραστηριότητες που προσβάλλουν την αξιοπρέπεια και την προσωπικότητά τους»*.

Το Δικαστήριο προέβη σε ερμηνεία του αρθ.9 της ΕΣΔΑ διαπιστώνοντας αρχικά τη σημασία του πλουραλισμού σε μία δημοκρατική κοινωνία και τη συνεισφορά της κατοχύρωσης της θρησκευτικής ελευθερίας στο υπόστατό του. Η θρησκευτική ελευθερία εμπεριέχει την ελευθερία της «εκδήλωσης της θρησκείας κάποιου

ανθρώπου», η οποία πραγματώνεται ιδιωτικά ή συλλογικά, συνεπώς ένας άνθρωπος έχει το δικαίωμα να μεταβάλει την πίστη ενός συνανθρώπου του μέσω της διδασκαλίας της θρησκείας του.

Στην ερμηνευτική διαδικασία αυτή το ΕΔΔΑ ανέλυσε το ζήτημα υπό το πρίσμα των περιορισμών ενός ατομικού δικαιώματος, όπως είναι η θρησκευτική ελευθερία²⁰⁷, δηλαδή της πρόβλεψης σε νόμο τυπικό ή ουσιαστικό, και της αναγκαιότητάς του σε μια δημοκρατική κοινωνία, της συμφωνίας του δηλαδή με την αρχή της αναλογικότητας. Ως προς το επιχείρημα της ασάφειας του εν λόγω διατυπωμένου σε τυπικό νόμο περιορισμού, απεφάνθη πως η ακρίβεια ως προς τη λεκτική διατύπωση ενός νομοθετήματος ενδέχεται να μην είναι πάντοτε απόλυτη και πως τόσο η ερμηνεία όσο και η εφαρμογή επαφίεται στη νομολογιακή πρακτική, η οποία στην Ελλάδα ήταν διαμορφωμένη πάνω στο υπό εξέταση ζήτημα. Το Δικαστήριο δηλαδή *απέφυγε να εξετάσει τη συνταγματικότητα της απαγόρευσης του προσηλυτισμού*, καθώς έκρινε πως αυτό είναι αντικείμενο του εθνικού νομοθέτη, στου οποίου το έργο ουσιαστικά δε δύναται να παρεισφρήσει.

Επιπλέον, το ΕΔΔΑ, χρησιμοποιώντας έκθεση του Παγκόσμιου Συμβουλίου Εκκλησιών, δέχθηκε το περιεχόμενό της και ειδικότερα την ασυμφωνία του αθέμιτου προσηλυτισμού με το σεβασμό της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας κάθε ανθρώπου. Τελικώς, σημειώθηκε παραβίαση του άρθ.9 της ΕΣΔΑ όχι, όμως, για το περιεχόμενο της καταδίκης του προσφεύγοντος από την ελληνική δικαιοσύνη, αλλά για τη μη απαρίθμηση των μέσων που χρησιμοποιήθηκαν για την τέλεση της άδικης πράξης, γεγονός που καθιστούσε την καταδίκη του Κοκκινάκη μη αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία²⁰⁸.

Σχετικά με την παραβίαση του άρθ.7 της Σύμβασης, το οποίο αναφέρεται στην αρχή της νομιμότητας των ποινών (*nullum crimen, nulla poena sine lege*) και στην αρχή της μη αναλογικής εφαρμογής του ποινικού νόμου, το Δικαστήριο δεν εισήλθε σε

²⁰⁷ Λομβέρδος Α., Προσηλυτισμός, Τετράδια Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1986, σ. 23 επ., Τσάτσος Δ., Γνωμοδότηση για την έννοια του προσηλυτισμού, Δίκαιο και Πολιτική, τ. 15 σ. 203 επ., Ανδρουλάκης Ν., Το αξιόποιο του προσηλυτισμού και η αντισυνταγματικότητά του, ΝοΒ (1986), σ. 1031.

²⁰⁸ Η απόφαση ελήφθη κατά πλειοψηφία. Αντίθετη γνώμη διατύπωσαν οι δικαστές Βολτικός, Foigel και Λοϊζου.

μακροσκελή εξέταση. Επισήμανε μόνο τους ισχυρισμούς του προσφεύγοντος, που επικεντρώνονταν στην *αοριστία* του αρθ.4 του α.ν.1363/1938, και κατέληξε στο μη υποστατό της παραβίασης του εν λόγω άρθρου, λόγω της επαρκούς νομολογιακής πρακτικής, που είχε σημειωθεί στην εθνική έννομη τάξη, και βάσει των πορισμάτων της οποίας εξειδικευόταν η επίμαχη διάταξη.

Σχετικά με την παραβίαση του αρθ.10 της ΕΣΔΑ, για την οποία διατυπώθηκε ο ισχυρισμός ότι πραγματοποιήθηκε, διότι η καταδικαστική απόφαση του Εφετείου Κρήτης προσέβαλλε εκτός από τις θρησκευτικές και τις φιλοσοφικοκοινωνικές αντιλήψεις του προσφεύγοντος, το Δικαστήριο έκρινε ότι η περαιτέρω εξέταση ήταν περιττή, λόγω της προαναφερθείσας κρίσης επί της παραβίασης του αρθ.9 της ΕΣΔΑ.

Ο Κοκκινάκης είχε ισχυρισθεί, επίσης, σε υπόμνημά του το 1992 παράβαση του αρθ.14 της ΕΣΔΑ συνδυαστικά με το αρθ.9 (συνεπώς δεν ετέθη ενώπιον της Επιτροπής), ωστόσο το Δικαστήριο έκρινε άσκοπη την εξέτασή της. Πάντως, η εσφαλμένη αιτιολογία, για την οποία τελικώς διαπιστώθηκε η παράβαση της Σύμβασης αποτελεί δείγμα της μη λεπτομερούς ενασχόλησης των εθνικών δικαιοδοτικών οργάνων με την υποχρέωση εναρμόνισης της εθνικής έννομης τάξης με τις διατάξεις της ΕΣΔΑ.

Συμπερασματικά, το Δικαστήριο απεφάνθη υπέρ της παραβίασης του αρθ.9, της μη παραβίασης του αρθ.7 και της μη ύπαρξης ανάγκης διερεύνησης τυχόν παραβίασης του αρθ.10 και του αρθ.14 σε συνδυασμό με το αρθ.9. Επιπροσθέτως, επιδίκασε στην ελληνική Κυβέρνηση το ποσό των 400.000 δραχμών για χρηματική βλάβη και το ποσό των 2.789.500 δραχμών για δικαστικές δαπάνες.

B. ΕΛΔΑ, Λαρίσης και λοιποί κατά Ελλάδας, 24.2.1998

Οι τρεις προσφεύγοντες, κατά την υπηρεσία τους ως αξιωματικοί της Πολεμικής Αεροπορίας, καταδικάστηκαν από την ελληνική δικαιοσύνη για άσκηση προσηλυτισμού κατά υφιστάμενων αεροπόρων και πολιτών, κατά το διάστημα 1986-

1989²⁰⁹. Οι προσφεύγοντες, λοιπόν, Δημήτριος Λαρίσης, Σάββας Μανδαλαρίδης και Ιωάννης Σαράντης, αξιωματικοί της ελληνικής αεροπορίας, ήταν πιστοί της Πεντηκοστιανής Εκκλησίας. Οι πρώτοι δύο από τους προσφεύγοντες κατηγορήθηκαν για προσηλυτιστικές ενέργειες εις βάρος του σμηνίτη Γεωργίου Αντωνιάδη, τον οποίο ενέτασαν σε συζητήσεις θρησκευτικού περιεχομένου και ρωτούσαν επίμονα αν είχε επισκεφτεί την Εκκλησία της Πεντηκοστής κάθε φορά που επέστρεφε στη μονάδα μετά από άδεια.

Συγκεκριμένα, με την υπ' αριθμό 1266/1993 απόφασή του το Ανώτατο Ακυρωτικό έκρινε ορθή την καταδίκη για προσηλυτισμό στρατιωτικών «οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι την ισχύ τους και τη σχέση εμπιστοσύνης που υπήρχε με κατώτερους στρατιωτικούς, καθώς και την κουφότητα και πνευματική αδυναμία άλλων προσώπων, προσπάθησαν να κλονίσουν την πίστη τους στην Ορθοδοξία και να τους πείσουν να ασπασθούν την αίρεση της Εκκλησίας της Πεντηκοστής». Ένας μάλιστα από αυτούς ενήργησε προσηλυτισμό «κάνοντας κήρυγμα και αναπτύσσοντας τις σχετικές με την αίρεση της εκκλησίας της πεντηκοστής δοξασίες, λέγοντας, μεταξύ άλλων, ότι η εκκλησία τους είναι σωστή και όχι η ορθόδοξη θρησκεία και ότι το 1992 θα έρθει το τέλος του κόσμου και θα γίνει η αρπαγή της εκκλησίας και προτρέποντάς τους (τους υποψήφιους προσήλυτους) με επιμονή και φορτικότητα να ακολουθήσουν την πίστη του και να πιστέψουν τον πραγματικό Χριστό γιατί, όντες Χριστιανοί Ορθόδοξοι, είναι με το Σατανά».

Επιπλέον, ο Λαρίσης και ο Σαράντης κατηγορήθηκαν για προσηλυτισμό εις βάρος του σμηνίτη Αθανασίου Κόκκαλη, τον οποίο προέτρεπαν να προσεταιριστεί το πεντηκοστιανό δόγμα με διάφορους τρόπους. Για τον τρίτο προσηλυτιζόμενο σμηνίτη, Νικόλαο Καυκά, παρόλο που ο ίδιος υποστήριξε την μη πίεση εκ μέρους των αξιωματικών για μεταβολή των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, ο πατέρας αυτού ισχυρίστηκε πως ο υιός του προσχώρησε στην Εκκλησία της Πεντηκοστής υποβαλλόμενος στις διαταγές των ανωτέρων του. Επιπροσθέτως, οι αξιωματικοί κατηγορήθηκαν και για ενάσκηση προσηλυτισμού εις βάρος πολιτών, με χαρακτηριστική περίπτωση την Αναστασία Ζουνάρα, η οποία κατέληξε με διαταραχή της ψυχικής της υγείας.

²⁰⁹ Νάσκου – Περράκη Π., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σχετικά με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας την Ελλάδα, ΕΕΕυΔ 4 (1999), σ. 285 επ. Gonzalez G., Nouvel éclairage européen sur le prosélytisme ou petite leçon de savoir – vivre sous l' uniforme. Observations a l' affaire Larissis et autres c. Grèce, 24 février 1998, RTDH 1999, p. 119.

Η υπόθεση αυτή έδωσε την αφορμή, για δεύτερη φορά, στο Δικαστήριο του Στρασβούργου να ασχοληθεί με το άρθρο 4 α.ν. 1363/1938, τη διάταξη δηλαδή που ποινικοποιεί στη χώρα μας σε πλημμεληματική μορφή το έγκλημα του προσηλυτισμού. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, με την υπ' αριθμόν 24.2.1998 απόφασή του *«Λαρίσης και λοιποί κατά Ελλάδος»*, επανέλαβε όσα είχε ήδη νομολογήσει με την προηγούμενη, όμοιας θεματικής, απόφασή του *«Κοκκινάκης κατά Ελλάδος»*, και συγκεκριμένως έκρινε ότι, επειδή οι αποφάσεις των ελληνικών δικαστηρίων αρκέστηκαν να επαναλάβουν τη διάταξη του αρθ.4 του α.ν. 1363/1938, χωρίς να θεμελιώσουν επαρκώς τον καταχρηστικό χαρακτήρα των μεθόδων, που οι καταδικασθέντες χρησιμοποίησαν, οι καταδίκες τους δεν υπήρξαν, υπό τις πιο πάνω περιστάσεις, δικαιολογημένες, και για αυτό σημειώθηκε παραβίαση του άρθρου 9 της Ε.Σ.Δ.Α. Καταδικάστηκε δε η Ελλάδα, στην πληρωμή σε καθένα από τους δύο (Μανδαλαρίδη και Σαράντη) χρηματικής ικανοποίησης, προς αποκατάσταση της ηθικής του βλάβης που επήλθε από την παράνομη καταδίκη του, ποσού πεντακοσίων χιλιάδων (500.000) δραχμών.

Ως προς τις αποκλίνουσες της πλειοψηφίας γνώμες που διατυπώθηκαν, ο δικαστής De Meyer προέβη στην έκφραση της ίδιας άποψης που είχε διατυπώσει στην υπόθεση Κοκκινάκης, ότι δηλαδή ο νόμος που ποινικοποιεί τον προσηλυτισμό είναι *«παράνομος»*, αφού αποτελεί τροχοπέδη στην εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ωστόσο, παραδέχεται την ενάσκηση προσηλυτισμού εις βάρος των σμηνιτών, εξαιτίας της σχέσης ιεραρχίας που τους συνέδεε με τους ανωτέρους τους, χρησιμοποιώντας τη φράση *«εκμεταλλεύτηκαν καταχρηστικά»*. Εδώ διαφαίνεται και η σημασία της παρούσας απόφασης του ΕΔΔΑ, η οποία δε συγκεντρώνεται στην καταδίκη της Ελλάδας, αλλά στο πραγματικό περιστατικό της ειδικής εξουσιαστικής σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στους προϊσταμένους και στους υφισταμένους στα σώματα ασφαλείας και στο πώς αυτή η σχέση μπορεί να αποτελέσει πρόσφορο έδαφος για την προσπάθεια αλλοίωσης της θρησκευτικής συνείδησης με μεθόδους που αντίκεινται στη δυνατότητα ομολογίας των θρησκευτικών πεποιθήσεων, που είναι συνταγματικά θεμελιωμένα, εξαιτίας της υπαγωγής της στο ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Οι προαναφερόμενες μέθοδοι συμπυκνώνονται στην έννοια της *«κατάχρησης εξουσίας»*, η οποία φαντάζει ως ένας εύκολος τρόπος επιβολής.

Στον ελληνικό νόμο της κυβέρνησης του Μεταξά δεν υπάρχει ρητή καταχώρηση της κατάχρησης εξουσίας ως μέσου προσηλυτισμού, ωστόσο η απαρίθμηση των προσηλυτιστικών μεθόδων έχει κριθεί πως είναι ενδεικτική και όχι περιοριστική. Ο *Βαλτικός* επισήμανε ότι το κύρος της στολής δύναται να επηρεάσει όχι μόνο τους υφισταμένους σε μία στρατιωτική μονάδα, αλλά και απλούς πολίτες, και ο *K. Van Dijk* αμφέβαλλε για τη μη οικειοθελή εμπλοκή του σμηνίτη στις σχετικές με το δόγμα των Πεντηκοστιανών συζητήσεις με τους ανωτέρους τους. Βέβαια, επειδή ένας μεγάλος αριθμός εννοιών που συνδέονται με τα θρησκευτικά ανθρώπινα δικαιώματα και τους περιορισμούς τους είναι εξαιρετικά ευρείες, τα όρια μεταξύ νομίμου και παρανόμου σε περιπτώσεις προσηλυτισμού δεν κατορθώνουν να είναι απόλυτα σαφή.

Με την απόφαση αυτή, ωστόσο, δε σημάνθηκε λήξη της υπόθεσης, αφού ακολούθησε επαναφορά της στα εθνικά δικαιοδοτικά όργανα με τη διαδικασία του αρθρ.525 παρ.1 ΚΠΔ, που εισήχθη με το αρθ.11 του ν. 2865/2000, με τη διαδικασία δηλαδή της επανάληψης της διαδικασίας ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων. Ο Εισαγγελέας του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου εισήγαγε σχετική αίτηση στο συμβούλιο του Αρείου Πάγου, η οποία έγινε εν μέρει δεκτή σχετικά με την καταδίκη για προσηλυτισμό των ιδιωτών. Ο Άρειος Πάγος με την υπ' αριθμόν 1453/2005 έπαυσε οριστικά την ποινική δίωξη λόγω παραγραφής του αξιοποίνου, αφού επρόκειτο για πλημμεληματικές πράξεις.

2. Υποθέσεις σχετικές με την ίδρυση ναού ή ευκτήριου οίκου

A. ΕΛΛΑ, Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδας, 26.09.1996

Ο πρώτος προσφεύγων²¹⁰, Μάρτυρας του Ιεχωβά, μίσθωσε στις 30.3.1983 μια αίθουσα 88 τ.μ. στο Ηράκλειο της Κρήτης, περιλαμβάνοντας στο μισθωτήριο τον όρο ότι θα χρησιμοποιηθεί ειδικά για «κάθε είδους συγκεντρώσεις, γάμους, κτλ. *Μαρτύρων του Ιεχωβά*».

²¹⁰ *Κυριαζόπουλου Κ.*, Είναι σύμφωνη ή όχι με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων η ισχύουσα ελληνική νομοθεσία που διέπει την ίδρυση ή λειτουργία ναών ή ευκτήριων οίκων ετεροδόξων ή ετεροθρήσκων? Μια προσέγγιση της υπόθεσης Μανουσάκη κατά Ελλάδας, «Υπεράσπιση» 1997, σ. 925., *Κτιστάκης Γ.*, Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004, σσ.311-327.

Στις 28.6.1983 οι προσφεύγοντες υπέβαλλαν αίτηση στον υπουργό εθνικής παιδείας και θρησκευμάτων για την χορήγηση άδειας λειτουργίας της αίθουσας ως χώρου λατρείας. Ωστόσο, οι αρμόδιες αρχές κωλυσιεργούσαν. Στις 30.7.1983 ο τοπικός ενοριακός ναός ειδοποίησε τις αστυνομικές αρχές ότι η αίθουσα χρησιμοποιούνταν ως χώρος λατρείας των Μαρτύρων του Ιεχωβά χωρίς άδεια, ζητώντας ταυτόχρονα την απαγόρευση περαιτέρω θρησκευτικών συναντήσεων πριν τη λήψη άδειας. Το αρμόδιο υπουργείο με επανειλημμένες επιστολές του προς τους αιτούντες τους πληροφορούσε *«ότι δεν ήταν ακόμη σε θέση να λάβει απόφαση επειδή δεν έλαβε όλες τις απαραίτητες πληροφορίες»* από τις άλλες συναρμόδιες υπηρεσίες.

Στις 3.3.1986 ο Εισαγγελέας Ηρακλείου άσκησε δίωξη κατά των προσφευγόντων για παραβίαση του άρθ. 1 α.ν. 1363/1938, ήτοι για ίδρυση και λειτουργία χώρου λατρείας για θρησκευτικές συγκεντρώσεις, χωρίς άδεια από τις αναγνωρισμένες εκκλησιαστικές αρχές και τον αρμόδιο υπουργό²¹¹. Το Μονομελές Πλημμελειοδικείο Ηρακλείου αθώωσε τους προσφεύγοντες με το επιχείρημα ότι, εν τη απουσία πράξεων προσηλυτισμού, οι οπαδοί κάθε πίστης είναι ελεύθεροι να συνέρχονται, ακόμη και αν δεν έχουν την απαραίτητη άδεια. Παρά ταύτα, μετά από έφεση του Εισαγγελέα, το Τριμελές Πλημμελειοδικείο, δικάζον σε δεύτερο βαθμό, εξαφάνισε την πρωτόδικη απόφαση και καταδίκασε κάθε προσφεύγοντα σε τρίμηνη φυλάκιση μετατρέψιμη προς 400 δραχμές ημερησίως, και σε πρόστιμο 20.000. Στην απόφασή του το Τριμελές Πλημμελειοδικείο προκειμένου να παρακάμψει την – ερειδόμενη στο συνταγματικό δικαίωμα του συνέρχεσθαι – αιτιολογία της πρωτόδικης απόφασης, διέκρινε ανάμεσα (α) σε αίθουσα συγκεντρώσεων πιστών, (β) σε μικρό ναό για την εξυπηρέτηση των αναγκών περιορισμένου κύκλου προσώπων και (γ) σε δημόσιο κτίριο για την λατρεία από οποιονδήποτε, τονίζοντας ότι εν προκειμένω ίσχυε η δεύτερη (β) περίπτωση, καθ' όσον οι πιστοί δεν περιορίζονταν σε συγκεντρώσεις και ανάγνωση του Ευαγγελίου, αλλά τελούσαν μυστήρια και θεία λατρεία.

²¹¹ Σύμφωνα με τη ρύθμιση του άρθ. 41 παρ. 1 α.ν. 1369/38, η προηγούμενη άδεια του Μητροπολίτη απαιτείται κατά το κείμενο των ανωτέρω διατάξεων, μόνο για την ίδρυση ναού, πλην όμως έχει επεκταθεί νομολογιακά και στην ίδρυση ευκτήριων οίκων. Βλ. σχετικά: *Τρωϊάνος Σπ.*, Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου, 1984, σ. 87, *Κυριαζόπουλου Κ*, όπ.π., σ. 934, *Πουλής Γ.*, Νομοθετικά κείμενα εκκλησιαστικού δικαίου και από τη νομολογία. ΣτΕ 721/69 Αρχείον Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου 1969, σ. 23 επ. Γενικά για το ζήτημα των προϋποθέσεων ιδρύσεως ναών και ευκτήριων οίκων στο ελληνικό δίκαιο, βλ. *Μαρίνος Τ./Τρωϊάνος Σπ.*, Η ίδρυση ναών και ευκτήριων οίκων. Συμβολή εις την μελέτην της ελευθερίας της λατρείας. Αρχείον Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου, 1966, σ. 49 επ..

Ακολούθως, οι προσφεύγοντες άσκησαν αναίρεση, υποστηρίζοντας ότι η επιβαλλόμενη από τον α.ν. 1363/1938 υποχρέωση λήψης διοικητικής άδειας για τη δημιουργία ευκτήριου οίκου ήταν αντίθετη στα άρθρα 11 και 13 του Σ. και στα άρθ. 9 και 11 ΕΣΔΑ. Ο ΑΠ απέρριψε (19.5.1991) την αίτηση, στηριζόμενος στις εξαιρέσεις του άρθρου 9 παρ. 2 ΕΣΔΑ και στα συνταγματικά προαπαιτούμενα για την θρησκευτική ελευθερία του άρθρου 13 παρ. 2 Σ. (θρησκεία γνωστή, μη προσβολή δημόσια τάξης ή χρηστών ηθών, απαγόρευση προσηλυτισμού). Ένας μόνον αεροπαγίτης έκρινε ότι ο αναγκαστικός νόμος 1363/1938 ήταν αντίθετος στο πνεύμα του άρθρου 13 Σ²¹².

Το ΕΔΔΑ απέρριψε όλους τους προβληθέντες από την ελληνική κυβέρνηση ισχυρισμούς, έκρινε δε ότι η καταδίκη των προσφευγόντων από τα Ελληνικά Δικαστήρια για την εγκατάσταση και λειτουργία ευκτήριου οίκου αποτέλεσε αδικαιολόγητη, υπό το φως της ΕΣΔΑ, επέμβαση στην εκδήλωση των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων²¹³. Ιδιαίτερως σημαντική, ως υπογραμμίζουσα τον θρησκευτικό προστατευτισμό του Ελληνικού Κράτους, κρίνεται η διαπίστωση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ότι «...το Κράτος επιδιώκει να χρησιμοποιεί τις δυνατότητες των παραπάνω διατάξεων κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να επιβάλλει προϋποθέσεις αυστηρές ή και απαγορευτικές στην τέλεση της λατρείας ορισμένων μη ορθόδοξων δογμάτων». Η ελληνική Διοίκηση αγνοώντας τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, χρονοτριβούσε και δεν έδινε την άδεια σε Μάρτυρες του Ιεχωβά να ανεγείρουν ναούς και ευκτήριους οίκους.

Το ΕΔΔΑ δέχθηκε την προσφυγή τους και έκρινε ότι η καθυστέρηση χορήγησης αδειάς για ανέγερση και λειτουργία ναών ή ευκτήριων οίκων ετεροδόξων από τη Διοίκηση ήταν πέρα του λογικού χρονικού διαστήματος, που απαιτείται για την έκδοση των αδειών. Αυτό αντιβαίνει άμεσα στο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, το οποίο προστατεύεται από το άρθ.9 της ΕΣΔΑ. Η απλή ενάσκηση του

²¹² Σχετικά με την έκθεση των επιχειρημάτων των δύο απόψεων βλ. Κυραζόπουλος Κ., όπ.π, σ. 936 επ.

²¹³ Φίλιου – Πατσαντάρα Α., Υπόθεση Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδος, Απόφαση ΕΔΔΑ της 26.9.1996, ΤοΣ 1997, σ. 1013., Κπιστάκι Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004.

δικαιώματος για εκδήλωση της θρησκείας και ειδικότερα η εξωτερίκευση των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή η προσπάθεια διάδοσης αυτών δεν αποτελεί προσηλυτισμό.

Β. ΕΔΔΑ, Πεντίδης και λοιποί κατά Ελλάδας, 19.3.1997

Παρόμοια ήταν η υπόθεση Πεντίδης και λοιποί κατά Ελλάδας, που απασχόλησε το ΕΔΔΑ²¹⁴. Οι προσφεύγοντες μάρτυρες του Ιεχωβά είχαν ιδρύσει ναό στην Αλεξανδρούπολη χωρίς να υποβάλλουν αίτηση για άδεια λειτουργίας του. Η ΕυρΕΔΑ, ενώπιον της οποίας προσέφυγαν οι ανωτέρω καταδικασθέντες από τα ελληνικά δικαστήρια για παραβίαση των διατάξεων του α.ν. 1363/1938, έκρινε κατά πλειοψηφία ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ δεν έκρινε τελικά την υπόθεση επί της ουσίας, διότι στο μεταξύ οι προσφεύγοντες κατέθεσαν αίτηση ενώπιον των ελληνικών αρχών και τους χορηγήθηκε τελικά άδεια λειτουργίας χώρων λατρείας από τη διοίκηση και ζήτησαν τη διαγραφή της υπόθεσης, πράγμα που αποδέχτηκε το ΕΔΔΑ.

Γ. ΕΔΔΑ, Τσαβαχίδης κατά Ελλάδας, 21.1.1999

Στην υπόθεση αυτή ο προσφεύγων μάρτυρας του Ιεχωβά κατηγορήθηκε για παράνομη λειτουργία ευκτήριου οίκου. Η ΕυρΕΔΑ στην έκθεσή της δεν έκρινε ότι υπήρξε τελικά παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, αλλά του άρθρου 8, λόγω των στοιχείων που εμφανίστηκαν από Όργανα της Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών σε βάρος του κατηγορουμένου για τη δράση του ως μέλος των μαρτύρων του Ιεχωβά. Η υπόθεση κατέληξε σε φιλικό διακανονισμό με την ελληνική κυβέρνηση.

²¹⁴ Καστανάς Η./Κτιστάκης Γ., *Επισκόπηση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του ανθρώπου (1997-1998)*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου & Κέντρο Δικανικών Μελετών, εκδ. Αντ. Ν. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σσ. 118-120.

3.Υποθέσεις σχετικά με την εκπαίδευση

Α. ΕΔΔΑ, «*Βαλσάμης κατά Ελλάδας*» και «*Ευστρατίου κατά Ελλάδας*», 18.12.1996

Στις υποθέσεις αυτές το ΕΔΔΑ εξέτασε το ζήτημα κατά πόσο η επιβολή ορισμένων ελαφρών πειθαρχικών ποινών σε μαθήτριες, για συμπεριφορά τους οφειλόμενη στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, έρχεται σε σύγκρουση με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Και οι δύο υποθέσεις αφορούσαν περιπτώσεις επιβολής ολιγοήμερων αποβολών από το σχολείο σε μαθήτριες που αρνήθηκαν να συμμετάσχουν σε σχολικές παρελάσεις επικαλούμενες τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις²¹⁵.

Σύμφωνα με το ιστορικό των δύο υποθέσεων, που τελικά συνεκδικάστηκαν λόγω συνάφειας, κατά την έναρξη της ακαδημαϊκής χρονιάς 1992-1993 οι γονείς της Βικτώριας Βαλσάμη και Σοφίας Ευστρατίου αντίστοιχα, Μάρτυρες του Ιεχωβά κατά το θρήσκευμα ζήτησαν να μην παρακολουθήσουν οι κόρες τους το μάθημα των θρησκευτικών και να μην συμμετάσχουν στον ομαδικό εκκλησιασμό σε ορθόδοξη εκκλησία ούτε σε οποιαδήποτε άλλη εκδήλωση που αντίκειται στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, όπως ο εορτασμός των εθνικών επετείων ή οι παρελάσεις. Οι διευθύνσεις των σχολείων, στα οποία φοιτούσαν οι μαθήτριες συμφώνησαν και τις απάλλαξαν από το μάθημα των θρησκευτικών και να μην υποχρεωθούν να συμμετάσχουν στον ομαδικό εκκλησιασμό σε ορθόδοξη εκκλησία ούτε σε οποιαδήποτε άλλη εκδήλωση που αντίκειται στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, όπως ο εορτασμός των εθνικών επετείων ή οι παρελάσεις. Τον Οκτώβριο του 1992, του 1993 και του 1994 οι μαθήτριες κλήθηκαν να λάβουν μέρος στις μαθητικές παρελάσεις για την εθνική επέτειο της 28^{ης} Οκτωβρίου. Αυτές αρνήθηκαν επικαλούμενες τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και σύμφωνα με την εγκύκλιο Γ1/1/1//02.01.1990 του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, οι διευθυντές των σχολείων τους τις τιμώρησαν, την πρώτη με αποβολή μιας ημέρας για μη συμμετοχή της στην παρέλαση της 28.10.1992, τη δε δεύτερη για μη συμμετοχή

²¹⁵ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, 1993., Σιγάλας Τ., Μαθητικές παρελάσεις και θρησκευτική ελευθερία, ΤοΣ 23 (1999), σ.995 επ., Τρωϊάνος Σπ., Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, Χαρηστήριον Παπαχατζή, σ. 285., Κτιστάκι Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004.

της στη παρέλαση της 28.10.1993 με δύο μέρες αποβολή και αποβολή μιας ημέρας για μη συμμετοχή στη παρέλαση της 28.10.1994. Οι δύο οικογένειες προσέφυγαν, η πρώτη τον Απρίλιο του 1993 και η δεύτερη τον Απρίλιο του 1994, στην ΕΕΔΑ επικαλούμενες προσβολή του δικαιώματος των γονέων να αποφασίζουν για τη μόρφωση των παιδιών τους (άρθ. 2 Πρώτου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ), του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία (άρθ. 9 ΕΣΔΑ), της απαγόρευσης υποβολής του προσώπου σε εξευτελιστική συμπεριφορά (άρθ. 3 ΕΣΔΑ) και τέλος, του δικαιώματος πραγματικής προσφυγής (άρθ. 13 ΕΣΔΑ). Οι δύο υποθέσεις, όπως προαναφέρθηκε, συνεκδικάστηκαν λόγω της μεγάλης συνάφειας που παρουσίαζε το ιστορικό τους και κρίθηκαν παραδεκτές.

Η ελληνική κυβέρνηση προέβαλε τα εξής επιχειρήματα: 1) ότι η παρέλαση της 28^{ης} Οκτωβρίου δεν έχει στρατιωτικό χαρακτήρα αλλά διατηρεί ένα πνεύμα ιδεαλιστικό και ειρηνικό που υπογραμμίζεται από την παρουσία μαθητών, 2) ότι οι υποκειμενικές αντιλήψεις των γονέων των μαθητριών δεν μπορούν να στοιχειοθετήσουν παραβίαση του άρθρου 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, γιατί η παιδεία συνιστά αποστολή της πολιτείας, που οργανώνει τη λειτουργία της. Έτσι, επιτρέπεται να εντάσσεται στο σχολικό πρόγραμμα ως υποχρέωση των μαθητών η συμμετοχή τους σε παρελάσεις, 3) ότι η ολιγοήμερη αποβολή ενός μαθητή έχει αμελητέα επίδραση στο ετήσιο πρόγραμμα των σπουδών του και δεν μπορεί να θεωρηθεί ως στέρηση του δικαιώματος στην εκπαίδευση.

Το ΕΔΔΑ εξέτασε κατ'αρχήν τον ισχυρισμό ότι το δικαίωμα στον σεβασμό των πεποιθήσεων των γονέων στην εκπαίδευση των τέκνων τους υπαγορεύει στο κράτος την υποχρέωση να μην τιμωρούν τους μαθητές όταν αυτοί απόσχουν από εκδηλώσεις για τις οποίες οι γονείς είναι αντίθετοι. Στον ισχυρισμό αυτό η ελληνική κυβέρνηση είχε αντιτείνει ότι κατά την «*lato sensu*» εκπαιδευτική του λειτουργία, το κράτος δύναται να περιλάβει στο σχολικό πρόγραμμα των μαθητών τη συμμετοχή στη παρέλαση της 28^{ης} Οκτωβρίου, η οποία δεν ήταν άλλωστε μιλιταριστική, αλλά επεδείκνυε την προσήλωση της Ελλάδας στις αξίες της δημοκρατίας, της ελευθερίας και του ανθρωπισμού. Κατ'αρχάς, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι το κράτος οφείλει να σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων σε όλη την έκταση του σχολικού προγράμματος και όχι απλώς να τις αναγνωρίζει ή να τις λαμβάνει υπόψη. Από την άλλη μεριά, ακόμη και σε μια δημοκρατική κοινωνία η πλειοψηφία είναι λογικό να λαμβάνει μέτρα για τη διαίονιση των αξιών που την ανέδειξαν ως

πλειονηφία. Η ισορροπία μεταξύ της χρήσης της δεσπόζουσας θέσης και της δίκαιης και ορθής μεταχείρισης των μειονοτήτων στον τομέα της εκπαίδευσης γνωρίζει ένα όριο: το κράτος δεν επιτρέπεται να επιδιώξει το στόχο της δογματικής εκπαίδευσης κατά τρόπο που θα μπορούσε να θεωρηθεί μη σεβόμενος τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις των γονέων.

Το ΕΔΔΑ δεν έκρινε απαραίτητο να απαντήσει κατά τρόπο ρητό εάν και κατά πόσο παραβιάστηκε το δικαίωμα των γονέων στο σεβασμό των πεποιθήσεων τους στην εκπαίδευση των τέκνων τους. Εν τούτοις, εξέφρασε την απορία του διότι υπαγορεύεται στους μαθητές, επ' απειλή της ποινής της αποβολής, να παρελάσουν κατά την ημέρα της εθνικής επετείου, η οποία είναι ταυτοχρόνως επίσημη ημέρα αργίας. Από την άλλη πλευρά, το ΕΔΔΑ δεν διέκρινε οτιδήποτε στον ίδιο εορτασμό της εθνικής επετείου ή στην διοργάνωσή του, το οποίο να θίγει τις ειρηνιστικές πεποιθήσεις των προσφευγόντων σε βαθμό που να δημιουργείται ζήτημα παραβίασης της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου στην ΕΣΔΑ Πρωτοκόλλου. Όλες οι εθνικές επετειακές εκδηλώσεις εξυπηρετούν, κατά μια έννοια, το γενικό συμφέρον και, κατά μια άλλη έννοια, την ειρηνιστική πολιτική. Η παρουσία στρατιωτικών στις παρελάσεις αυτές δεν αλλοιώνει από μόνη της την φύση των εκδηλώσεων αυτών.

Περαιτέρω, η υποχρεωτική συμμετοχή των μαθητών στις παρελάσεις δεν έχει καμία συγκεκριμένη επίδραση ούτε παρακωλύει με κάποιο τρόπο το δικαίωμα των γονέων να συμβουλεύουν, να διαφωτίζουν και εν τέλει να καθοδηγούν τα παιδιά τους προς τέτοια κατεύθυνση που συμβαδίζει με την δική τους κοσμοθεωρία και τις δικές τους φιλοσοφικές και θρησκευτικές αντιλήψεις. Εξάλλου, το ΕΔΔΑ δεν δικαιούται να αποφανθεί για το θέμα της καταλληλότητας ή μη των χρησιμοποιούμενων εκπαιδευτικών μεθόδων, και ακόμη περισσότερο να κρίνει εάν οι μέθοδοι διδασκαλίας, που θεωρούν καλύτερες οι προσφεύγοντες, είναι όντως προσφορότερες για να μάθουν οι νεότεροι την ιστορία της χώρας τους. Ταυτόχρονα, το ΕΔΔΑ σημείωσε ότι η ποινή της αποβολής, η οποία δεν συνιστά απλώς παιδαγωγικό μέτρο τάξης αλλά πιθανόν να ασκεί και σημαντική ψυχολογική επιρροή στον μαθητή που την υφίσταται, είχε όσον αφορά τις δύο ανήλικες προσφεύγουσες πολύ μικρή διάρκεια και συνεπαγόταν μόνον τη μη παρακολούθηση των μαθημάτων και όχι τη φυσική απομάκρυνσή τους από το χώρο του σχολείου. Συμπερασματικά, το ΕΔΔΑ

κατέληξε ότι το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου στην ΕΣΔΑ Πρωτοκόλλου δεν παραβιάστηκε.

Όσον αφορά την παραβίαση του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 9 ΕΣΔΑ), οι μαθήτριες οι ίδιες αυτήν τη φορά ισχυρίστηκαν ότι το συγκεκριμένο δικαίωμα πρέπει να ερμηνευθεί κατά τρόπο τέτοιο που να επιβάλλει στο κράτος την ανοχή και εκείνων των πεποιθήσεων ή γνώμών οι οποίες είναι αντίθετες από τις δικές τους (status negativus). Εν πάση περιπτώσει, τυχόν τιμωρία των μαθητριών δεν πρέπει να λαμβάνει τον χαρακτήρα στιγματισμού και περιθωριοποίησης. Αντίθετα, η αμυνόμενη ελληνική κυβέρνηση πρότεινε την στενή εφαρμογή και ερμηνεία του άρθρου 9 ΕΣΔΑ, επισημαίνοντας ότι η θρησκευτική ελευθερία δεν επιτρέπει απόκλιση από τους γενικής εφαρμογής πειθαρχικούς κανόνες. Το ΕΔΔΑ επανέλαβε όσα είχε εκθέσει προηγουμένως για το δικαίωμα των γονέων (άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου). Τόνισε δε ότι το άρθρο 9 ΕΣΔΑ εφαρμόστηκε ορθώς από το ελληνικό κράτος και δεν παραβιάστηκε το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία των δυο μαθητριών.

Επικαλούμενες το δικαίωμα στην αποτελεσματική προσφυγή (άρθρο 13 ΕΣΔΑ), οι προσφεύγουσες ισχυρίστηκαν ότι δεν διέθεταν κανένα νομικό μέσο για την αμφισβήτηση της νομιμότητας της ποινής που τους επεβλήθη στις δυο μαθήτριες ή ακόμα την αμφισβήτηση της συνταγματικότητας ή της αντίθεσης προ της ΕΣΔΑ της εγκυκλίου που τις υποχρέωνε σε συμμετοχή σε εθνικές εορταστικές εκδηλώσεις. Πράγματι σύμφωνα με πάγια νομολογία του ΣτΕ²¹⁶, οι αποφάσεις των σχολικών αρχών που επιβάλλουν ποινές στους μαθητές (εκτός της ποινής αλλαγής περιβάλλοντος) είναι μέτρα εσωτερικής πειθαρχίας, τα οποία ούτε να εκτελεστούν δια δικαστικής απόφασης μπορούν, ούτε χορηγείται ειδικό ένδικο βοήθημα ενώπιον δικαστηρίου για την εξαφάνισή τους. Η αμυνόμενη ελληνική κυβέρνηση αντέτεινε ότι οι προσφεύγουσες μπορούσαν να απευθυνθούν στα πολιτικά δικαστήρια και να ζητήσουν αποζημίωση, είτε λόγω προσβολής της προσωπικότητάς τους (αρθ.57 ΑΚ) είτε λόγω παράνομης ενέργειας της Διοίκησης (άρθ. 105 ΕισΝΑΚ). Το ΕΔΔΑ απέρριψε τους κυβερνητικούς ισχυρισμούς, σχολιάζοντας ότι «πραγματική» προσφυγή είναι εκείνη που παραμερίζει την παράνομη απόφαση. Τόνισε, ότι ακόμη κι

²¹⁶ Βλ. ΣτΕ 2209/77 ΤοΣ 1997.693, ΣτΕ Ολ. 97/80 ΤοΣ 1980.137, ΣτΕ Ολ. 1821/89, ΔιΔικ 1989.1309, Δαγτόγλου Πρ., Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο, 1994, σ. 384. Πρβλ. ΣτΕ Ολ. – μειοψ. 1821/89 ΔιΔικ. 1989.1309, ΣτΕ 3356/95 ΔιΔικ 1996.126.

αν ευδοκιμούσαν τα προτεινόμενα ένδικα μέσα, δεν θα παραμεριζόταν η παράνομη απόφαση σε βάρος των προσφευγουσών.

Οι σχολιαζόμενες αποφάσεις φανερώνουν την επιμονή του ΕΔΔΑ να ερμηνεύσει κατά τέτοιο τρόπο το άρθρο 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ, ώστε να μην δυσχεραίνει την εκπαιδευτική πολιτική του κράτους ή να την καθιστά «ανεφάρμοστη». Τέλος η ερμηνεία που δόθηκε στο δικαίωμα στην εκπαίδευση αφήνει απροστάτευτες τις θρησκευτικές και άλλες μειονότητες έναντι της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής.

4. Υποθέσεις σχετικές με την εκκλησιαστική περιουσία

A. ΕΔΔΑ, Καθολική Εκκλησία των Χανίων κατά Ελλάδας, 16.12.1997

Το ΕΔΔΑ απασχόλησαν και ζητήματα που αφορούσαν τη διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας σε σχέση με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα²¹⁷. Η συγκεκριμένη υπόθεση, παρόλο που σχετίζεται περισσότερο με την κατοχύρωση του δικαιώματος στην ιδιοκτησία, παρά με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, εντούτοις κρίθηκε σε σχέση με το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, αφού στη σχετική προσφυγή έγινε επίκληση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ. Τελικά, η Ελλάδα καταδικάστηκε για παραβιάσεις άλλων άρθρων της Σύμβασης²¹⁸.

Η υπόθεση αφορά τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία της Παναγίας Χανίων, που αποτελεί τον καθεδρικό ναό της Ρωμαιοκαθολικής Επισκοπής Κρήτης. Η εν λόγω εκκλησία είχε χτιστεί κατά τον 13^ο αι. και χρησιμοποιούνταν συνεχώς ως τόπος λατρείας από το

²¹⁷ Καστανάς Η./Κτιστάκης Γ., *Επισκόπηση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του ανθρώπου (1997-1998)*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου & Κέντρο Δικανικών Μελετών, εκδ. Αντ. Ν. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σσ.123-126, Κτιστάκης Γ., *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σσ.327-339..

²¹⁸ Κτιστάκης Γ., *Η νομική προσωπικότητα της Καθολικής Εκκλησίας της Ελλάδος*, Δίκη 29 (1998), σσ. 547-554., Μπέης Κ., *Παρατηρήσεις στην Έκθεση της Επιτροπής και την Απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση της Καθολικής Εκκλησίας "Της Παναγίας" των Χανίων*, Δίκη 29 (1998), σσ. 572-578., Σαλαχάς Τ., *Η νομική θέση της Καθολικής Εκκλησίας εν τη ελληνική επικράτεια*, Αθήνα 1978.

1879. Το κτίσμα ανήκε στην κυριότητα της Καθολικής Εκκλησίας Χανίων και περιήλθε σε αυτήν με έκτακτη χρησικτησία.

Τον Ιούνιο του 1987 δυο γείτονες της εκκλησίας γκρέμισαν ένα από τους τοίχους της και κατασκεύασαν στα δικά τους σπίτια ένα παράθυρο που έβλεπε προς την Εκκλησία. Η Εκκλησία, εκπροσωπούμενη από τον ιεραρχικό ανώτερο του καθολικού κλήρου της Κρήτης αιδεσιμότατο Γεώργιο Ρούσσο, ζήτησε από το Ειρηνοδικείο Χανίων να αναγνωρισθεί η κυριότητά της και να διαταχθούν οι γείτονες να παύσουν την προσβολή. Οι εναγόμενοι γείτονες ήγειραν ένσταση απαραδέκτου, επικαλούμενοι της απουσία της νομικής προσωπικότητας της Καθολικής Εκκλησίας Ελλάδος²¹⁹. Η Καθολική Εκκλησία αντέκρουσε τον ισχυρισμό αυτό υποστηρίζοντας ότι είχε νομική προσωπικότητα και ως εκ τούτου δεν νομιμοποιούνταν να ασκήσει αγωγή. Η Καθολική Εκκλησία αντέκρουσε τον ισχυρισμό αυτό υποστηρίζοντας ότι έχει νομική προσωπικότητα βάσει του ρωμαιοκαθολικού δικαίου, το οποίο αναγνωριζόταν από το 3^ο Πρωτόκολλο της Συνδιάσκεψης του Λονδίνου, το οποίο διατηρήθηκε σε ισχύ και από την Συνθήκη των Σέρβων²²⁰. Κατά συνέπεια διατηρούσε τη νομική της προσωπικότητα βάσει του άρθρου 13 ΕισΝΑΚ που ορίζει ότι: *«Τα νομικά πρόσωπα που έχουν συσταθεί νόμιμα κατά την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα εξακολουθούν να υπάρχουν. Σχετικά με την ικανότητα και τη διοίκηση ή λειτουργία τους εφαρμόζονται σ'αυτά οι σχετικές διατάξεις του κώδικα»*. Το Ειρηνοδικείο έκανε τελικώς δεκτή την αγωγή του ναού, αναγνώρισε το ενάγοντα ναό ως κύριο του τοίχου και διέταξε τους εναγόμενους να επισκευάσουν τη ζημιά με δικά τους έξοδα, απορρίπτοντας ως ουσία αβάσιμη την ένσταση των εναγόμενων.

Στη συνέχεια οι εναγόμενοι άσκησαν έφεση ενώπιον του Πολυμελούς Πρωτοδικείου, το οποίο εξαφάνισε το 1989 την πρωτόδικη απόφαση, με το αιτιολογικό ότι με το ανωτέρω Πρωτόκολλο, αναγνωρίστηκε στους επισκόπους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, μόνο πνευματική και διοικητική δικαιοδοσία. Κατά συνέπεια η κτήση της

²¹⁹ Κτιστάκης Γ., Η νομική προσωπικότητα της Καθολικής Εκκλησίας της Ελλάδος, Δίκη 29 (1998), σσ.547-554.

²²⁰ Καστανάς Η. – Κτιστάκης Γ., Επισκόπηση της νομολογίας του έτους 1997 του ΕΔΔΑ, Δίκη (1998), σ. 973 επ., Βλ. ΣτΕ 208/66 ΕΔΔ 1966, 227. Το κατά πόσον οι διατάξεις του 3^{ου} Πρωτοκόλλου του 1830, εξακολουθούν να ισχύουν μετά τη Συνθήκη των Σεβρών είχε διχάσει παλαιότερα την ελληνική επιστήμη. Υπέρ της καταφατικής απόψεως βλ. Βαθούσκος Κ., Περί της νομικής προσωπικότητας της εν Ελλάδι Εκκλησίας των διαμαρτυρομένων, Τιμητικός Τόμος Κυριακόπουλου Η.Γ., τ. ΙΓ-Δ ΕΕΣΧΝΟΕ ΑΠΘ, 1966-1969, σ. 421 επ. και ειδικότερα σ. 467. Υπέρ της αρνητικής άποψης βλ. Σβώλο – Βλάχο, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τ. Α', 1954, σ. 81. Τελικά επικράτησε η πρώτη άποψη. Βλ. ΣτΕ 553/53 ΕΕΝ 1953.538 (με τον ν. 2345/20 και ν.2456/20 αντίστοιχα).

νομικής προσωπικότητας δεν έπρεπε να κριθεί βάσει του ανωτέρου Πρωτοκόλλου αλλά βάσει του ελληνικού δημοσίου δικαίου. Εν συνεχεία η Καθολική Εκκλησία άσκησε αναίρεση στις 14.12.1990 ενώπιον του Αρείου Πάγου, η οποία απορρίφθηκε στις 2.3.1994 με το ίδιο σκεπτικό.

Έχοντας εξαντλήσει όλα τα ένδικα μέσα που της παρείχε ο νόμος, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία προσέφυγε ενώπιον της ΕυρΕΔΑ υποστηρίζοντας ότι υπήρξε παραβίαση των άρθρων 6, 9 και 14 της ΕΣΔΑ καθώς και του άρθρου 1 παρ.1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου. Η βάση της προσφυγής αφορούσε το γεγονός ότι η απόφαση του Αρείου Πάγου αποτελούσε δυσμενή και αδικαιολόγητη μεταβολή της μέχρι τότε πάγιας νομολογίας που επικρατούσε για διάστημα μεγαλύτερο του αιώνα και η οποία δεν είχε θέσει ως τότε θέμα αμφισβήτησης της νομικής προσωπικότητας της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Η αμφισβήτηση αυτή αποτελούσε κατά τους ισχυρισμούς της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας απόδειξη επιλεκτικής και μερικής απονομής δικαιοσύνης, που αφορούσε το δικαίωμα στην ίδια να προσφεύγει στη δικαιοσύνη προκειμένου να υπερασπιστεί τα δικαιώματά της με μοναδική αιτιολογία το γεγονός ότι υπηρετούσε την καθολική πίστη. Έτσι σύμφωνα με την προσφυγή η Καθολική Εκκλησία της Ελλάδας και οι Επισκοπές της, όπως και όλες οι άλλες εκκλησίες που υφίσταντο πριν από την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα, όπως και οι κοινότητες των μουσουλμάνων Ισραηλιτών, θα έπρεπε να θεωρηθεί ότι έχουν αναγνωριστεί ως ν.π.δ.δ.

Από την άλλη πλευρά η ελληνική κυβέρνηση αντέκρουσε της προσφυγή υποστηρίζοντας ότι η Καθολική Εκκλησία Παναγίας Χανίων ξαναλειτούργησε μετά το 1879 και όσο η Κρήτη εξακολουθούσε να βρίσκεται υπό οθωμανική κυριαρχία. Για το λόγο αυτό δεν μπορούσε να θεωρηθεί ότι είχε αποκτήσει νομική προσωπικότητα. Επίσης υποστήριζε ότι το ελληνικό Δίκαιο παρείχε ένα πλήρες σύστημα δυνατοτήτων με τη σύσταση σωματείων, ενώσεων προσώπων ή εταιριών μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, έτσι ώστε η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία να οργανώσει καλύτερα τις δραστηριότητές της, να διαχειριστεί και να προστατεύσει δικαστικά την περιουσία της, καθώς και να υπερασπιστεί αποτελεσματικότερα τα οικονομικά της συμφέροντα. Κατά συνέπεια, η εσφαλμένη διαδικαστική οδός, την οποία ακολούθησε η Καθολική Εκκλησία, αποτελούσε αποκλειστικά δική τους ευθύνη και δεν μπορούσε να αποδοθεί στο ελληνικό κράτος. Τέλος η ελληνική κυβέρνηση υποστήριξε ότι ούτε η Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία έχει συνεχή και αδιάλειπτη παρουσία στον ελλαδικό

χώρο από τον 1^ο αιώνα, αναγνωρίστηκε ως *ipso facto* νομικό πρόσωπο. Όσον αφορά δε τη νομική προσωπικότητα της Ισραηλιτικής κοινότητας, αυτή δικαιολογούνταν από το γεγονός ότι αυτή δεν αποτελεί μόνο θρησκευτική οργάνωση αλλά και ένωση προσώπων, που διαχειρίζεται μόνη της τις υποθέσεις της και που μοιράζεται κοινές σκέψεις εκ των οποίων μια αποτελεί και η θρησκεία.

Το ΕΔΔΑ, αφού μελέτησε τα επιχειρήματα και των δυο πλευρών κατέληξε στα εξής συμπεράσματα: 1) Ότι η νομική προσωπικότητα της Καθολικής Εκκλησίας της Ελλάδας και των διαφόρων ενοριακών εκκλησιών της, ουδέποτε τέθηκε υπό αμφισβήτηση ούτε από τις δικαστικές ούτε από τις διοικητικές αρχές. 2) Ότι κατά καιρούς η εν λόγω Εκκλησία είχε τύχει απαλλαγών που προβλέπονται από την ελληνική δημοσιονομική νομοθεσία για ιδρύματα και συλλόγους μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. 3) Ότι η θέση της ελληνικής κυβέρνησης πως η Καθολική Εκκλησία της Ελλάδας έπρεπε να ακολουθήσει μια από τις προβλεπόμενες διαδικασίες προκειμένου να αποκτήσει νομική προσωπικότητα, δεν ευσταθούσε, αφού ενόψει της διοικητικής και δικαστικής πρακτικής δεν ήταν υποχρεωμένη να γνωρίζει ότι μπορεί στο μέλλον να στερηθεί τη πρόσβασή της στο Δικαστήριο προκειμένου να υπερασπιστεί τα αστικής φύσεως δικαιώματά της. 4) ότι η εκ των υστέρων κίνηση της Καθολικής Εκκλησίας για απόκτηση νομικής προσωπικότητας βάσει των διατάξεων του Αστικού Κώδικα, ενδεχομένως να της δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στις διάφορες περιουσιακές πράξεις, τις οποίες είχε συνάψει παλαιότερα, καθώς και στις διάφορες εκκρεμείς δίκες που είχε. 5) Ότι η προσαρμογή της προσφεύγουσας στις προβλεπόμενες από τον Αστικό Κώδικα δομές θα ήταν εξαιρετικά δυσχερές. Ότι η μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων της προσφεύγουσας στον νέο φορέα θα ήταν πολυδάπανη και προβληματική. 7) Ότι το Δικαστήριο δεν ήταν αρμόδιο να αποφανθεί για το ποια είναι η καταλληλότερη μορφή νομικής προσωπικότητας (ιδιωτικού ή δημοσίου δικαίου), ώστε να οργανωθεί η προσφεύγουσα. Ήταν όμως αρμόδιο για να αποφανθεί ότι δεν υπήρχε καμία αντικειμενική και λογική αιτιολογία για τη δυσμενή μεταχείριση σε βάρος της.

Με βάση τα παραπάνω, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι ο Άρειος Πάγος δεν είχε επιβάλλει απλώς μια κύρωση για την έλλειψη ενός τυπικού όρου, όπως υποστήριξε η ελληνική κυβέρνηση, αλλά στη πραγματικότητα είχε επιβάλλει έναν σοβαρό περιορισμό, που εμπόδιζε την προσφεύγουσα στην προκειμένη περίπτωση και θα την εμποδίσει

μελλοντικά να φέρει ενώπιον των δικαστηρίων κάθε διαφορά σχετικά με τα περιουσιακά της δικαιώματα.

Όσον αφορά την παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, η προσφεύγουσα είχε υποστηρίξει ότι η άρνηση αναγνώρισης της νομικής προσωπικότητας, ώστε να μπορεί αυτή να προσφύγει στη δικαιοσύνη για την προστασία της περιουσίας της, ακόμα και αν η συγκεκριμένη υπόθεση δεν είναι ευθέως συνδεδεμένη με τη θρησκευτική δραστηριότητα, θέτει σε κίνδυνο την ουσία του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία και της στερεί κάθε δυνατότητα προσφυγής στα δικαστήρια σε περίπτωση αυθαίρετης στέρησης της περιουσίας ή απαλλοτρίωσης. Επίσης, σε σχέση με το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ, η προσφεύγουσα είχε υποστηρίξει ότι ήταν θύμα διάκρισης βασισμένης στη θρησκεία. Η ΕυρΔΔΑ έκανε δεκτό τον ισχυρισμό αυτό, θεωρώντας ότι είχε όντως συντελεστεί παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ, όχι όμως και του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ μεμονωμένα. Το ΕΔΔΑ διαφώνησε με τη θέση αυτή και έκρινε ότι υπήρχε μεν παραβίαση ως προς το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστικό όργανο σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ, όπως και ως προς το άρθρο 6 παρ.1 ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 14 ΕΣΔΑ, αλλά δεν υπήρχε παραβίαση του άρθρου 9 ΕΣΔΑ ή των άρθρων 9 και 14 ΕΣΔΑ ή του Πρώτου Πρωτοκόλλου σε συνδυασμό με το άρθρο 14 ΕΣΔΑ ή του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου μεμονωμένα.

B. ΕΔΔΑ, *Ιερές Μονές κατά Ελλάδα*, 9.12.1994

Στην υπόθεση αυτή το ΕΔΔΑ αντιμετώπισε το ζήτημα της νομοθετικής ρύθμισης της εκκλησιαστικής περιουσίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας. Ειδικότερα, εξέτασε τη νομιμότητα της ρύθμισης αυτής σε σχέση με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 1 παρ. 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου. Τα ζητήματα που εξετάστηκαν στην υπόθεση αυτή παρουσιάζουν χαλαρότερη σύνδεση με το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία. Στην πραγματικότητα το ΕΔΔΑ δεν ασχολήθηκε καθόλου με το ενδεχόμενο παραβίασης του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, παρόλο που τα προσφεύγοντα μοναστήρια επικαλέστηκαν στην προσφυγή τους παραβίαση του άρθρου 9 καθώς και των άρθρων 6,11,13,124 ΕΣΔΑ και του 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου.

Σύμφωνα με το ιστορικό της υπόθεσης, οι μονές Άνω Ξενίας, Οσίου Λουκά, Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων, Χρυσολέοντισσας Αιγίνης, Φλαμουρίου Βόλου, Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων, Μεταμορφώσεως Σωτήρος και Ασωμάτου Πετράκη, είχαν την κυριότητα μεγάλων εκτάσεων γης από δωρεές, οι οποίες είχαν γίνει πριν από τη σύσταση του ελληνικού κράτους το 1829. Ένα μεγάλο μέρος των εκτάσεων αυτών απαλλοτριώθηκε κατά τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους, ενώ οι ίδιες οι μονές διέθεσαν με δική τους πρωτοβουλία μεγάλες εκτάσεις γης σε ακτήμονες. Σύμφωνα με το ν. 4684/30 η διαχείριση των εκκλησιαστικών κτημάτων δόθηκε σε ένα όργανο της Εκκλησίας της Ελλάδας, τον ΟΔΕΠ (Οργανισμός Διαχειρίσεως Εκκλησιαστικής Περιουσίας), τα μέλη της οποίας ορίζονταν από την Ιερά Σύνοδο. Με τους ν.1700/87 και 1811/88 το πλαίσιο διαχείρισης της εκκλησιαστικής περιουσίας άλλαξε. Με τους παραπάνω νόμους μεταβαλλόταν η σύνθεση του διοικητικού συμβουλίου του ΟΔΕΠ, των οποίων η πλειοψηφία θα οριζόταν ότι τα τμήματα της ακίνητης εκκλησιαστικής περιουσίας, των οποίων οι μονές δεν ήταν σε θέση να αποδείξουν την κυριότητά τους με έγγραφο τίτλο κυριότητας ή με δικαστική απόφαση, θα περιέρχονταν στο δημόσιο. Εν συνεχεία ο Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων εξέδωσε την από 16.6.1987 απόφαση, με την οποία συγκροτήθηκε το νέο διοικητικό συμβούλιο του ΟΔΕΠ. Ορισμένες από τις προαναφερόμενες μονές προσέφυγαν κατά της πράξης αυτής ενώπιον του ΣτΕ, υποστηρίζοντας ότι ο νόμος αυτός ήταν αντισυνταγματικός. Το ΣτΕ όμως έκρινε με την από 7.12.1987 απόφασή του ότι ο νόμος ήταν σύμφωνος προς το Σύνταγμα. Έτσι, οι μονές προσέφυγαν ενώπιον του ΕΔΔΑ επικαλούμενες παραβιάσεις των άρθρων 6,9,11,13,14 ΕΣΔΑ και του άρθρου 1 παρ. 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου.

Το ΕΔΔΑ δεν έκανε δεκτούς τους ισχυρισμούς της ελληνικής κυβέρνησης ότι η περιουσία των ιερών μονών δίνεται σε καλλιεργητές και ότι οι ίδιες διατηρούν μόνο τη γεωργική έκταση που μπορούν να καλλιεργούν. Διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ λόγω της στέρησης της δυνατότητας από τις ιερές μονές να εγείρουν αιτιάσεις ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων καθώς και παραβίαση του δικαιώματος στην απόλαυση της ιδιοκτησίας που προβλέπεται από το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου. Η υπόθεση τελικά έληξε με την επίτευξη φιλικού διακανονισμού.

5. Υπόθεση σχετικά με τους αντιρρησίες συνείδησης

ΕΔΔΑ, Θλιμμένος κατά Ελλάδας, 6.4.2000

Στην υπόθεση αυτή το ΕΔΔΑ αντιμετώπισε το ζήτημα των αντιρρησιών συνείδησης και της άρνησής τους να υπηρετήσουν τη στρατιωτική τους θητεία σε σχέση με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και της απαγόρευσης διακρίσεων λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων²²¹.

Σύμφωνα με το ιστορικό της υπόθεσης, στις 9.12.1983 ο Θλιμμένος που πρέσβευε το δόγμα των μαρτύρων του Ιεχωβά, καταδικάστηκε από το Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών ως ένοχος ανυποταξίας, διότι αρνήθηκε να καταταγεί σε περίοδο γενικής επιστράτευσης. Αργότερα, τον Ιούνιο του 1988, έλαβε μέρος στις εξετάσεις του δημοσίου διορισμού 12 ορκωτών λογιστών. Αν και ήρθε δεύτερος, ανάμεσα σε εξήντα υποψηφίους, ο Σύλλογος Ορκωτών Λογιστών αρνήθηκε το διορισμό του με την αιτιολογία ότι είχε καταδικαστεί για κακούργημα. Ο Θλιμμένος προσέφυγε στις 8.5.1989 στο ΣτΕ, στηριζόμενος κυρίως στο δικαίωμα στην ελευθερία της θρησκείας και στην ισότητα έναντι του νόμου, όπως αυτά κατοχυρώνονταν στο Σύνταγμα και στην ΕΣΔΑ. Επιπλέον προέβαλε το γεγονός ότι δεν είχε καταδικαστεί για κακούργημα αλλά για λιγότερο σοβαρό αδίκημα.

Το Γ' Τμήμα του ΣτΕ εξέφρασε αρχικά την άποψη ότι κανείς δεν μπορούσε να διοριστεί ως ορκωτός λογιστής, αν δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις διορισμού στο δημόσιο. Και κανείς δεν μπορούσε να διοριστεί στο δημόσιο, αν προηγουμένως είχε κριθεί ένοχος κακούργηματος. Θεώρησε όμως ότι η νομοθετική διάταξη αναφερόταν σε καταδίκη από Δικαστήριο που προβλεπόταν από το Σύνταγμα και όχι στο διαρκές Στρατοδικείο, λόγω του ότι η πλειοψηφία του στρατιωτικού δικαστηρίου δεν ήταν επαγγελματίες δικαστές και δεν προσέφεραν τις απαραίτητες εγγυήσεις ανεξαρτησίας των τακτικών δικαστηρίων. Κατά συνέπεια, η καταδίκη από το Στρατοδικείο δεν έπρεπε να ληφθεί υπόψη και η άρνηση διορισμού ως ορκωτού λογιστή έπρεπε να

²²¹ Κτιστάκι Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004, σσ.365-373., Νάσκου – Περράκη Π., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σχετικά με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα, ΕΕΕυρΔ 4 (1999), σ. 809 επ.

ακυρωθεί. Τελικά το Γ' Τμήμα του ΣτΕ αποφάσισε να παραπέμψει την υπόθεση στην Ολομέλεια.

Αντίθετα, η Ολομέλεια του ΣτΕ αποφάνθηκε ότι ο Σύλλογος Ορκωτών Λογιστών είχε εφαρμόσει τη νομοθεσία λαμβάνοντας υπόψη την προηγούμενη καταδίκη του αιτούντος. Κατά την Ολομέλεια του ΣτΕ, το ελληνικό Σύνταγμα προέβλεπε ότι τα στρατιωτικά δικαστήρια θα εξακολουθούσαν να λειτουργούν μέχρι να ψηφιστεί νέος νόμος, που θα άλλαζε τη σύνθεσή τους. Ο νόμος όμως αυτός δεν είχε ακόμη ψηφιστεί. Στη συνέχεια η Ολομέλεια ανέπεμψε την υπόθεση στο Γ' Τμήμα του ΣτΕ, το οποίο, ενώ αρχικά είχε διαφορετική άποψη, απέρριψε τις θέσεις του αιτούντος με το σκεπτικό ότι η άρνηση διορισμού δεν συνδεόταν με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, αλλά με το γεγονός ότι είχε τελέσει αδίκημα. Επομένως, ο Θλιμμένος αντιμετώπιζε πρόβλημα αναφορικά με το διορισμό του, αφού η καταδίκη του στο παρελθόν στεκόταν εμπόδιο στην επαγγελματική του δραστηριότητα. Από τη στιγμή δε που ο Σύλλογος Ορκωτών Λογιστών αρνούνταν να τον εγγράψει, δεν μπορούσε να ασκήσει το επάγγελμα, αφού μέχρι το 1993 μόνο μέλη του Συλλόγου μπορούσαν να ασκήσουν το συγκεκριμένο επάγγελμα.

Κατόπιν όλων των ανωτέρων, ο Θλιμμένος προσέφυγε στην ΕυρΕΔΑ, ισχυριζόμενος ότι υπήρξε παραβίαση των άρθρων 9 και 14 της Σύμβασης. Η ελληνική κυβέρνηση υποστήριξε ότι ο προσφεύγων θα μπορούσε να είχε αποφύγει τις δυσμενείς συνέπειες της καταδίκης του κάνοντας χρήση των ευεργετικών ρυθμίσεων του ν. 25.10/97 (*Ο νόμος αυτός δίνει τη δυνατότητα στους αντιρρησίες συνείδησης να υπηρετήσουν ως πολιτικοί υπάλληλοι σε αντικατάσταση της στρατιωτικής θητείας. Επίσης, σε αυτούς που έχουν καταδικαστεί για ανυποταξία, δίνει τη δυνατότητα να αναγνωριστεί η ιδιότητα των αντιρρησιών συνείδησης, πράγμα που έχει ως συνέπεια τη διαγραφή της καταδίκης τους από το ποινικό μητρώο. Βάσει του νόμου αυτού, πρέπει να υποβληθεί αίτηση σε διάστημα 3 μηνών, η οποία εξετάζεται από ειδική επιτροπή του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας.*) για τους αντιρρησίες συνείδησης. Υποστήριξε επίσης η ελληνική πλευρά ότι ο προσφεύγων, αρνούμενος να καταγεί σε περίοδο γενικής επιστράτευσης, τέλεσε ένα πολύ σοβαρό αδίκημα. Η υποχρέωση υπηρεσίας στο στρατό εφαρμόζεται σε όλους τους άνδρες Έλληνες υπηκόους και δεν επιδέχεται καμία εξαίρεση λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων ή συνειδησιακών λόγων.

Το ΕΔΔΑ, που επελήφθη τελικά της υπόθεσης, θεώρησε ότι ο νόμος που απαγορεύει το διορισμό κάποιου που έχει καταδικαστεί για κακούργημα, δεν κάνει διάκριση μεταξύ ατόμων που καταδικάστηκαν λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων και εκείνων που καταδικάστηκαν για άλλο λόγο. Έκανε δεκτό ότι η άρνηση διορισμού του προσφεύγοντος δέχεται συνδέεται άμεσα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ως μάρτυρας του Ιεχωβά και όχι με το γεγονός ότι δεν υπηρέτησε τη θητεία του στο στρατό. Έκρινε επίσης ότι ο αποκλεισμός κάποιου από το επάγγελμα του ορκωτού λογιστή, επειδή αρνήθηκε να υπηρετήσει στο στρατό για θρησκευτικούς λόγους, δεν εξυπηρετεί κανένα σκοπό. Ο νόμος θα έπρεπε να κάνει διάκριση ανάλογα προς το είδος του εγκλήματος, το χρόνο τέλεσής του και την εν γένει συμπεριφορά του ατόμου. Υπογράμμισε ακόμη ότι ο προσφεύγων ως μάρτυρας του Ιεχωβά ανήκει σε μια φιλειρηνική οργάνωση και ο λόγος για τον οποίο δεν υπηρέτησε ήταν αποκλειστικά διότι πίστευε ότι η θρησκεία του το απαγόρευε. Υπήρξε επομένως θύμα διάκρισης στην άσκηση της ελευθερίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, διότι υπέστη την ίδια μεταχείριση με οποιοδήποτε άλλο άτομο καταδικασμένο για κάποιο έγκλημα, ενώ η δική του καταδίκη απέρρεε από την άσκηση του δικαιώματος στην ελευθερία της θρησκείας.

Για τους λόγους αυτούς, το ΕΔΔΑ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης να λάβει υπόψη αυτές τις παραμέτρους συνιστά παραβίαση του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ.

6. Υπόθεση σχετικά με την αναγραφή του θρησκευόμενου σε δημόσια έγγραφα

ΕΔΔΑ, Σοφιανόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδας, 12.12.2002

Οι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι με την απαγόρευση αναγραφής παραβιάζεται το άρθρο 9 Συντ. και το δικαίωμά τους να διακηρύττουν δημόσια την πίστη τους. Επίσης, όντας υποχρεωτική η αναγραφή για πάρα πολλά χρόνια, δεν είχε παρενοχλήσει ποτέ, κατά τη γνώμη τους, ούτε είχε υποβάλει σε διακρίσεις τους πολίτες με βάσει τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Έθεσαν επίσης ζήτημα

παραβίασης του άρθρου 9 της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης, το οποίο κατοχυρώνει την ελευθερία σκέψης, συνείδησης, θρησκείας, καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης αυτών. Αυτή η ελευθερία, σύμφωνα με την παράγραφο 2 του ίδιου άρθρου, δεν περιορίζεται παρά μόνο όταν νόμος το επιτρέπει και για χάρη της δημόσιας ασφάλειας και τάξης. Ακόμη, προέβαλαν το επιχείρημα ότι η αναγραφή του θρησκευάτος προστατεύει τις θρησκευτικές μειονότητες, αφού τους επιτρέπει να δηλώσουν τη διαφορετικότητά τους, να αναγνωρισθούν από την Πολιτεία και έτσι να αμβλύνουν τις ανισότητες. Με αυτόν τον τρόπο προάγεται ο θρησκευτικός πλουραλισμός γιατί, κατά τη γνώμη τους η αναγνώριση και αποδοχή ου διαφορετικού, επάγεται το σεβασμό της θρησκευτικής ισότητας και ουδετερότητας της Πολιτείας. Παράλληλα, υποστήριξαν ότι η θετική έκφραση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, δηλαδή η ελευθερία του να εκδηλώνει ο καθένας τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, υπερέχει της αρνητικής πλευράς, του δικαιώματος να μην τις εκδηλώνει. Η απαγόρευση επομένως αυτή παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας και δεν κρίνεται κατά αυτούς αναγκαίο μέτρο σε μια δημοκρατική κοινωνία. Μάλιστα, με την αναγραφή του θρησκευάτος στις ταυτότητες, θα ικανοποιούταν και οι θρησκευτικές ευαισθησίες της πλειοψηφίας των Ελλήνων, αφού μια μεγάλη πλειονότητα αυτών είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι.

Το Δικαστήριο από την πλευρά του σημείωσε ότι σύμφωνα με τη γνώμη της Αρχής, το θρήσκευμα συγκαταλέγεται στα στοιχεία εκείνα που δεν είναι αναγκαία για το περιεχόμενο της ταυτότητας, αφού συνιστά δεδομένου της συνείδησης του ατόμου και δε χρησιμεύει στην ταυτοποίηση. Το περιεχόμενο του δελτίου ταυτότητας, που είναι δημόσιο έγγραφο, δεν μπορεί να προσδιορίζεται από τις επιθυμίες του ενδιαφερόμενου ούτε εγγυάται στους πιστούς οποιασδήποτε θρησκείας το δικαίωμα να ασκούν ή να εκδηλώνουν την πίστη τους. Ελλοχεύει επίσης ο κίνδυνος γέννησης διακρίσεων. Όσον αφορά την προαιρετική αναγραφή, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι αφενός η συγκατάθεση του ατόμου δε νομιμοποιεί την επεξεργασία ενός τέτοιου δεδομένου, αφετέρου ότι τα στοιχεία των ταυτοτήτων, ως υποχρεωτικών εγγράφων, δε δύνανται να είναι αντικείμενο επιλογής των ενδιαφερομένων. Τέλος, υποστήριξε ότι σκοπός των ταυτοτήτων δεν είναι ούτε η παγίωση ούτε η αντανάκλαση της

επικρατούσας θρησκείας σε μια Πολιτεία. – Η προσφυγή απορρίφθηκε ως απαράδεκτη²²².

7. Υποθέσεις σχετικά με τη μουσουλμανική κοινότητα

Α. ΕΛΛΑΔ, Σερίφ κατά Ελλάδος, 14.12.1999

Η υπόθεση αυτή αφορά την εκλογή μουφτή στην περιοχή της Θράκης²²³. Το ιστορικό της υπόθεσης έχει ως εξής: Το 1985 απεβίωσε ο μουσουλμάνος θρησκευτικός ηγέτης της Ροδόπης. Το ελληνικό κράτος όρισε τότε προσωρινό θρησκευτικό ηγέτη. Όταν αυτός παραιτήθηκε, ορίστηκε κάποιος άλλος ως προσωρινός μουφτής. Στις 06.04.1990 ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας επικύρωσε το διορισμό του νέου προσωρινού μουφτή. Τον Δεκέμβριο του 1990, οι δύο ανεξάρτητοι μουσουλμάνοι βουλευτές της Ξάνθης και της Ροδόπης ζήτησαν από το ελληνικό κράτος να διενεργήσει εκλογές, σύμφωνα με το νόμο, για να πληρωθούν οι θέσεις του μουφτή τόσο της Ξάνθης όσο και της Ροδόπης. Το ελληνικό κράτος όμως δεν ανταποκρίθηκε θετικά παραπάνω αίτημα και έτσι αποφάσισαν να οργανώσουν οι ίδιοι τις εκλογές στις 28.12.1990 στα ιερά τεμένη μετά την προσευχή. Στο μεταξύ, στις 24.12.1990 ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μετά από πρόταση του Υπουργικού Συμβούλιο υπέγραψε ένα διάταγμα που άλλαζε τον τρόπο επιλογής των μουφτήδων²²⁴. Τέσσερις μέρες αργότερα ο Σερίφ εξελέγη μουφτής Ροδόπης από τους ίδιους τους πιστούς. Εν συνεχεία, μαζί με άλλους μουσουλμάνους προσέφυγε ενώπιον του ΣτΕ αμφισβητώντας τη νομιμότητα του διορισμού του προσωρινού μουφτή, που είχε ωρίτερα γίνει από το ελληνικό κράτος.

Την ίδια περίοδο ο εισαγγελέας Ροδόπης άσκησε ποινική δίωξη κατά του Σερίφ για αντιποίηση του έργου λειτουργού γνωστής θρησκείας (άρθρο 175 ΠΚ) και για το ότι έφερε δημόσια και χωρίς δικαίωμα τα επίσημα άμφια (άρθρο 176 ΠΚ). Ο Άρειος

²²² Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σσ.373-383.

²²³ Τσιτσελίκη Κ., Η δικαιοδοσία του Μουφτή. Με αφορμή την απόφαση 405/2000 ΜονΠρΘηβ, ΝοΒ (2001), σ. 583.

²²⁴ Με ένα νόμο του 1920 προβλεπόταν ότι η οργάνωση των εκλογών για την ανάδειξη μουφτή ανήκε στο κράτος. Εκ των υστέρων, ένα βασιλικό διάταγμα θα προσδιόριζε τη διαδικασία της εκλογής, αλλά αυτό δεν υπογράφηκε ποτέ και έτσι μέχρι το 1990 το ελληνικό κράτος διόριζε τους μουφτήδες. Αργότερα υπογράφηκε ένα νομοθετικό διάταγμα, που προέβλεπε τον διορισμό των μουφτήδων με Προεδρικό Διάταγμα, μετά από πρόταση του Υπουργού Παιδείας, ο οποίος νωρίτερα φρόντιζε να συμβουλευτεί μουσουλμάνους αξιωματούχους.

Πάγος φοβούμενος τυχόν επεισόδια στη Ροδόπη διέταξε τη μεταφορά της υπόθεσης στη Θεσσαλονίκη. Τελικά, ο Σερίφ κρίθηκε ένοχος για την τέλεση των παραπάνω αδικημάτων από το Πλημμελειοδικείο Θεσσαλονίκης. Ο Σερίφ άσκησε έφεση, αλλά το Εφετείο επικύρωσε την πρωτόδικη απόφαση μειώνοντας απλά την αρχική ποινή. Στη συνέχεια άσκησε αναίρεση ενώπιον του ΑΠ επικαλούμενος, μεταξύ άλλων, παραβίαση των άρθρων 6,9,10 και 14 της ΕΣΔΑ. Ο ΑΠ απέρριψε την αναίρεση, χωρίς να εξετάσει τα επιχειρήματα του προσφεύγοντα αναφορικά με τις διατάξεις της ΕΣΔΑ εκτός από το ζήτημα της δίκαιης δίκης του οποίου απέρριψε τη βασιμότητα.

Αφού εξάντλησε όλα τα ένδικα μέσα ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων, ο Σερίφ προσέφυγε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο ισχυριζόμενος παραβίαση των άρθρων 6,9 και 10 της ΕΣΔΑ²²⁵. Το Δικαστήριο έκρινε την προσφυγή του παραδεκτή και στις 14.12.1999 αποφάνθηκε ότι η Ελλάδα παραβίασε όντως το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Η παραβίαση του άρθρου αυτού συντελέστηκε με την καταδίκη του προσφεύγοντος από το ελληνικό Δικαστήριο βάσει των άρθρων 175 και 176 ΠΚ. Η καταδίκη αυτή συνιστούσε περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας και ειδικότερα του δικαιώματός του «...από κοινού μετά άλλων και δημοσίως να εκδηλώνει τη θρησκεία του στη λατρεία και τη διδασκαλία» (άρθρο 9 παρ.1 ΕΣΔΑ). Περαιτέρω, το ΕΔΔΑ θεώρησε ότι η καταδίκη του Σερίφ από τα ελληνικά δικαστήρια αποτελούσε περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας «αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία» ούτε ότι ήταν ανάλογος του «νόμιμου επιδιωκόμενου σκοπού».

Το ΕΔΔΑ αναγνώρισε μεν το δικαίωμα του ελληνικού κράτους να λαμβάνει προς όφελος του γενικότερου δημοσίου συμφέροντος αναγκαία μέτρα για την προστασία του κύρους του αξιώματος των θρησκευτικών λειτουργών από μετερχόμενους απάτη, εντούτοις κατά την άποψη του δικαστηρίου «η τιμωρία ενός προσώπου για το απλό γεγονός ότι ενήργησε ως θρησκευτικός ηγέτης μιας ομάδας πρόθυμης να τον ακολουθήσει, δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί συμβατή με τις απαιτήσεις του θρησκευτικού πλουραλισμού σε μια δημοκρατική κοινωνία».

Με βάση τα ανωτέρω εκτεθέντα, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι παρέμβαση του ελληνικού κράτους με την καταδίκη του Σερίφ, δεν ήταν δικαιολογημένη στις περιστάσεις από

²²⁵ Τσιτσελίκη Κ., Η προσφυγή Σερίφ κατά Ελλάδος ενώπιον του ΕΔΔΑ, ΔτΑ (2001), σ. 947., Κυριαζόπουλου Κ., Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Δεύτερο Τμήμα, Περίπτωση Σερίφ εναντίον Ελλάδας, ΤοΣ 26 (2000), σ. 347., Κτιστάκι Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004.

μια επιτακτική ανάγκη. Κατά συνέπεια, η παρέμβαση αυτή δεν ήταν αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία για την προστασία της δημόσια τάξης. Υπήρξε επομένως παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ.

B. ΕΔΔΑ, Υπόθεση Molla Sali κατά Ελλάδας, 19.12.2018

Την καταδίκη της Ελλάδας για την εφαρμογή του ισλαμικού δικαίου (Σαρία) σε υπόθεση κληρονομικής διαφοράς μεταξύ Ελλήνων μουσουλμάνων της Θράκης αποφάσισε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στις 19 Δεκεμβρίου 2018. Ειδικότερα, στην υπόθεση Molla Sali κατά Ελλάδας (αίτηση αριθ. 20452/14), το ΕΔΔΑ έκρινε ομόφωνα ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 14 (απαγόρευση των διακρίσεων) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 (προστασία της περιουσίας) της ΕΣΔΑ.

Η υπόθεση αφορούσε στην εφαρμογή από τα ελληνικά δικαστήρια του ισλαμικού θρησκευτικού νόμου (Sharia) σε μία κληρονομική διαμάχη μεταξύ Ελλήνων υπηκόων που ανήκουν στη μουσουλμανική μειονότητα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο Έλληνας υπήκοος και σύζυγος της Molla Sali, μέλος κι αυτός της μουσουλμανικής μειονότητας, άφησε στη διαθήκη του (την οποία συνέταξε σύμφωνα με το ελληνικό αστικό δίκαιο) ολόκληρη την περιουσία στη σύζυγό του.

Τα ελληνικά δικαστήρια έκριναν ότι η βούληση ήταν άνευ αντικειμένου, διότι το εφαρμοστέο στην υπόθεση δίκαιο ήταν το ισλαμικό κληρονομικό δίκαιο. Αποφάνθηκαν δε ότι στην Ελλάδα, ο τελευταίος αυτός νόμος εφαρμόζεται ειδικά σε Έλληνες Μουσουλμάνους.

Η κα. Molla Sali, υποστήριξε ότι υπέστη διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας, διότι εάν ο σύζυγός της δεν ήταν μουσουλμάνος, θα είχε κληρονομήσει ολόκληρη την περιουσία του.

Το ΕΔΔΑ από πλευράς του, διαπιστώνει ότι η διαφορετική μεταχείριση που υπέστη η Molla Sali ως δικαιούχος στη διαθήκη που συντάχθηκε σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα από Έλληνα μουσουλμανικής πίστης, δεν ήταν αντικειμενικά και εύλογα

αιτιολογημένη σε σύγκριση με δικαιούχο διαθήκης που συντάχθηκε σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα από Έλληνα που δεν είναι μουσουλμάνος.

Το ΕΔΔΑ τονίζει μεταξύ άλλων, ότι η θρησκευτική ελευθερία δεν απαιτεί από τα συμβαλλόμενα κράτη τη δημιουργία συγκεκριμένου νομικού πλαισίου που να παράσχει στις θρησκευτικές κοινότητες ειδικό καθεστώς με συγκεκριμένα προνόμια.

Εντούτοις, ένα κράτος που είχε δημιουργήσει ένα τέτοιο καθεστώς, έπρεπε να εξασφαλίσει ότι τα κριτήρια που θεσπίστηκαν για τα δικαιώματα της συγκεκριμένης ομάδας, εφαρμόστηκαν χωρίς διακρίσεις.

Επιπλέον, η άρνηση σε μέλη μιας θρησκευτικής μειονότητας του δικαιώματος να επιλέξουν και να ωφεληθούν οικειοθελώς από το κοινό δίκαιο, κατά το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου συνιστά, όχι μόνο διακριτική μεταχείριση, αλλά και παραβίαση δικαιώματος πρωταρχικής σημασίας στον τομέα της προστασίας των μειονοτήτων - δηλαδή του δικαιώματος ελεύθερης αυτοδιάθεσης.

Τέλος, το ΕΔΔΑ σημειώνει ότι η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα στην Ευρώπη, η οποία, έως την εποχή των πραγματικών περιστατικών, είχε εφαρμόσει το νόμο της Σαρία σε πολίτες της ενάντια στις επιθυμίες τους. Αυτό ήταν ιδιαίτερα προβληματικό στην προκειμένη περίπτωση, διότι η εφαρμογή του νόμου της Σαρία είχε οδηγήσει σε κατάσταση που ήταν επιζήμια για τα ατομικά δικαιώματα μιας χήρας, η οποία είχε κληρονομήσει περιουσία του συζύγου της σύμφωνα με τους κανόνες του αστικού δικαίου, αλλά βρέθηκε σε νομική κατάσταση, την οποία, ούτε η ίδια, ούτε ο σύζυγός της είχαν επιδιώξει.

8. Υπόθεση σχετικά με την ορκοδοσία

ΕΔΔΑ, Υπόθεση *Buscarini κατά Σαν Μαρίνο*, 18.2.1999

Οι κ.κ. Buscarini, Balda και Manzaroli, εξελέγησαν μέλη του Κοινοβουλίου της Δημοκρατίας του Σαν Μαρίνο, στις εκλογές της 30 Μαΐου 1993. Μετά την εκλογή ζήτησαν από την Ύπατη Αρμοστεία που ασκεί την Προεδρία της Κυβέρνησης να ορκισθούν σύμφωνα με τον εκλογικό νόμο του 1958, χωρίς όμως να γίνει αναφορά σε

θηρσκευτικά κείμενα, δεδομένου ότι ο τύπος του όρκου που προβλεπόταν στο διάταγμα του 1990 έκανε αναφορά στο Άγιο Ευαγγέλιο. Οι αιτούντες στηρίχθηκαν στη Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου 1974 και συγκεκριμένα στο άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης²²⁶.

Κατά τη συνεδρίαση του Μεγάλου Συμβουλίου του Κοινοβουλίου στις 18 Ιουνίου 1993, οι τρεις νεοεκλεγέντες ορκίσθηκαν όπως προβλέπει ο νόμος, συμπληρώνοντας απλά ένα έγγραφο όπου δεν γινόταν καμία αναφορά στα Ιερά Ευαγγέλια. Ο κ. Buscarini μίλησε, στο σημείο αυτό, για τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει η Δημοκρατία του Σαν Μαρίνο υπογράφοντας την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Μετά από αίτηση της Ύπατης Αρμοστείας στις 12 Ιουλίου 1993, η Γραμματεία του Μεγάλου Συμβουλίου εξέδωσε μια γνωμοδότηση στην οποία αναφερόταν, ότι ο όρκος ήταν αντικανονικός και επανέφεραν το θέμα στο Κοινοβούλιο προς εξέταση.

Στη συνεδρίαση της 26 Ιουλίου 1993, το Μεγάλο Συμβούλιο υιοθέτησε την πρόταση της Ύπατης Αρμοστείας, στην οποία αναφερόταν ότι οι αιτούντες έπρεπε να επαναλάβουν τον όρκο και να ορκισθούν, αυτή τη φορά, στα Ιερά Ευαγγέλια, διαφορετικά θα έχαναν τη βουλευτική τους ιδιότητα. Εκείνοι υπάκουσαν και ορκίσθηκαν, πράγματι, στο Ευαγγέλιο, παραπονούμενοι για την παραβίαση της ελευθερίας των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Στη συνέχεια και προτού οι αιτούντες προσφύγουν στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το Σαν Μαρίνο ψήφισε νόμο τον Οκτώβριο 1993 με τον οποίο οι νεοεκλεγέντες βουλευτές θα μπορούσαν να επιλέξουν μεταξύ του παραδοσιακού θρησκευτικού όρκου και της αναφοράς στο «λόγο τιμής τους».

Οι τρεις βουλευτές προσέφυγαν στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στις 17 Νοεμβρίου 1995, με τον ισχυρισμό ότι παραβιάστηκε το άρθρο 9 της Σύμβασης και προσεβλήθη το δικαίωμά τους στην ελευθερία της θρησκείας. Αφού απέρριψε τους ισχυρισμούς της Κυβέρνησης του Σαν Μαρίνο ως προς τον καταχρηστικό χαρακτήρα προσφυγής καθώς και ως προς την καθυστερημένη υποβολή της και την μη εξάντληση των εσωτερικών ένδικων μέσων, το Ευρωπαϊκό

²²⁶ Κτιστάκης Γ., Σχόλιο στην απόφαση Buscarini και λοιποί του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, NoB 47 (1999), σσ. 1496-1497.

Δικαστήριο, όπου κατέληξε η υπόθεση, εξετάζει το επιχείρημα της παραβίασης του άρθρου 9 της Σύμβασης.

Σύμφωνα με τους αιτούντες η υποχρέωση που τους επιβλήθηκε από το Συμβούλιο, στις 26 Ιουλίου 1993, να δώσουν δηλαδή το θρησκευτικό όρκο, καταδεικνύει ότι η άσκηση ενός βασικού πολιτικού δικαιώματος στο Σαν Μαρίνο, όπως το δικαίωμα να είσαι μέλος του Κοινοβουλίου, υπάγεται στη δημόσια εκδήλωση πίστης σε συγκεκριμένη θρησκεία αντίθετα προς αυτά που προβλέπει το άρθρο 9.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου συμφωνεί με τους αιτούντες. Αντίθετα η Κυβέρνηση του Σαν Μαρίνο υποστηρίζει ότι ο συγκεκριμένος τύπος όρκου δεν έχει θρησκευτική αξία αλλά μάλλον μια ιστορική και κοινωνική υποχρέωση που βασίζεται στην παράδοση. Η Δημοκρατία του Σαν Μαρίνο ιδρύθηκε πράγματι από ένα θρησκευτικό άτομο. Δεν παύει όμως να είναι μια λαϊκή δημοκρατία όπου η ελευθερία της θρησκείας είναι ρητά αναγνωρισμένη από το νόμο. Ο εν λόγω όρκος έχασε πλέον το θρησκευτικό του χαρακτήρα όπως εξάλλου ορισμένες θρησκευτικές γιορτές που εισήχθησαν στον πολιτικό ημερολόγιο. Το ότι ζητήθηκε από τους αιτούντες να δώσουν τον θρησκευτικό όρκο δεν περιορίζει την ελευθερία της θρησκείας.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, ανήκει στις βασικές αξίες μιας δημοκρατίας. Η ελευθερία, όμως, αυτή συνεπάγεται και εκείνη του να ανήκει κάποιος ή όχι σε μια θρησκεία και να μην μπορεί να το εκδηλώσει έμπρακτα. Εν προκειμένω, η υποχρέωση για τους αιτούντες να ορκισθούν αποτέλεσε έναν περιορισμό του παραπάνω δικαιώματος, επιβάλλοντάς τους να δηλώσουν ότι ανήκουν σε μια συγκεκριμένη θρησκεία. Η παρέμβαση όμως αυτή παραβιάζει το άρθρο 9 της Σύμβασης, εκτός εάν προβλέπεται από το νόμο, έχει ένα νόμιμο στόχο και είναι αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Ως προς την πρώτη προϋπόθεση, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο θεωρεί ότι, πράγματι, η νομοθεσία του Σαν Μαρίνο του 1958 προέβλεπε το θρησκευτικό όρκο για τα νεοεκλεγέντα μέλη του Κοινοβουλίου. Όσον αφορά τη δεύτερη προϋπόθεση, τη νομιμότητα του στόχου, η Κυβέρνηση υπογραμμίζει τη σημασία για όλες τις δημοκρατικές χώρες, του όρκου των εκλεκτών του λαού, η οποία αποτελεί εγγύηση πίστης στις δημοκρατικές αξίες. Δεδομένου του ιδιαίτερου χαρακτήρα του Σαν Μαρίνο λόγω της ιστορίας, παραδόσεων και κοινωνικής διάρθρωσης η διατήρηση της

δημόσιας τάξης πέραν από την, μέσω του όρκου, επιβεβαίωση των παραδοσιακών αξιών.

Η ιστορία και οι εθνικές παραδόσεις του Σαν Μαρίνο συνδέονται στενά με τη χριστιανική θρησκεία, αφού η Δημοκρατία ιδρύθηκε από έναν Άγιο. Στις μέρες μας, πάντως, η θρησκευτική αξία του όρκου, αντικαταστάθηκε από την ανάγκη προστασίας της δημόσιας τάξης, την κοινωνική συνοχή και την εμπιστοσύνη των πολιτών στους παραδοσιακούς θεσμούς.

Επομένως, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο δεν μπορεί να πάρει θέση απέναντι στη δυνατότητα του Σαν Μαρίνο να αποτιμήσει μια πραγματική κατάσταση, αφού, εξάλλου, αυτή η υποχρέωση να δίδεται θρησκευτικός όρκος, δεν υφίσταται πλέον. Όμως, οι αιτούντες επιμένουν ότι ο εν λόγω όρκος είχε «προμελετημένο και εξαναγκαστικό» χαρακτήρα αντιμαχόμενος την ελευθερία της συνείδησης και της θρησκείας. Στόχος ήταν να εξευτελίσει τα άτομα μετά την εκλογή τους.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο δεν κρίνει αναγκαίο να πάρει θέση ως προς αυτό το σημείο, εφόσον θεωρεί ότι ο περιορισμός είναι ασυμβίβαστος με βάση το κριτήριο της αναγκαιότητας. Τονίζει, πάντως, ότι η κυβέρνηση του Σαν Μαρίνο προσπάθησε να καταδείξει ότι η Δημοκρατία αυτή σέβεται την ελευθερία της θρησκείας, στηριζόμενη σε παλαιότερα ή πιο σύγχρονα κείμενα νόμων.

Κανείς δεν αμφισβητεί ότι το εθνικό δίκαιο του Σαν Μαρίνο εγγυάται γενικά την ελευθερία της συνείδησης και της θρησκείας. Όμως, εν προκειμένω, το γεγονός ότι επέβαλαν στους αιτούντες να ορκισθούν στα Ευαγγέλια, ισοδυναμεί με την υποχρέωση για τους βουλευτές να δηλώσουν ότι ανήκουν σε μια συγκεκριμένη θρησκεία πράγμα ασυμβίβαστο προς το άρθρο 9 της Σύμβασης.

Όπως ανέφερε και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, φαίνεται αντιφατικό το να υπαχθεί η άσκηση ενός λειτουργήματος που υποτίθεται ότι στοχεύει στο να εκπροσωπηθούν στο Κοινοβούλιο οι διάφορες τάσεις και απόψεις, στον όρο να ανήκει ο βουλευτής σε μια συγκεκριμένη και προσδιορισμένη θεώρηση του κόσμου. Ο συγκεκριμένος περιορισμός του δικαιώματος δεν φαίνεται «αναγκαίος» σε μια δημοκρατική κοινωνία. Εξάλλου ο όρκος δόθηκε πριν την αλλαγή της νομοθεσίας. Υπήρξε, επομένως, παραβίαση του άρθρου 9 της Σύμβασης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I) Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αλιβιζάτος Ν., Αντιρρησίες συνείδησης και στρατιωτική Θητεία, ΝοΒ 36 (1988).

Ανδρουλάκης Ν., Το αξιόποινο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητά του (γνωμοδότηση), ΝοΒ 34 (1986).

Ανδρουτσόπουλος Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2010.

Ανδρουτσόπουλος Γ., Οι Ανεξάρτητες Αρχές για ζητήματα θρησκείας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2018.

Αρναούτογλου Φ. Συμβούλιο της Επικρατείας και Ευρωπαϊκά Δικαστήρια, ΝοΒ 2005, 1979.

Βεγλερής Φ., Η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Σύνταγμα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1977.

Βεγλερής Φ., Οι περιορισμοί των δικαιωμάτων του ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1982.

Βενιζέλος Ευ./Χρυσόγονος Κ.Χ., Κείμενα συνταγματικών ελευθεριών, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993.

Βενιζέλος Ευ., Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, εκδ. Παρατηρητής, Αθήνα 2000.

Βλαχόπουλος Σπ., Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017.

Βλαχόπουλος Σ., Θρησκευτική ουδετερότητα στο Σύνταγμα; (<http://www.constitutionalism.gr> [καταχώρηση: 31-10-2018]).

Γεωργόπουλος Γ., Η διαμόρφωση του κανονιστικού περιεχομένου και των διάφορων πτυχών του δικαιώματος στην αντίρρηση συνείδησης υπό τη συμβολή και του ερμηνευτικού δεδικασμένου της νομολογίας του ΕΔΔΑ, ΕπετΑρμ. (2009).

Δαγτόγλου Π., Η αναθεωρημένη Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004.

Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλας ΑΕ, Αθήνα 2012.

Δασκαλάκης Επ., Το αδίκημα του προσηλυτισμού μετά τον Ποινικό Κώδικα, Θ (1951).

Δεσποτόπουλος Κ., Περί όρκου, ΝΔικ (1962).

Δημαράς Ν., Η αντισυνταγματικότητα του θρησκευτικού όρκου, Δίκη 31 (2000).

Δημητρόπουλος Α.Γ., Συνταγματικά Δικαιώματα – Γενικό Μέρος, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005.

Δρόσος Ι., Σχόλιο στη ΣτΕ 2281/2001 ΟΛΟΜ., Νομοκανονικά Α'1 (2002).

Ζολώτας Τ., Η δέσμευση του εθνικού δικαστή από το νομολογιακό προηγούμενο και το δεδικασμένο των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, ΕφημΔΔ (2010).

Ζωγράφος Γ., Παρατηρήσεις επί της ΑΠ (Ολ) 20/2001, ΠοινΔικ 4 (2002).

Ιωάννου Κρ., Οι μελλοντικές προοπτικές της ΕΣΔΑ, ΕλλΔικ 30 (1989).

Καϊδατζής Α., Το καθεστώς ανέγερσης ναών και ευκτηρίων οίκων μεταξύ δικαστικού ελέγχου και νομοθετικής πολιτικής, ΕφημΔΔ (2010).

Καϊδατζής Α., Σχόλιο επί της ΣτΕ 2188/2010. Το καθεστώς ανέγερσης ναών και ευκτηρίων οίκων μεταξύ δικαστικού ελέγχου και νομοθετικής πολιτικής, ΕφημΔΔ 6/2010.

Καϊδατζής Α., Παρατηρήσεις επί της ΣτΕ (Ολ) 4202/2012, Αρμ 2013.

Καράκωστας Βελ., Το Σύνταγμα (Ερμηνευτικά σχόλια – Νομολογία), εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006.

Καστανάς Η./Κτιστάκης Γ., Επισκόπηση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του ανθρώπου (1997-1998), Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου & Κέντρο Δικανικών Μελετών, εκδ. Αντ. Ν. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000.

Καστανάς Η., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σε θέματα θρησκευτικής ελευθερίας, «Νομοκανονικά» (2002).

Καστανάς Η., Παρατηρήσεις επί της ΣτΕ (Ολ) 4202/2012, ΘΠΔΔ 12/2012.

Καστανάς Η., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017.

Κονιδάρης Ι., Παρατηρήσεις για την ΣτΕ 4260/1985, ΝοΒ 34 (1986).

Κονιδάρης Ι., Ζητήματα Θρησκευτικών Διακρίσεων, «Υπεράσπιση» (1992).

Κονιδάρης Ι., «Η διαμάχη για την αναγραφή των θρησκευτικών πεποιθήσεων, η προστασία των προσωπικών δεδομένων και οι αντιμαχόμενες απόψεις», ΤοΣ 4-5 (2000).

Κονιδάρης Ι., Σχόλιο επί της ΣτΕ (Ολ) 4202/2012, Νομοκανονικά 1(2013).

Κονιδάρης Ι.Μ., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016.

Κονιδάρης Ι.Μ./Ανδρουτσόπουλος Γ., Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2017.

Κρίππας Γ., Παρατηρήσεις για την ΣτΕ 3601/1990, ΝοΒ 39 (1991).

Κρουσταλάκης Ε., «Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: μοχλός ανανέωσης της νομολογίας των δικαστηρίων» επιμ. Κτιστάκης Γ. στο: *Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην ερμηνεία και εφαρμογή του ελληνικού δικαίου*, Εθνική Σχολή Δικαστών, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2002.

Κτιστάκης Γ., Η νομική προσωπικότητα της Καθολικής Εκκλησίας της Ελλάδος, Δίκη 29 (1998).

Κτιστάκης Γ., «Η ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας», Χριστόπουλος Δ. (επιμ.) στο: *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας*, εκδ ΚΕΜΟ, Αθήνα 1999.

Κτιστάκης Γ., Σχόλιο στην απόφαση *Buscarini* και λοιποί του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, NoB 47 (1999).

Κτιστάκης Γ., Η έννοια της ηθικής στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Δίκη 31 (2000).

Κτιστάκης Γ., Ο προληπτικός έλεγχος στην άσκηση της θρησκευτικής λατρείας. Σχόλιο στην απόφαση ΑΠ 20/2001 ολομ., NoB 50 (2002).

Κτιστάκης Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004.

Κτιστάκη Στ., Η εφαρμογή της ΕΣΔΑ από το Συμβούλιο της Επικρατείας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2009.

Μαγγανάς Α./Χρυσανθάκης Χ./Βανδώρος Δ./Καρατζά Α., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011.

Μάνεσης Αρ., Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2013.

Μανιτάκης Α., Οι σχέσεις της εκκλησίας με το κράτος-έθνος. Στη σκιά των ταυτοτήτων, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2000.

Μανιτάκης Α., Ταυτότητες και ρατσισμός εθνικο-θρησκευτικός, ΤοΣ 4-5/2000.

Μανιτάκης Α., «Συγχύσεις, αντιπαραθέσεις και διαχωρισμοί στις σχέσεις της θρησκευτικής, εθνικής και πολιτικής ταυτότητας των Ελλήνων», στο: *Πολιτιστικές «ταυτότητες» & «παγκοσμιοποίηση»*, Κείμενα Συνεδρίου, εκδ. Εταιρεία Παιδείας και Πολιτισμού «Εντελέχεια»-Εκπαιδευτήρια Γείτονα & Κωστέα - Γείτονα, Αθήνα 2003.

Μαρίνος Αντ., Η θρησκευτική Ελευθερία, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1972.

Μαρίνος Αντ., Το θρήσκευμα, το δελτίο ταυτότητας και η ιδιωτική ζωή, Εκκλησία (1993).

Μαρίνος Αντ., Η αλήθεια και η παραπληροφόρηση ως προς το μάθημα των θρησκευτικών, ΕλλΔνη (1995), τευχ. 36.

Μαρίνος Αντ., Το Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, ΕΔΔΔ 52 (2008).

Μυλωνάς Ι., Μετάφραση και Σχολιασμός της ΕΔΔΑ υπόθ. Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, «Υπεράσπιση», Αθήνα 1994.

Νάσκου-Περράκη Π., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σχετικά με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα, ΕΕΕυρΔ 21 (2001).

Νάσκου-Περράκη Π./Κτιστάκης Γ. (επιμ.), Οι ελληνικές υποθέσεις στο Στρασβούργο 1991-2001, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2006.

Νάσκου-Περράκη Π., Μηχανισμοί προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, Διεθνείς πράξεις, θεωρία και πρακτική, εκδ. Θέμις, Αθήνα 2014.

Νικολόπουλος Π., Προβληματισμοί για την απάλειψη του θρησκευάτος από τις ταυτότητες (με αφορμή τις ΟλΣτΕ 2279-2286/2001), ΤοΣ 27 (2001).

Παντελής Α.Μ., Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2018.

Παπαδοπούλου Α., Περί του θρησκευάτος των ταυτοτήτων, ΤοΣ 26 (2000).

Παραράς Π., Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2001.

Περράκης ΣΤ., Διαστάσεις της διεθνούς προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2013.

Περσελής Π.Ε., Κατήχηση και Παιδεία. Μελετήματα Χριστιανικής Θρησκευτικής Αγωγής, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2003.

Πέτρου Σ.Ι., Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία, εκδ. Παρατηρητής, Αθήνα 2003.

Πρεβεδούρου Ευγ., «Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στη δίκη ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας», στο: Χρυσανθάκης Χ. (επιμ.), *Συμβούλιο της Επικρατείας, Εφαρμογές Διοικητικού Ουσιαστικού & Δικονομικού Δικαίου*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2012.

Ράικος Α.Γ., *Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011.

Ράντος Α., Η επίδραση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για το δικαίωμα παροχής έννομης προστασίας στη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων, ΝοΒ(2009).

Ρούκουνας Εμμ., *Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1995.

Σανσονέτης Ν., «Η εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων από τη Διοίκηση, υπό το φως της νομολογίας του Στρασβούργου» στο: *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο Επικρατείας σε διαρκή διάλογο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2013.

Σαρμάς Ι., Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Εξελικτική μελέτη των μεγάλων θεμάτων, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1990.

Σαρμάς Ι., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής: αναλυτική μελέτη των μεγάλων θεμάτων, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998.

Σιδέρη Χρ., Οι τρόποι πραγματώσεως της αντικειμενικής υποστάσεως του εγκλήματος του προσηλυτισμού, ΠοινΧρ 43 (1993).

Σισιλιάνος Α.Α./Κωστοπούλου Α., Καταθέτοντας μια προσφυγή στο ΕΔΔΑ, Η διαδικασία με βάση την ΕΣΔΑ: Πρακτικός οδηγός, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017.

Σταθόπουλος Μ., Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1993.

Σταθόπουλος Μ., «Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας – Εκκλησίας» στο: Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999.

Σωτηρέλης Γ., Τα δικαιώματα στον χώρο της εκπαίδευσης. Εισήγηση στο διήμερο συνέδριο (5-6 Μαΐου 1990) του περιοδικού «Εκπαιδευτική Κοινότητα», τευχ. 9-10/1990-1991.

Σωτηρέλης Γ., Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης στην προκρούστεια κλίνη της “επικρατούσας θρησκείας”, ΝοΒ 43 (1995).

Σωτηρέλης Γ., «Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των νέων» στο: Μπέης Κ. (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, εκδ. Ενωμία Verlag, Αθήνα 1997.

Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία. Τρίτη έκδοση με ευρετήριο και σχολιασμό της ΣτΕ 3356/95, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998.

Σωτηρέλης Γ., «Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε» στο: Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999.

Σωτηρέλης Γ., Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης». Εναλλακτικές θέσεις και προτάσεις συνταγματικής πολιτικής, με αφορμή την φυγομαχία της «συναινετικής αναθεώρησης», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2000.

Σωτηρέλης Γ., Οι ταυτοσοφιστές της Ιεραρχίας, ΤοΣ 2000.

Σωτηρέλης Γ., Θεοκρατία ή Δημοκρατία;, «Τα Νέα» 2018 (και σε <http://www.constitutionalism.gr> [καταχώρηση: 18-04-2018]).

Σωτηρέλης Γ., Θεοκρατικός Κατηχητισμός ή Δημοκρατική Πολυφωνία; Το «όπισθεν ολοταχώς» της πρόσφατης απόφασης της «Ολομέλειας» του ΣτΕ, (σε <http://www.constitutionalism.gr> [καταχώρηση: 27-05-2018]).

Ταγαράς Χ., Μηχανισμοί Διεθνούς Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1992.

Τασόπουλος Γ.Α., Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα 2001.

Τρωϊάνου Σπ./Πουλή Γ., Εκκλησιαστικό Δίκαιο, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2003.

Τσαπραζή Γ.Δ., Διάλογος μεταξύ ελληνικών δικαστηρίων και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΔτΑ (2011).

Φίλιου-Πατσαντάρα Α., Το αδίκημα του προσηλυτισμού στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ΤοΣ 19 (1993).

Φιλίππου Δ., Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η υποχρέωση της ορκοδοσίας, ΔτΑ (1999).

Φουντεδάκη Π., Σχέσεις κράτους εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο, ΤοΣ 26 (2000).

Φραγκάκης Ν., Σημείωση στην απόφαση Κοκκινάκης, ΝοΒ 42 (1994).

Φραγκάκης Ν., Σχόλιο επί της αποφάσεως του ΕΔΔΑ «Μανουσάκης κατά Ελλάδος, ΠοινΧρον 1997.

Χαραλαμπίδης Α., Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως κατά την ΕΣΔΑ, το Σύνταγμα και τους νόμους, ΔτΑ (2004).

Χλέπας Ν.Κ./ Δημητρόπουλος Π., Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1997.

Χριστοφορίδης Χ., Προσηλυτισμός υπέρ της επικρατούσας θρησκείας, ΕλλΔνη (1981).

Χρυσανθάκης Χ., Ο δικαιοδοτικός μηχανισμός της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ΕΔΔ (1991), τεύχ. 35, Αθήνα.

Χρυσανθάκης Χ., Ζητήματα έννομης προστασίας υπό το πρίσμα της ΕΣΔΑ, ΕΔΔΑ 192, Αθήνα, σ.30 επ..

Χρυσανθάκης Χ., Ο ελληνικός μηχανισμός παροχής δικαστικής προστασίας υπό το φως της ΕΣΔΑ, Δίκη (1991).

Χρυσανθάκης Χ./Γαλάνη Ε./Πανταζόπουλος Π., Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2007.

Χρυσόγονος Χ.Κ., «Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία» στο: Παπαστάθης Χ. (επιμ.), *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2000.

Χρυσόγονος Χ.Κ., Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην εθνική έννομη τάξη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2001.

Χρυσόγονος Χ.Κ., «Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Μισό αιώνα μετά» στο: Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην ερμηνεία και εφαρμογή του ελληνικού δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2002.

Χρυσόγονος Χ.Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006.

II) Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Boyle K., «Freedom of Conscience, Pluralism and Tolerance: Freedom of Conscience in International Law» στο: Council of Europe, Freedom of Conscience, Strasbourg 1993.

Broglia F.M., La protezione internazionale della liberta religiosa nella Convenzione Europea dei Diritti dell'Uomo, Giuffre, Milano 1967.

Cosio R./ Foglia R. (επιμ.), Il diritto europeo nel dialogo delle corti, Giuffre, Milano 2013.

Cohen-Jonathan G., La Convention Européenne des Droits de l'Homme, Ed. Economica, Paris 1989.

Decaux EMM./ Pettiti Louis-Edm. /Imbert Pierre -H., La Convention Européenne des Droits de l'Homme. Commentaire article par article, Ed. Economica, 2ème éd, Paris 1999.

Dijk P. van./Hoof G.J.H van, Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, Klawer Law and Taxation Publishers, Deventer/Boston 1990 [2^η εκδ.].

Edge P., The European Convention on Human Rights and Religious Rights, 47 ICLQ (1998).

Emilianides Ach. (ed.), Religious Freedom in the European Union: The application of the European Convention on Human Rights in the European Union, 2011.

Evans C., Freedom of religion under the European Convention on Human Rights, Oxford Univ. Press, N. York 2001.

Fawcett J.E.S., The application of the European Convention on Human Rights, Clarendon Press, Oxford 1987 [2^η εκδ.].

Garlicki L., Collective aspects of the religious freedom: recent developments in the case law of the European Court Of Human Rights, σε: A. Sajó (επιμ.), Censorial Sensitivities: Free Speech and Religion in a Fundamentalist World, Eleven International Publishing, Utrecht 2008.

Gilbert H., «The Slow Development of the Human Right to Conscientious Objection to Military Service under the European Convention on Human Rights, 10 EHRLR (2001).

Gonzalez G., La Convention européenne des droits de l'homme et la liberté des religions, Economica, Paris 1997.

Greer St., The margin of appreciation: Interpretation and discretion under the European Convention of Human Rights, Human rights files No 17, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2000.

Malcolm N. Shaw, «Freedom of Thought, Conscience and Religion», in *Macdonald R.ST.J. / Mascher F. / Petzhold H. (ed.)*, The European System for the Protection of Human Rights, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht-London 1993.

Martínez-Torrón J., Limitations on religious freedom in the case law of the European Court of Human Rights, *Emory International Law Review* 19.

Norgaard C.A., Il sistema europeo di protezione dei diritti dell'uomo di fronte alla sua efficacia, *RivIntDU* 1 (1991).

Peuckert W./Frowein J.A., Europäische Menschenrechtskonvention – Kommentar, Engel Verlag, Kehl-Strasbourg 1998.

Renucci J.F., *Article 9 of the European Convention on Human Rights – Freedom of thought, conscience and religion* (Human Rights Files No. 20), Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2005.

Ringelheim J., Rights, Religion and the Public Sphere: The European Court of Human Rights in Search of a Theory, σε: C. Ungureanu/L. Zucca, *A European Dilemma: Religion and Public Sphere*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

Robertson H.A./Merrilis G.J., *Human Rights in Europe. A study of the European Convention on Human Rights*, Manchester Univ. Press 1996.

Schabas W., *The European Convention of Human Rights*, Oxford University Press 2015.

Sieghart P., *International Law of Human Rights*, Clarendon Press, Oxford and New York 1983.

Skakkebaek C., *Article 9 of the European Convention on Human Rights*, Human Rights, Information Centre, Council of Europe, 1992.

Sudre Fr. (sous la dir. de), Le droit français et la Convention européenne des droits de l'homme (1974-1992), Ed. N.P. Engel, Kehl-Strasbourg 1994.

Taylor P., Freedom of Religion, UN and European Human Right Law and Practice, Cambridge, New York 2005.

Uitz R., Freedom of religion in European constitutional and international case law, Strasbourg: Council of Europe Publishing 2007.

Valticos N., Le premier arrêt de la CEDH en matière de liberté de religion. L'affaire Kokkinakis c. Grèce, in Melanges G. Vlachos, p. 551, ed. Ant. N. Sakkoulas, Athènes 1995.

Velu J./Ergec R., La Convention Europeenne des Droits de L'Homme, Bruylant, Bruxelles 1990.

III) Ηλεκτρονική Βιβλιογραφία

- <http://www.judex.gr/>
- <http://www.lawnet.gr/>
- <http://www.dsa.gr/>
- <http://el.wikisource.org/>
- <http://www.greeklaws.com/>
- <http://www.myriobiblos.gr/>
- <http://www.ethemis.gr/>
- <http://www.amen.gr/>
- <http://www.eanda.gr/>
- <http://www.pemptousia.gr/>
- <http://legalnews24.blogspot.gr/>
- <http://www.diakrisis.gr/>

- <http://kipriotaki.gr/>
- <http://www.oodegr.com/>
- <http://hrconvention.wordpress.com/>
- <http://www.i-m-patron.gr/>
- <http://edu09.pbworks.com/>
- <http://www.kathimerini.gr/>

